

Ἡ ἀνὰ χεῖρας ἐργασία κατέστη ἔφικτή
μέ τήν συνεργασία τῶν ἐργαστηρίων
«ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ»,
Τμήμα Θεολογίας, Α.Π.Θ.
«ΨΗΦΙΑΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΣΠΟΥΔΗΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ»,
Τμήμα Κοινωνικῆς Θεολογίας & Θρησκευολογίας, Ε.Κ.Π.Α.

ISBN 978-618-226-009-8 [SET]

ISBN 978-618-226-010-4

© 2023 ΙΕΡΑ ΜΕΓΙΣΤΗ ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ

Καρυές, 630 86 Άγιον Όρος, τηλ.: 2377 888087, e-mail: ekthesi@vatopedi.gr

Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ
ΑΔΕΛΦΟΥ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΥ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟΝ

ΙΕΡΑ ΜΕΓΙΣΤΗ ΜΟΝΗ
ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ
ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ 2023

Θεοφιλωτάτῳ Ἀρχιμανδρίτῃ π. Ἐφραίμ, Καθηγουμένῳ τῆς Ἱερᾶς
Πατριαρχικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου,
εἰς τὴν Χριστῷ ἀγαπητῇ τῆς ἡμῶν Μετριότητος, χάριν καὶ εἰρήνην ἀπὸ
Θεοῦ Πατρὸς.

Ἄσμενος ἐδεξάμεθα τὴν ἀπὸ 23^{ης} Ὀκτωβρίου 2021 καὶ ὑπ' Ἀριθμ.
Αὐξ. 797 / Πρωτ. 1762/20.1.1 ἐπιστολὴν τῆς ὑμετέρας λίαν ἀγαπη-
τῆς ἡμῖν Ὀσιολογιότητος, ἐν ἣ αὕτη ἀνακοινοῖ ἡμῖν ὅτι ἡ Ἱερὰ
Πατριαρχικὴ καὶ Σταυροπηγιακὴ Μονὴ Βατοπαιδίου, ἥς αὕτη
θεοφιλῶς προΐσταται, προβαίνει σὺν Θεῷ ἐν συλλογικῇ ἐπιστημονικῇ
συνεργασίᾳ μετ' εἰδημόνων Θεολόγων καὶ Φιλολόγων Ἐπιστημόνων
τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ
Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν
κριτικὴν ἐπανεκδόσιν τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ
Ἀδελφοθέου, πρώτου Ἱεράρχου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ εἰς τὴν πρώτην
ἐκδόσιν τῆς Προηγιασμένης θείας Λειτουργίας αὐτοῦ καὶ ζητεῖ τὴν
πρὸς τοῦτο προλογικὴν εὐλογίαν παρὰ τῆς ἡμετέρας Μετριότητος.

Ὅλοθύμως ἀνταποκρινόμενοι, ἐπαινοῦμεν τὴν πρωτοβουλίαν ταύτην
ὡς λίαν ἀξιόλογον καὶ θεάρεστον, καθ' ὅτι αὕτη φέρει ἐκ νέου εἰς φῶς
ἔργον ἀνδρὸς ἁγίου, ὁ ὁποῖος ἔλαχε ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἐπωνυμίαν
«Ἀδελφόθεος», μαρτυρουμένην αὐτῷ καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου τῶν
Ἑθνῶν, λέγοντος: «ἕτερον δὲ τῶν ἀποστόλων οὐκ εἶδον εἰ μὴ Ἰάκωβον
τὸν ἀδελφὸν τοῦ Κυρίου» (Γαλ. 1,19), καὶ ὁ ὁποῖος «ἀνεδείχθη ὑπὸ
τοῦ Μονογενοῦς Θεοῦ Λόγου τοῦ Πατρὸς, ἐπιδημήσαντος πρὸς

ἡμᾶς ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν, πρῶτος τῶν Ἱεροσολύμων ποιμὴν καὶ διδάσκαλος καὶ πιστὸς οἰκονόμος τῶν μυστηρίων τῶν πνευματικῶν».

Κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον, ὁ Ἀποστολικὸς οὗτος ἱεράρχης, «ὢν ἐγκεχειρισμένος τὴν ἀρχήν» (PG 60, 240) τῆς Α' ἐν Ἱεροσολύμοις Ἀποστολικῆς Συνόδου τοῦ ἔτους 49 μ.Χ., ἐνεκαινίασε τὸ ἐν Πνεύματι Ἀγίῳ Συνοδικὸν σύστημα διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις διὰ τῆς «κρίσεως» αὐτοῦ τοῦ «μὴ παρενοχλεῖν τοῖς ἀπὸ τῶν ἐθνῶν ἐπιστρέφουσιν ἐπὶ τὸν Θεόν» (Πράξ. 15,19), «ἡτοίμασε τὴν ὁδὸν Κυρίου» (Ματθ. 3,3) διὰ τὰ ἔθνη, ἀναδεικνύουσα οὕτω τὴν Καθολικὴν καὶ Οἰκουμενικὴν διάστασιν αὐτῆς.

Ὡσαύτως ὁ θεσπέσιος οὗτος ἀνὴρ διὰ τὴν ἀρετὴν αὐτοῦ ἀπῆλαυε μεγάλου σεβασμοῦ παρὰ τοῦ λαοῦ καὶ ἐκαλεῖτο παρ' αὐτοῦ «δίκαιος καὶ ὠβλίας», ἥτοι «περιοχὴ τοῦ λαοῦ καὶ δικαιοσύνη», τὴν ἀγιότητα δὲ τοῦ βίου αὐτοῦ ἔστεψε διὰ τοῦ μαρτυρίου, κρημνισθεὶς ὑπὸ τῶν Γραμματέων καὶ Φαρισαίων ἀπὸ τοῦ πτερυγίου τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομώντος καὶ λιθολευσθεὶς, ἐπειδὴ ὠμολόγησε τὸν Ἰησοῦν ὡς τὸν Υἱὸν Θεοῦ καὶ Χριστὸν κατ' Ἰώσηπον εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν Ἀρχαιολογίαν (XX, 8) καὶ Εὐσέβιον εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν αὐτοῦ Ἱστορίαν (PG 20, 196C-204B).

Ὁ ἱερομάρτυς οὗτος καὶ συμμάρτυς τοῦ Χριστοῦ «ὁ τῆς νέας Ἱερουσαλὴμ ἀρχιστράτηγος καὶ τῶν ἀποστόλων Ἐξάρχος» καθ' Ἡσύχιον Πρεσβύτερον Ἱεροσολύμων (PG 93, 1480B), ὡς «καλὸς ποιμὴν» συνέγραψε τὴν ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ Καθολικὴν Ἐπιστολήν «ταῖς δώδεκα φυλαῖς ἐν τῇ διασπορᾷ» (Ιακ. 1,1), ἐν ἣ προτρέπει, ὅπως «πᾶσαν ἡγησώμεθα χαρὰν, ὅταν πειρασμοῖς περιπέσωμεν ποικίλοις» (Ιακ. 1,2), ὅπως «διὰ τῆς ὑπομονῆς ὦμεν τέλειοι καὶ ὁλόκληροι ἐν μηδενὶ λειπόμενοι» (Ιακ. 1,4), ὅπως «γινώμεθα ποιηταὶ λόγου καὶ μὴ μόνον ἀκροαταί» (Ιακ. 1,22) καὶ ὅπως «παρακύψωμεν καὶ παραμείνωμεν εἰς νόμον τέλειον τὸν τῆς ἐλευθερίας» (Ιακ. 1,25).

Οὐχ ἥκιστα οὗτος εἶναι ὁ συγγραφεὺς τῆς ἀρχαιοτάτης Ἀποστολικῆς
θείας Λειτουργίας, ἐξ ἧς προῆλθον ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Βασιλείου
τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, μαρτυρουμένης
καὶ ὑπὸ τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀρχιεπισκόπου Ἱεροσολύμων τοῦ
Κατηχητοῦ (*Κατήχ. Μυσταγ.* Ε', PG 33, 1110-1128) καὶ ὑπὸ ἄλλων
ἀρχαίων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὡς Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ
μάρτυρος (PG 6, 428A-429C), ὑπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν (PG 1,
1137B-1141B), ὑπὸ τοῦ 32^{ου} Κανόνος τῆς ἐν Τρούλλῳ (692) Πενθέκτης
Οἰκουμενικῆς Συνόδου, λέγοντος: «καὶ γὰρ καὶ Ἰάκωβος, ὁ κατὰ σάρκα
Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν Ἀδελφός, ὃς τῆς Ἱεροσολυμιτῶν Ἐκκλησίας
πρῶτος τὸν θρόνον ἐνεπιστεύθη, καὶ Βασίλειος, ὁ τῆς Καισαρέων
Ἐπίσκοπος, οὗ τὸ κλέος κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην διέδραμεν,
ἐγγράφως ἡμῖν τὴν μυστικὴν ἱερουργίαν παραδεδωκότες, οὕτω
τελειοῦν ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ ἐξ ὕδατος καὶ οἴνου τὸ ἱερὸν ποτήριον
ἐκδεδώκασι» καὶ ὑπὸ τοῦ Τυπικοῦ τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων τοῦ
Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, συμφώνως πρὸς τὸν Κώδικα τῆς Κεντρικῆς
Βιβλιοθήκης τοῦ ἡμετέρου Πατριαρχείου, Συλλογῆς Τιμίου Σταυροῦ 43,
τοῦ ἔτους 1122, λέγοντα διὰ τὴν ἀκολουθίαν τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων:
«...Ἡ σύναξις τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου γίνεται εἰς τὸν ναὸν
τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου, ἐν ᾧ εὗρέθη ὁ τίμιος καὶ ζωοποιὸς Σταυρὸς
τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» (φ. 12β), διὰ τὴν τάξιν,
σὺν Θεῷ, τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Μύρου τὴν Μεγάλην Πέμπτην: «ἡ
ἀκολουθία τῆς θείας λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου
καὶ ἀδελφοθέου ἐπιτελεῖται εἰς τὴν Ἁγίαν Σιών οὕτως: ἀλλάσσει ὁ
Πατριάρχης καὶ οἱ Μητροπολίται καὶ οἱ Ἐπίσκοποι καὶ οἱ Πρεσβύτεροι
καὶ Διάκονοι...» (φ. 80β) καὶ διὰ τὸν Ὅρθρον τοῦ Μεγάλου Σαββάτου:
«καὶ τότε εἰσελεύσεται ὁ Πατριάρχης καὶ ὁ Ἀρχιδιάκονος εἰς τὸν Ἅγιον
Τάφον ἐπιτελεῖν τὴν λειτουργίαν Ἰακώβου» (123β).

Κατὰ θείαν τινὰ οἰκονομίαν, τὸ θεόπνευστον λατρευτικὸν καὶ λειτουργικὸν ἔργον τοῦτο τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, ἐκκολαφθὲν εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἀρχηγόνου Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, «τῆς ἐνδόξου Σιών, Μητρὸς πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν», ἐξεδόθη ἐκ παλαιῶν Κωδίκων τύποις ὑπὸ τοῦ Ἀγιοταφίτου Ἀρχιμανδρίτου καὶ μετέπειτα ἀειμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ ἐν ἔτει 1912, τῇ ἐγκρίσει τοῦ ἀοιδίμου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δαμιανοῦ, νῦν δὲ ἐπανεκδίδεται ἐν κριτικῇ ἐκδόσει ἀρτιώτερον φιλολογικῶς καὶ ἐκδίδεται τὸ πρῶτον καὶ ἡ θεία Λειτουργία αὐτοῦ τῶν Προηγιασμένων, ἐκπληρουμένης οὕτω τῆς ἐπιθυμίας τοῦ μακαριστοῦ καθηγητοῦ Ἰωάννου Φουντούλη, ὑπὸ τῆς ἱερᾶς καὶ σεβασμίας Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τῇ Ἡμετέρᾳ Πατριαρχικῇ εὐλογίᾳ πρὸς εὐρυτέραν χρῆσιν εἰς τοὺς ἱεροὺς ναοὺς διὰ τὴν τέλεσιν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ἐφ' ᾧ καὶ συνετάχθη, ἵνα ἱερεῖς καὶ λαὸς μεταλαμβάνωσι τοῦ ἀχράντου Σώματος καὶ τοῦ τιμίου Αἵματος τοῦ Χριστοῦ, μετέχωσι τῆς αἰωνίου ζωῆς, ἀγιάζωνται καὶ σφίζονται πρὸς δόξαν τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ ἡμῶν.

Ἐπὶ τούτοις, ἐπιδαψιλεύοντες αὐτὴν καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὴν συνασκουμένους σεβασμίους Βατοπαιδινούς Πατέρας ταῖς Πατρικαῖς Ἡμῶν εὐχαῖς καὶ Πατριαρχικαῖς εὐλογίαις ἀπὸ τοῦ Παναγίου καὶ Ζωοδόχου Τάφου, διατελοῦμεν.

Ἐν τῇ Ἀγίᾳ Πόλει Ἱερουσαλήμ, β'κα' Δεκεμβρίου β'.

Διάπυρος πρὸς Κύριον Εὐχέτης.

† 0 *Φερσταντίνος Θεσσαλίας*
ΘΕΟΦΙΛΟΣ Γ'

Πατριάρχης Ἱεροσολύμων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Δεῦτε καὶ ἀναβῶμεν εἰς τὸ ὄρος Κυρίου καὶ εἰς τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ Ἰακώβ, καὶ ἀναγγελεῖ ἡμῖν τὴν ὁδὸν αὐτοῦ, καὶ πορευσόμεθα ἐν αὐτῇ· ἐκ γὰρ Σιών ἐξελεύσεται νόμος καὶ λόγος Κυρίου ἐξ Ἱερουσαλήμ (Ἠσ. 2,3).

Οταν ἐξῆλθε ἀπὸ τὴν Σιών ὁ καινὸς νόμος τοῦ Κυρίου –πὺ αὐτοαποκαλεῖται Θεὸς τοῦ πατριάρχου Ἰακώβ–, ὁ πρῶτος Πρόεδρος αὐτῆς, καὶ αὐτὸς μὲ ἴδιο ὄνομα (ἂν καὶ ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζεται μὲ τὸ ἐξελληνισμένο «Ἰάκωβος»), παρέδωσε στὴν Ἐκκλησία πὺ τοῦ ἐμπιστεύτηκε ὁ Χριστὸς *τὴν τάξιν καὶ τὴν ἀκολουθίαν τῆς κατὰ τὴν ἁγίαν σύναξιν ἱερομύστου τελετῆς*, δηλαδὴ τῆς ἁγίας Λειτουργίας. Ὁ θεόδοτος αὐτὸς τρόπος τῆς θείας Εὐχαριστίας, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὴν ἐπωνυμία τοῦ Ἀδελφοθέου, ἐτελεῖτο καθ' ὅλην τὴν πρώτη χιλιετία τοῦ Χριστιανισμοῦ ὄχι μόνο στὴν Ἁγία Γῆ, ἀλλὰ σχεδὸν σὲ ὅλην τὴν Ἀνατολή. Τὰ ἁγιασμένα λόγια τῆς ἐξέφραζαν τὸν θεϊκὸ πόθο τῶν ἀναριθμῆτων χριστιανῶν οἱ ὁποῖοι εἴτε προσέφεραν οἱ ἴδιοι τὴν ἀναίμακτη θυσία, εἴτε συμπροσεύχονταν στοὺς ἱεροὺς οἴκους τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ. Αὐτὴν τὴν θεία ὄντως Ἀναφορὰ ἄκουγαν οἱ ξένοι πὺ κατέφθαναν κατὰ ἑκατομμύρια ἀπ' ὅλα τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης στὴν Παλαιστίνη γιὰ νὰ προσκυνήσουν *τὸν τόπον οὗ ἔστησαν οἱ πόδες τοῦ Ἰησοῦ*. Τὴν τέλεσαν πολλάκις οἱ χριστοφόροι ἀρχηγέτες καὶ καθηγητὲς τῶν μοναχῶν· ὁ Μέγας Εὐθύμιος, ὁ Ἅγιος Σάβας, ὁ ἐκ Δαμασκοῦ Ἰωάννης κ.ἄ. Ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ Ὄρους Σινᾶ μέχρι τὴν Ἱερικῶ, στὸν Πανάγιο Τάφο, τὸν Γολγοθᾶ, τὴν Γεθσημανῇ, τὴν Βηθλεέμ, τὴν Ναζαρέτ, στοὺς καθεδρικοὺς ναοὺς καὶ ἐξωκκλήσια, τίς λαῦρες καὶ τὰ κοινόβια, κάθε μέρα ἤχεϊτο· *Ὁ γὰρ λαὸς σου καὶ ἡ Ἐκκλησία σου ἰκετεύουσί σε· Ἐλέησον ἡμᾶς, ὁ Θεός, ὁ Πατὴρ ὁ παντοκράτωρ*.

Χίλια περίπου χρόνια, όπως είπαμε, ακριβώς με τα λόγια αυτά ικέτευε τὸν Θεὸ ἡ Σιωνίτις Ἐκκλησία, μέχρις οὗτου νὰ ἐξασθενήσει ἀπὸ τὶς συνεχεῖς ἐπιθέσεις τῶν μισούντων τὴν Σιών, καὶ νὰ παραχωρήσει τὰ πρωτεῖα στὴν τάξη τῆς *Ρωμανίας*, δηλαδὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Σὲ δύο αἰῶνες (δηλαδὴ ἀπὸ τὸν 10^ο ὡς τὸν 12^ο αἰ.) μειώθηκε τόσο ραγδαῖα ἡ χρῆση τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου ὥστε τὸ νέο Τυπικὸ τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Σάβα –ὅπου προηγουμένως δὲν γνῶριζαν ἄλλους τύπους τῆς ἱεουργίας– τὴν ἀγνοεῖ τελείως. Ἐπομένως καὶ τὰ *Ἱερατικά* της μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὰ ἱερὰ θυσιαστήρια στὰ ράφια τῶν βιβλιοθηκῶν· καὶ ἔτσι γιὰ πολλοὺς αἰῶνες οἱ ὀρθόδοξοι λησμόνησαν αὐτὴ τὴν μορφή τῆς μυσταγωγίας.

Τὸν 19^ο αἰῶνα ἔγιναν οἱ πρῶτες σοβαρὲς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀποκατάστασή της, ἔργο δύσκολο καὶ πολυσύνθετο. Σιγὰ σιγὰ ὅμως, μετὰ τὴν βοήθεια τοῦ Θεοῦ, οἱ σχετικὲς μελέτες καὶ οἱ κόποι τῶν ἐρευνητῶν ἀπέδωσαν καρπούς, καὶ σήμερα, φαίνεται, ἀρχίζει ὁ θερισμός· ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἐπανέρχεται στὸ ἀρχαῖον κάλλος της. Ἡ συνεργασία τῶν πανεπιστημίων τῆς ἐρήμου καὶ τῶν πόλεων τελεσφόρησε πρὸς ὠφέλεια τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας μας. Ἡ Ἱερὰ Μονὴ μας προσπάθησε, ὅπως καὶ πάντοτε τὸ ἔκανε, ὄχι μόνο νὰ γίνῃ «καταναλωτὴς» τῶν ἐπιστημονικῶν πόνων, ἀλλὰ νὰ δώσῃ καὶ χέρι βοηθείας στὴν πολύμοχθη ἔρευνα. Προσπαθήσαμε νὰ καταστήσουμε τὴν Λειτουργία τοῦ Ἀδελφοθεοῦ εὐχερῇ πρὸς τέλεση γιὰ τοὺς κληρικούς, εὐχάριστη γιὰ τοὺς συμπαρόντες καὶ συνευχομένους, καὶ κυρίως εὐληπτή ὑπὸ ἀμφοτέρων. Εἶναι γεγονόςὸς ὅτι ἡ ἀπλὴ δομὴ τῆς ἀμέσως ἐλκύνει τὴν συμπάθεια τῶν φιλακολούθων.

Αὐτὸ ἀφορᾷ ὄχι μόνο τὴν τελεία Λειτουργία, ἀλλὰ καὶ τὴν Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων τοῦ Ἀποστόλου Ἰακώβου, καὶ χαίρόμαστε ἰδιαίτερα πὺ ἐπιτεύχθηκε ἡ κατάρτισή της καὶ συνεκδίδεται στὸ παρόν.

Θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἓνα πραγματικὸ θαῦμα τῆς θείας Προνοίας νὰ ἀνακαλυφθοῦν τόσες πηγές της καὶ διὰ τῶν τεχνολογικῶν μέσων νὰ γίνουν προσιτὲς σὲ μᾶς.

Ὅλως ἰδιαίτερος θέλουμε νὰ εὐχαριστήσουμε τὴν Αὐτοῦ Μακαριότητα, Πρόεδρο τῆς Ἀγίας Σιών, Καθηγούμενο τῆς Ἱερᾶς Ἀγιοταφικῆς Ἀδελφότητος, Πατριάρχῃ τῆς Ἀγίας Πόλεως Ἱερουσαλήμ κ.κ. Θεόφιλο Γ' ὁ ὁποῖος, ὀλοθέρμως ἀνταποκρινόμενος στὴν παράκλησή μας, προλόγισε μὲ ἔμπνευση αὐτὴν τὴν ἔκδοση τῆς Λειτουργίας τοῦ Προκατόχου αὐτοῦ.

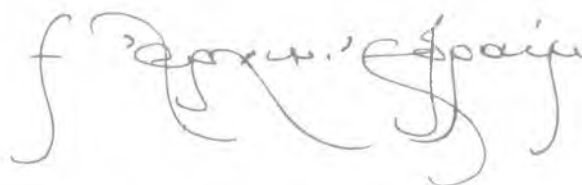
Εἴμαστε ἐπίσης πάντοτε εὐγνώμονες στοὺς ἀγαπητοὺς μας Καθηγητὲς καὶ συνεργάτες κ. Παναγιώτῃ Σκαλτσῇ καὶ κ. Γεώργιῳ Φίλια, οἱ ὁποῖοι συνέγραψαν καὶ τὰ Προλεγόμενα τοῦ παρόντος. Ὡσαύτως μεγάλη εἶναι ἡ συμβολὴ στὴν ἀνὰ χεῖρας ἔκδοση τοῦ ἐν Χριστῷ ἀδελφοῦ μας κ. Shota Gugushvili, Λέκτορα στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βαγκενίνγκεν (Ὁλλανδία), τοῦ ὁποῖου ἡ βοήθεια εἶναι πολύπλευρη. Εὐχαριστοῦμε τὸν αἰδεσιμολογιώτατο πρεσβύτερο π. Μιχαὴλ Zheltov, τὸν Ὑφηγητὴ Διδάκτορα κ. Heinzgerd Brakmann μαζὶ μὲ τὸ λογιώτατο ζεῦγος Διδασκόντων, τὸν κ. Μιχαὴλ καὶ τὴν καν Tinatin Chronz γιὰ τίς πολύτιμες συμβουλές καὶ τὸν χρόνο ποὺ μᾶς ἀφιέρωσαν.

Θὰ ἦταν ὅμως ἀδύνατο νὰ πραγματοποιηθεῖ αὕτη ἡ ἔκδοση χωρὶς τὴν οὐσιαστικὴ συμπάραστασι καὶ τὴν βοήθεια τῆς Ἀδελφότητος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Θεοβαδίστου Ὁρους Σινᾶ, τοῦ Σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου καὶ Καθηγουμένου αὐτῆς κ.κ. Δαμιανοῦ, τῆς περὶ αὐτὸν Ἱερᾶς Συνάξεως καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Βιβλιοθηκαρίου, Πανοσιολογιωτάτου Ἀρχιμανδρίτου Ἰουστίνου. Τοὺς ὀφείλουμε πολλὰς χάριτας, καθὼς μὲ μεγάλη προθυμία καὶ πραγματικὴ ἀδελφосὺνη μᾶς παρεχώρησαν φωτοτυπίες τῶν σχετικῶν χειρογράφων τῆς μοναδικῆς τους βιβλιοθήκης.

Ἐλπίζουμε καὶ εὐχόμαστε αὕτη ἡ κοινὴ μας προσπάθεια νὰ συμβάλει

στην ενίσχυση τοῦ λειτουργικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ φρονήματος τῶν πιστῶν, πράγμα «ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ» στήν ἐποχή μας πού, ἐξαιτίας τῆς ἐπιθετικῆς αὐξησης τῶν παρεχομένων πληροφοριῶν, ἐλαττώνονται οἱ σωματικές καὶ διανοητικές δυνάμεις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐπομένως μειώνεται ἡ ἐπίδοσή τους στίς πρακτικές ἀρετές καὶ τὴν νοερά ἐργασία. Ἡ δὲ θεία Λειτουργία, ὅταν προετοιμαζόμαστε σωστά γιὰ αὐτήν, εἶναι ἐκείνη πού θερμαίνει τίς παγωμένες καρδιές μας, ἐξαλείφει ἁμαρτίες, ἀνανεώνει ψυχές καὶ μᾶς ἀξιώνει νὰ κληρονομήσουμε τὰ αἰώνια ἀγαθά, ἃ ὁφθαλμὸς οὐκ εἶδε, καὶ οὐς οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, ἃ ἡτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν.

Ὁ Καθηγούμενος τῆς Ἱερᾶς καὶ Σεβασμίας
Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου

καὶ οἱ σὺν ἐμοὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφοί

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ὁ πανάγαθος Θεὸς μᾶς ἔδωσε μία ἄλλη ἀφορμὴ νὰ τὸν εὐχαριστοῦμε, μὲ τὸ νὰ ἐμβάλει στὴν μὲν καρδιά τοῦ Σεβαστοῦ Καθηγουμένου τῆς Ἱερᾶς Βατοπαιδινῆς Ἀδελφότητος Γέροντος Ἐφραίμ τὸν ἱερὸ λειτουργικὸ πόθο, σὲ μᾶς δὲ τὴν προθυμία καὶ τὴν δυνατότητα τῆς καρποφόρου συνεργασίας, ὥστε σήμερα νὰ καυχώμεθα ἐν Κυρίῳ γιὰ τὴν παροῦσα ἱστορικὴ ἔκδοση. Ἡ λέξη *ἱστορικὴ* ἴσως φανεῖ ὑπερβολικὴ στοὺς φιλακόλουθους ἀναγνώστες, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἐκδίδεται ἡ θεία Λειτουργία τοῦ Ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου· ἀφοῦ ὅμως μελετήσουν τὸ παρὸν προσεκτικὰ, θὰ διαπιστώσουν *τοῦ λόγου τὸ ἀληθές*.

Κατ' ἀρχὴν θὰ θέλαμε νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι εἶναι σημαντικὸ νὰ προέρχονται τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας μας ἀπὸ τὶς Ἱερὲς Μονές. Οἱ μοναχοί, τὰ κατ' ἐξοχὴν εὐκτικά καὶ λειτουργικὰ ὄντα, ἔχουν τὶς καλύτερες προδιαγραφές καὶ τὶς καταλληλότερες συνθηκὲς τόσο γιὰ τὴν μελέτη, ὅσο γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἱερῶν αὐτῶν ἐγχειριδίων. Ἡ ἡσυχαστικὴ καὶ ἀμέριμνη ἀτμόσφαιρα, ἡ ἔντονη καὶ πλούσια λατρευτικὴ ζωὴ, ἡ ἀνιδιοτελὴς καὶ θυσιαστικὴ διάθεση, τὸ πολυάριθμο καὶ τὸ πολυεθνὲς τῶν ἀδελφοτήτων –γιὰ τὰ ὁποῖα πάντα φημίζεται καὶ διακρίνεται τὸ Ἅγιον Ὅρος– ὅλα αὐτὰ συμβάλλουν στὸ νὰ ἐκφύονται ἀνάλογοι καρποὶ γιὰ τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας.

Ἔτσι καὶ ἡ παροῦσα ἐργασία δὲν δημιουργήθηκε σ' ἓνα ἢ δύο χρόνια, ἀλλὰ εἶναι ἀποτέλεσμα πολυετοῦς καὶ πολυμόχθου προσπάθειας. Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἐδῶ καὶ τριάντα χρόνια τελεῖται ἀπὸ τὴν ἀδελφότητα τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου δύο ἢ καὶ περισσότερες φορὲς τὸν χρόνο. Σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο βγῆκαν στὴν ἐπιφάνεια ὅλα τὰ προβληματικὰ σημεῖα της, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνῃ λόγος ἐκτενέστερα

παρακάτω στις ἐρωταποκρίσεις. Ἐδῶ θὰ ἀναφερθοῦμε μόνο σὲ μερικά ζητήματα γενικοῦ χαρακτήρα.

Τὸ πρῶτο καὶ τὸ πιὸ δύσκολο ἔργο ἦταν ἡ κατάρτιση τοῦ σώματος τῶν εὐχῶν. Ὅσοι μελετοῦν τὴν χειρόγραφη παράδοση τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου γνωρίζουν ὅτι αὐτὸ ποὺ τὴν διακρίνει –ἰδιαίτερα σὲ σχέση μὲ τις λεγόμενες βυζαντινὲς Λειτουργίες– εἶναι ἡ ἀνεξέλεγκτη αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εὐχῶν καὶ οἱ συνεχεῖς ἀναδιπλασιασμοί. Πιθανὸν αὐτὸς νὰ ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πολλούς, ἀλλὰ οὐσιαστικούς λόγους, οἱ ὁποῖοι συνέβαλαν στὴν παρακμὴ της. Κατὰ τὴν ταπεινὴ μας γνώμη, στὴν παρούσα ἔκδοση οἱ εὐχὲς ἐπιλέχθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν κατ' ἄριστον τρόπον –τουλάχιστον ὅσο μᾶς ἐπιτρέπει ἡ λειτουργικὴ ἐπιστῆμη σήμερα–, καὶ μάλιστα μετὰ ἀπὸ πολλὴ περίσκεψη, συζητήσεις καὶ μὲ αἴσθηση εὐθύνης, ἰδιαίτερα γιὰ ὅσες εὐχὲς ἀφαιρέθηκαν.

Ἐν συνεχείᾳ θὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὸ κείμενο τῶν εὐχῶν ἔγινε ἀντικείμενο αὐστηρῆς κριτικῆς. Ἡ σύγκριση ὅλων σχεδὸν τῶν σωζομένων χειρογράφων μᾶς ἔδωσε τὴν δυνατότητα νὰ ξεχωρίσουμε κάπως τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ κειμένου. Ἡ ἀπλὴ φρασεολογία καὶ οἱ σχετικὰ σύντομες ἐκφωνήσεις ἴσως μᾶς παραπέμπουν στὴν ἐποχὴ πρὸ τῶν μεγάλων αἱρέσεων. Αὐτὰ ἐν συντομίᾳ περὶ τῶν εὐχῶν.

Ἦσης σπουδαιότητος μᾶς φαίνεται καὶ ἡ χρῆση τῶν δευτερευόντων στοιχείων τῆς σύγχρονης λειτουργικῆς πρακτικῆς, ὅπως λ.χ. ἡ ἐναρκτήρια ἐκφώνηση *Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...*, τὰ τῶν Εἰσόδων, ὁ τρόπος κλάσεως καὶ μερικὰ ἄλλα, κυρίως ὅσα ἀφοροῦν τῆς τυπικῆς διατάξεις. Σκοπὸς μας ἦταν κατὰ τὸ δυνατόν νὰ διευκολύνουμε τὴν συμμετοχὴ καὶ τὴν κατανόηση τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου τόσο στοὺς κληρικούς, ὅσο στοὺς πιστοὺς, χωρὶς νὰ θίξουμε κάτι ἀπὸ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ της.

Αὐτὸ ποὺ διατηρήθηκε –καὶ τὸ πιὸ σημαντικό– εἶναι ὅτι τὸ κέντρο

βάρους δίδεται ὄχι στοῦ Τρισάγιου, στοῦ «Χερουβικό», στήν Μεγάλη Εἵσοδο, ἢ στα λεγόμενα Λειτουργικά, ἀλλά στήν Ἁγία Ἀναφορά. Ἐξάλλου ἀρχικά *Λειτουργία* λεγόταν κυρίως ἡ Ἁγία Ἀναφορά¹. Ἐπίσης ἡ κατ' ἐξοχήν θέση τῆς μνημονεύσεως τῶν Ἁγίων δέν εἶναι οὔτε οἱ Ἀπολύσεις, οὔτε τὸ *Σῶσον ὁ Θεὸς τὸν λαόν σου...*, ἀλλά ἡ Ἁγία Ἀναφορά, σύμφωνα μὲ τὸν ἅγιό Κύριλλο: «Μετὰ τὸ ἀπαρτισθῆναι τὴν πνευματικὴν θυσίαν, τὴν ἀναίμακτον λατρείαν, ἐπὶ τῆς θυσίας ἐκείνης τοῦ ἱλασμοῦ, παρακαλοῦμεν τὸν Θεὸν ὑπὲρ κοινῆς τῶν ἐκκλησιῶν εἰρήνης, ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου εὐσταθείας... μνημονεύομεν καὶ τῶν προκεκοικημένων, πρῶτον πατριαρχῶν, προφητῶν, ἀποστόλων, μαρτύρων· ὅπως ὁ Θεὸς ταῖς εὐχαῖς αὐτῶν καὶ πρεσβείαις προσδέξῃται ἡμῶν τὴν δέησιν»².

Αὕτῃ ἡ ὀλιγόλογη εἰσαγωγή θὰ ἦταν ἀτελής, ἂν δέν ἀναφερόμασταν στήν Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων τοῦ Ἀδελφοθέου. Ὅπως θὰ εἰπωθεῖ στοῦ σχετικὸ κεφάλαιο, αὐτὸ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ λειτουργικά ὄνειρα τοῦ μακαριστοῦ διδασκάλου μας Καθηγητοῦ Ἰωάννη Φουντούλη τοῦ ὁποῖου ἡ εὐχή, πιστεύουμε, βοήθησε νὰ βρεθοῦν ὅλα τὰ κατάλληλα πρόσωπα, ὥστε νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ *ἀνακαίνισή* της καὶ νὰ καταστεῖ ἐφικτὴ ἡ τέλεσή της. Ὁ ἴδιος μάλιστα, ὡς καθηγητὴς Λειτουργικῆς στήν Θεολογικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης, εἶχε ἐντάξει στοῦ πρόγραμμα τῶν Ἀκολουθιῶν γιὰ τοὺς φοιτητὲς τὴν τέλεση τόσο τῆς τελείας Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, ὅσο καὶ αὐτῆς τῶν Προηγιασμένων Δώρων (σὲ ἐλλιπῇ τότε μορφῇ). Ἡ παράδοση αὕτη συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Ἡ εὐχή μας καὶ ἡ προσδοκία μας, τόσο προσωπική, ὅσο καὶ

1. Βλ. τὴν ἀρχικὴ σημασία τῆς λέξεως στήν Ἀναφορά τοῦ Χρυσοστόμου: *Εὐχαριστοῦμέν σοι καὶ ὑπὲρ τῆς λειτουργίας ταύτης, ἣν ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν δέξασθαι καταξίωσον.*

2. *Μυσταγωγικαὶ Κατηχήσεις* Ε'; 8-9, PG 33, 1116AB.

«ἐπαγγελματική» ὡς καθηγητῶν Λειτουργικῆς, εἶναι τὸ πόνημα αὐτὸ νὰ γίνει αἷτιο νὰ ἀγαπήσει ὁ πιστότατος λαὸς τὴν θεοπαράδοτη Λειτουργία τοῦ Ἀποστόλου Ἰακώβου –ὅπως παρουσιάζεται ἐδῶ ἀρχαιοπρεπῶς ἀπλῆ– καὶ νὰ τῆς δοθεῖ ἡ θέσις ποὺ τῆς ἀνήκει στὸ λατρευτικὸ θησαυροφυλάκιο τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΣΚΑΛΤΣΗΣ

Καθηγητὴς Λειτουργικῆς τῆς
Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ.,
Διευθυντὴς τοῦ Ἐργαστηρίου
«Χριστιανικῆς Λατρείας καὶ Πολιτισμοῦ»

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΦΙΛΙΑΣ

Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς
τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ Ε.Κ.Π.Α.,
Διευθυντὴς τοῦ Ἐργαστηρίου «Ψηφιακῆς
Ἑρευνας καὶ Σπουδῆς Χειρογράφων»

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Απαντήσεις = Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Απαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας* (600), Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη 1967-2003.
- Ἀρχαῖες Λειτουργίες = *Собрание древних литургий*, том 2, С.-Π 1875.
- Ἀρχαῖον Τροπολόγιον¹ = Μετρεвели Ε.Π. – Чанкиева Ц.Α. – Хевсуриани Л.М., *Древнейший Иадгари*, Тбилиси 1980.
- Γεροντικὸν τοῦ Σινᾶ = Δ. ΤΣΑΜΗ, *Τὸ Γεροντικὸν τοῦ Σινᾶ*, Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἀδελφότης «Λυδία», Θεσσαλονίκη 2000.
- Διατάξεις = *Διατάξεις τῆς θείας Λειτουργίας κατὰ τὰ βατοπαιδινὰ χειρόγραφα τοῦ ιδ' αἰῶνα*, τόμ. Α', Ἱ.Μ. Μονὴ Βατοπαιδίου, Ἁγιὸν Ὅρος 2019.
- Ἑκτενεῖς = *Ἑκτενεῖς τῶν ἑορτῶν*, Ἱ.Μ. Μονὴ Βατοπαιδίου, Ἁγιὸν Ὅρος 2020.
- Ἱεροσολυμιτικὸν Κανονάριον = ПротК. Кекелидзе, *Иерусалимский канонарь VII века*, Тифлис 1912 (πρωτότυπο κείμενο). Πρωθ. ΚΟΡΝΗΛΙΟΥ Σ. ΚΕΚΕΛΙΔΖΕ, *Ἱεροσολυμιτικὸν Κανονάριον (Τυπικόν) τοῦ Ζ' αἰῶνος (κατὰ Γεωργιανὴν μετάφρασιν)*, μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ Ρωσικοῦ ὑπὸ Ἀρχιμανδρίτου Καλλίστου, Ἐν Ἱεροσολύμοις 1914.
- Καζαμίας = Α.Κ. ΚΑΖΑΜΙΑ, *Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καὶ τὰ νέα σιναῖτικά χειρόγραφα*, Θεσσαλονίκη 2006.
- Κουμαριανός = Π. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, «Πρόθεση, προσκομιδὴ, προσφορά. Ἕνα ξεκαθάρισμα λειτουργικῶν ὅρων», *Θεολογία* 70 (1999).
- Μέγα Ἑκλογάδιον³ = Μ. ΤΑΡΧΝΙՏՎԼԻ, *Le Grand Lectionnaire de L'Église de Jérusalem (Ve-VIIIe siècle)*, Tome I, CSCO 188, Iber 9 (πρωτότυπο

1. *Τροπολόγιον* – Λειτουργικὸ βιβλίον ποὺ περιέχει πλήρη κείμενα τοῦ Μηναίου, τοῦ Τριωδίου, τοῦ Πεντηκοσταρίου, τοῦ Ἀναστάσιμου Ὁκταήχου.

2. *Κανονάριον* – Τυπικόν, ὁμοίον μὲ τὸ Ἑκλογάδιον (βλ. τὴν ἐπόμενη υποσημείωση).

3. *Ἑκλογάδιον* («Λεξιονάριον») – Λειτουργικὸ βιβλίον ποὺ περιέχει τὸ τυπικὸ τῶν ἀναγνωσμάτων ὅλου τοῦ ἔτους, κινήτων καὶ ἀκινήτων ἑορτῶν (μὲ πλήρη κείμενα), καὶ τὸ τυπικὸ τῆς Λειτουργίας (δηλαδὴ τὸ ἴδιον μὲ τὸ *Τροπολόγιον*, ἀλλὰ μόνο τίς ἀρχικὲς λέξεις, τὰ incipit).

- κείμενο). CSCO 189, Iber 10 (μετάφραση στὰ γαλλικά), Louvain 1959.
Tome II, CSCO 204, Iber 13 (πρωτότυπο κείμενο), CSCO 205, Iber 13
(μετάφραση στὰ γαλλικά), Louvain 1960.
- Πηδάλιον = ΑΓΑΠΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ – ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ,
Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς μίας, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς
τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας, Ἐν Ἀθήναις *1886.
- Ράλλης-Ποτλῆς Β' = Γ.Α. ΡΑΛΛΗ – Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν*
Κανόνων..., τόμος δεύτερος, Ἀθήνησιν 1852.
- Ράλλης-Ποτλῆς Δ' = Γ.Α. ΡΑΛΛΗ – Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν*
Κανόνων..., τόμος τέταρτος, Ἀθήνησιν 1854.
- Σύντομα σχόλια = *Θεία Λειτουργία*, Σύντομα σχόλια, Ἰ.Μ. Μονὴ Βατοπαιδίου,
Ἄγιον Ὅρος 2020.
- Φουντούλης = Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Κείμενα λειτουργικῆς*, τεῦχος Γ', *Θεῖαι*
Λειτουργίαι, Θεσσαλονίκη 1994.
- Χρονογραφία = ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΟΥ ΑΓΡΟΥ ΚΑΙ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ,
Χρονογραφία, τ. Γ', μετάφραση Ἀρχιμ. Ἀνανία Κουστένη, Ἀρμός, 2007.
- Alexopoulos = STEFANOS ALEXOPOULOS, *The Presanctified Liturgy in the*
Byzantine Rite, Leuven – Paris – Walpole 2009.
- Brakmann 1995 = H. BRAKMANN, «Ein jerusalemer Anaphora-Zitat in den
"Acta Anastasii Persae"» (BHG 84), *Analecta Bollandiana* 113 (1995),
σσ. 115-116.
- Brightman = F.E. BRIGHTMAN, *Liturgies Eastern and Western*, Oxford 1896.
- Brooks = E.W. BROOKS, *A collection of letters of Severus of Antioch, from*
numerous Syriac Manuscripts, PO XIV. Paris 1920.
- Cuming = G.J. CUMING, «The Missa Catechumenorum of the Liturgy of St
James», *Studia liturgica* Bd. 17 (1987), σσ. 62-71.
- DACL = *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, tome quatrième,
Première Partie, Paris 1920.

Dmitrievskij I = A.A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного востока*, Τυπικά I, Киев 1901.

Dmitrievskij II = A.A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного востока*, Εὐχολόγια, Киев 1895.

Dmitrievskij III = A.A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного востока*, Τυπικά III, Петроград 1917.

Frøyshov = S.R. FRØYSHOV, *L'Horologie «Georgien» du Sinaiticus Ibericus* 34, tome I, Paris 2003.

Kekelidze 1908 = Прот. К. Кекелидзе, *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение*, Тифлис 1908.

Kekelidze 1912A = Прот. К. Кекелидзе, *Древнегрузинский архиератикон* (грузинский текст), Тифлис 1912.

Garitte = G. GARITTE, «Le début de la Vie de S. Étienne le Sabaïte retrouvé en arabe au Sinaï» *Analecta Bollandiana*, т. LXXVII, 1959.

Leontios von Neapolis = LEONTIOS VON NEAPOLIS, *Leben des heiligen Iohannes des Barmherzigen, Erzbischofs von Alexandrien*, Freiburg & Leipzig 1893.

Kyrillos von Skythopolis = ED. SCHWARTZ, *Kyrillos von Skythopolis*, Leipzig 1939.

Liturgia Ib-Gr = S. VERHELST – L. XEVSURIANI – M. SHANIDZE – M. KAVTARIA – T. TSERADZE, *Liturgia Ibero-Græca sancti Iacobi Dei fratris*, Münster 2011.

Mango & Scott = CYRIL MANGO & ROGER SCOTT, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Oxford 1997.

- Mercier = B.-CH. MERCIER, *La Liturgie de Saint Jacques* (Édition critique du texte grec avec traduction latine), PO XXVI, Paris 1946 – Brepols 1997.
- PG = J.-P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus, Series Graeca* 1-167, Paris 1857-1866.
- PL = J.-P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus, Series Latina* 1-221, Paris 1841-1864.
- Rücker = A. RÜCKER, *Die syrische Jakobosanaphora nach der Rezension des Ja'qôb(h) von Edessa*, Münster 1923.
- Swainson = C.A. SWAINSON, *The Greek Liturgies, Chiefly from original authorities*, Cambridge 1884.
- Taft = R. TAFT, *The Great Entrance*, OCA 200, Roma 1975.
- Taft-Parenti = R. TAFT – S. PARENTI, *Storia della liturgia di s. Giovanni Crisostomo*, vol. II: *Il Grande Ingresso*, Grottaferrata 2014.
- Tarchnišvili 1950 = M. TARCHNIŠVILI, *Liturgia Sancti Jacobi* (Liturgiæ Ibericæ antiquiores, CSCO 122 & 123), t. I, Louvain 1950.
- Varghese = BABY VARGHESE, «Early History of the Preparation Rites in the Syrian Orthodox Church», *Symposium Syriacum VII* // OCA 256, Roma 1998.

ΚΥΡΙΟΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ

= Έχουμε μελετήσει τον κώδικα σε ηλεκτρονική μορφή

*

= Λειτουργία είναι από την αρχή μέχρι το τέλος¹

#	ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ	ΑΙΩΝΑΣ	ΠΗΓΗ (SIGLA)	ΣΥΝΤΟΜΟΓΡ.
1.	Sinai gr. N/ΜΓ 116	8 ^{ος} -9 ^{ος}	Καζαμίας (H)	ΜΓ116
2.	Vatican gr. 2282*	9 ^{ος}		V2282
3.	Sinai geo. 53	9 ^{ος} -10 ^{ος}		SG53
4.	Sinai geo. N26*	9 ^{ος} -10 ^{ος}		N26
5.	Sinai geo. N31	9 ^{ος} -10 ^{ος}		N31
6.	Sinai geo. N58*	9 ^{ος} -10 ^{ος}		N58
7.	Sinai gr. N/M 151	10 ^{ος}		M151
8.	Sinai geo. 12	10 ^{ος}		SG12
9.	Sinai geo. 54 + N33	10 ^{ος}		SG54
10.	Sinai geo. N22 + N83	10 ^{ος}		N22
11.	Sinai geo. N53	10 ^{ος}		N53
12.	Sinai geo. N54	10 ^{ος}		N54
13.	Sinai geo. N63	10 ^{ος}		N63
14.	Sinai geo. N65	10 ^{ος}		N65
15.	Sinai geo. N66	10 ^{ος}		N66
16.	Sinai geo. N70	10 ^{ος}		N70
17.	Sinai geo. N79	10 ^{ος}		N79
18.	Sinai geo. N81	10 ^{ος}		N81

1. ¹Η λείπουν λίγες εϋχές.

2. Στον *Καζαμία* αναφέρεται λανθασμένος αριθμός 118 (εϋχαριστούμε τήν επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Βιέννης κα Giulia Rossetto για τήν σημαντική αϋτή ὑπόδειξη).

19.	Graz geo. 2058/4 + Prague D.I.VI.1*	10 ^{ος}		Grz
20.	Rot. Messanensis Gr. 177	10 ^{ος} -11 ^{ος}		Msn
21.	Sinai gr. N/X 156*	11 ^{ος}		X156
22.	Sinai gr. N/E 24	11 ^{ος}		E24
23.	Sinai gr. N/Σ 3*	11 ^{ος}		Σ3
24.	Sinai gr. N/E 59	11 ^{ος}		E59
25.	Tbilisi A-86* ³	11 ^{ος}		A86
26.	Sinai gr. N/E 79	11 ^{ος} -12 ^{ος}		E79
27.	Sinai geo. 89	12 ^{ος}		SG89
28.	Vatican gr. 1970 (Cod.Rossanensis)*	13 ^{ος}		V1970

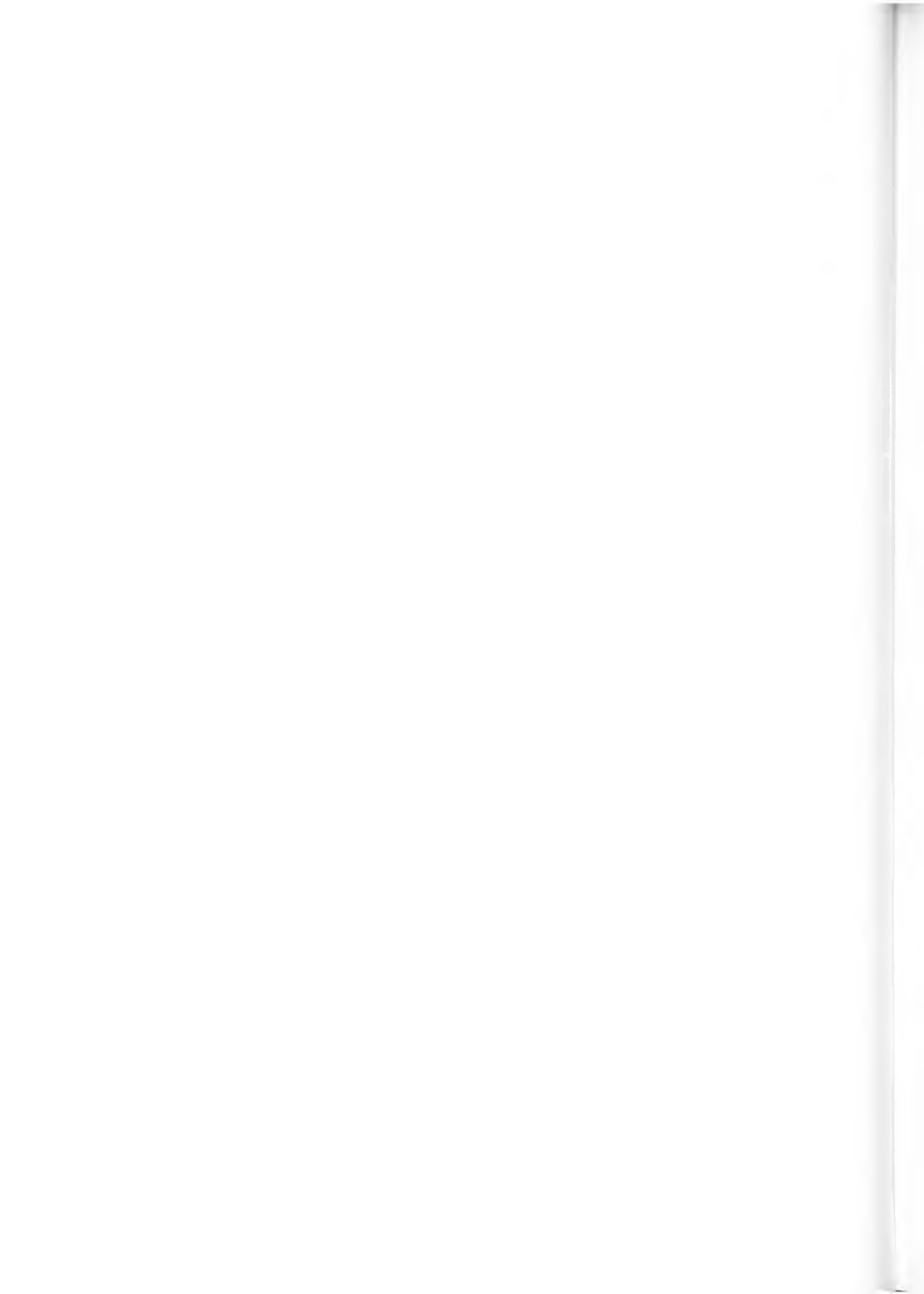
ΛΟΙΠΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

#	ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ	ΑΙΩΝΑΣ	ΠΗΓΗ (SIGLA)	ΣΥΝΤΟΜΟΓΡ.
1.	Jerusalem Stavrou 43	ἔτ. 1122		St43
2.	Sinai gr. 1039*	13 ^{ος}		S1039
3.	Sinai gr. 1040	14 ^{ος}		S1040
4.	Vatic.Borg.Iber. 7*	13 ^{ος} -14 ^{ος}		B7
5.	Athos Koutloumoussi 194-173*	14 ^{ος}	Καζαμίας (Ξ)	Ktl
6.	Paris gr. 2509*	15 ^{ος}		P2509
7.	Paris Suppl. gr. 476*	15 ^{ος}		PS476
8.	Alexandria 288-911*	16 ^{ος} -17 ^{ος}	Καζαμίας (S)	Alx

3. Ἀγγλική μετάφραση ἐγίνε ἀπὸ τοὺς F.C. Conybeare καὶ O. Wardrop· «The Georgian Version of the Liturgy of St. James», *Revue de l'Orient chrétien* 18 (1913) σσ. 396-410· 19 (1914) σσ. 155-173.

ΑΛΛΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

#	ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ	ΑΙΩΝΑΣ	ΣΥΝΤΟΜΟΓΡ.
1.	Sinai gr. N/ΜΓ 5 (Τροπολόγιον)	8 ^{ος} , 9 ^{ος}	ΜΓ5
2.	RNB. gr. 44 (Τροπολόγιον)	8 ^{ος} , 9 ^{ος}	RNB44
3.	Sinai gr. N/ΜΓ 56 (Τροπολόγιον)	9 ^{ος}	ΜΓ56
4.	Sinai gr. 863 (Ωρολόγιον)	9 ^{ος}	S863
5.	Sinai gr. N/ΜΓ 8 (Εκλογάδιον)	10 ^{ος}	ΜΓ8
6.	Sinai gr. 868 (Ωρολόγιον)	12 ^{ος}	S868
7.	Sinai gr. 866 (Ωρολόγιον)	13 ^{ος}	S866

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΡΩΤΑΠΟΚΡΙΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ ΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ

ΓΕΝΙΚΑ

Γιατί στην Έκκλησία υπάρχουν περισσότερες από μία Λειτουργίες;

Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ἀφοῦ κατῆλθε τὴν ἡμέρα τῆς ἁγίας Πεντηκοστῆς, προχείρισε τοὺς Ἀποστόλους γιὰ τὸ σωτήριο κήρυγμα στὰ διάφορα ἔθνη, διδάσκοντας τὸν καθένα τὴν ἀνάλογη διάλεκτο. Οἱ δὲ μαθητὲς τοῦ Χριστοῦ προωθοῦσαν τὸ ἅγιο Εὐαγγέλιο σύμφωνα μὲ τὴν νοοτροπία καὶ τὴν πνευματικὴ δεκτικότητα ἐκάστου λαοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διδασκαλία περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου, περὶ δημιουργίας καὶ ἀναπλάσεως, περὶ σωτηρίας ψυχῆς καὶ ἠθικῆς διαγωγῆς κ.λπ., οἱ Ἀπόστολοι φρόντισαν νὰ παραδώσουν ὅπωςδὴποτε καὶ τὸν τρόπο τῆς τελέσεως τῆς ἀναίμακτης θυσίας, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς τοὺς εἶχε παραγγεῖλει νὰ τὴν ἱερουργοῦν στὴν ἀνάμνησή του⁴. Ἔτσι παραδόθηκε σὲ κάθε τοπικὴ Ἐκκλησία ἀπὸ μία δική της θεία Λειτουργία. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς εὐχὲς καὶ τὶς ἐκφωνήσεις, διέφεραν ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀλλὰ ὁ γενικὸς τύπος –ἢ, κατὰ τὴν σύγχρονη ὁρολογία, ὁ σκελετός– ἦταν ὁ ἴδιος⁵.

Ἡ Λειτουργία ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἀπόστολο Ἰάκωβο τὸν Ἀδελφόθεο εἶναι πράγματι ἔργο δικό του;

Ἀσφαλῶς ὁ ἴδιος ὁ Ἀδελφόθεος τὴν τελοῦσε πιὸ ἀπλᾶ –καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ἐξωτερικῶν σχημάτων, ἀλλὰ καὶ τῆς ὁρολογίας–, ὅμως

4. Βλ. Λουκ. 22,19· Α΄ Κορ. 11,24-25.

5. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΝΔΙΔΩΝ, Προθεωρία κεφαλαιώδης περὶ τῶν ἐν τῇ θεῇ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων (PG 140, 460BC).

ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἀποδίδει σὲ αὐτόν. Καὶ δὲν εἶναι μόνο λειτουργικὲς οἱ πηγές, ἀλλὰ καὶ ἀγιοπατερικὲς καὶ συνοδικές, ἀπ' ὅλη τὴν ὁρθόδοξη οἰκουμένη. Γι' αὐτὸ καὶ ἐμεῖς ὀφείλουμε νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ πυρήνας τῶν εὐχῶν, τὸ νόημά τους, καὶ δὴ τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς, πηγάζει ἀπὸ αὐτόν⁶. Μὴ ξεχνᾶμε ὅτι καὶ τὰ Εὐαγγέλια δὲν ὀνομάζονται «Τοῦ Ματθαίου» ἢ «Τοῦ Μάρκου», ἀλλὰ «Κατὰ Λουκᾶν» καὶ «Κατὰ Ἰωάννην».

Ἔχουμε ἀποδείξεις ὅτι εἶναι ἀυθεντική;

Ἦδη στὰ μέσα τοῦ 4^{ου} αἰώνα, ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἱεροσολύμων στὴν 5^η *Μυσταγωγικὴ Κατήχησή* του περιγράφει τὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ Ἀποστόλου⁷. Ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος Κύπρου ὀνομάζει τὸν Ἀδελφόθεο «ἀρχηγέτη μυστηρίων»⁸. Τὸ 8^ο βιβλίο τῶν *Διαταγῶν τῶν Ἀποστόλων* ἀποδίδει τὴν μὲν παρατιθεμένη Λειτουργία στὸν Ἰακωβο τοῦ Ζεβεδαίου, τὶς δὲ ἐπιλύχνιες καὶ ἐωθινὲς εὐχὲς στὸν Ἀδελφόθεο.

Στὸν *Βίο* τοῦ ἁγ. Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου ἀναφέρεται τὸ ἑξῆς:
«[Ὁ ἱερεὺς,] τὰς χεῖρας εἰς ὕψος ἐκτείνας, φέρων καὶ ὑποδεικνύων τοῖς πᾶσι τὸ οἰκονομηθὲν πρὸς τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν

6. Ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία ποτὲ δὲν ἔπαυσε νὰ υφίσταται στοὺς Ἁγίους Τόπους, πού σημαίνει ὅτι καὶ ἡ Λειτουργία ποτὲ δὲν σταμάτησε νὰ προσφέρεται. Ἐπομένως εἶναι μικρὴ ἡ πιθανότητα νὰ εἶχε ἀπολεσθεῖ τελείως ὅλη ἡ ἱεραρχία τοῦ Ἀποστόλου. Ὑπάρχει ἡ ἀποψη ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Ἀδελφοθέου ἀποδόθηκε στὴν Λειτουργία πού ἐτελεῖτο στὴν ἐκκλησία του. Βέβαια, ὅποιος θέλει, μπορεῖ νὰ τὴν ὀνομάζει ἀπλῶς *Ἱεροσολυμιτικὴ*. Καὶ ἂν ἀκόμη ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ὄνομά του δόθηκε ἀργότερα, αὐτοὶ πού τοῦ τὴν ἀπέδωσαν, ἀσφαλῶς θὰ εἶχαν κάποιον σοβαρὸ λόγο. Πάντως τὸ κείμενο αὐτὸ ἦταν καὶ ἀποδεκτό, καὶ ἐν χρήσει γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἐφτά αἰῶνες (δ'-ια').

7. PG 33, 1109A-1128A. Ἄξιον προσοχῆς καὶ ἡ ἐξῆς πρόταση ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς 4^{ης} *Μυσταγωγικῆς Κατήχησεως*. Ἀναφερόμενος στὴν διήγηση τοῦ Παύλου περὶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου λέει: «...ἐν τῇ νυκτὶ ἣ παρεδίδοτο ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός...» (PG 33, 1097A), ἐνῶ ὁ Ἀπόστολος ἐκφράζεται λίγο διαφορετικὰ: «...ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτὶ ἣ παρεδίδοτο...» (Α' Κορ. 11,23). Ὁ ἅγιος Κύριλλος ἐπὶ λέξει ἐπαναλαμβάνει τὴν φράση ἀπὸ τὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, συγκεκριμένα τὴν εὐχὴ μετὰ τὴν ἐκφώνηση *Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον*....

8. *Πανάριον*, κεφ. οθ', Κατὰ Κολλυριδιανῶν... (PG 42, 744C).

μυστήριον, μετὰ φωνῆς ὑψηλῆς εἰς ἐπήκοον παντὸς τοῦ λαοῦ λέγει· *Τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις*». Βλέπουμε ὅτι ὁλόκληρη φράση εἶναι δανεισμένη –μὲ ἀσημαντη παραλλαγή– ἀπὸ τὴν εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς¹⁰ τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου: «...ἵνα μὴ γένηται εἰς κατάκριμα τῷ λαῷ σου τὸ οἰκονομηθὲν ἡμῖν τοῦτο πρὸς σωτηρίαν μυστήριον». Λίγο παρακάτω ὁ Ἅγιος προσθέτει καὶ τὸ ἑξῆς: «Ὅσοι τοίνυν τῷ ἰδίῳ θαρρεῖτε συνειδότε, προσέλθετε πρὸς αὐτόν καὶ φωτίσθητε καὶ τὰ πρόσωπα ὑμῶν οὐ μὴ καταισχυρθῇ»¹¹. Αὐτὸς ὁ στίχος τοῦ 33^{ου} Ψαλμοῦ, ὡς γνωστόν, ψάλλεται στὸ Κοινωνικό. Ἐπίσης, τὸ ὅτι σὲ μερικὰ χειρόγραφα τοῦ Βίου του προστέθηκαν οἱ λέξεις «τὸν νοῦν καὶ» στὴν Ἁγία Ἀναφορά¹², ἴσως ἔμμεσα δηλώνει ὅτι οἱ μεταγραφεῖς γνώριζαν ποιά Λειτουργία τελοῦσε ὁ Ἅγιος καὶ προσάρμοσαν τὸ κείμενο στὴν μεταγενέστερη –γνωστὴ σὲ αὐτοὺς– παραλλαγή.

Παρόμοια ἔμμεση μαρτυρία ὑπάρχει καὶ στὸν βίο τοῦ ἁγ. Ἀναστασίου τοῦ Πέρση († 628), ὅπου ἐπὶ λέξει παρατίθεται μία ὁλόκληρη πρόταση ἀπὸ τὴν Ἁγία Ἀναφορά¹³.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς χρησιμοποιεῖ ὁλόκληρες προτάσεις ἀπὸ αὐτὴν: «Προσθετέον δὲ τῷ λόγῳ καὶ τάδε· Ἐν τῇ ἱερᾷ προσκομιδῇ τῆς τελετῆς τῶν θείων μυστηρίων, μετὰ τὸ εἰπεῖν τὸν λαὸν τὸν τρισάγιον ὕμνον¹⁴, ὁ ἱερεὺς ὥσπερ ἐρμηνεύων τὸν ὕμνον φησὶν· Ἅγιος εἶ, βασιλεῦ τῶν αἰώνων, καὶ

9. Kyrillos von Skythopolis, σ. 46, γρ. 18-21.

10. Καὶ ἐδῶ καὶ στὸ ἑξῆς, χρησιμοποιοῦμε τὴν λέξη «Προσκομιδῇ» μὲ τὴν ἀρχικὴ λειτουργικὴ τῆς ἔννοια, δηλαδὴ τὴν Θεία Λειτουργία γενικά, τὴν Ἁγία Ἀναφορὰ συγκεκριμένα, ὄχι τὴν Πρόθεση (βλ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΣ, σσ. 483-512).

11. Kyrillos von Skythopolis, σ. 47, γρ. 2-4.

12. Βλ. παρακάτω τὴν εἰδικὴ ἐρωταπόκριση.

13. BRAKMAN 1995.

14. Στὸν «Τρισάγιον Ὑμνον» ἐδῶ ἔννοεῖ τὸ «Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ».

πάσης άγιωσύνης κύριος και δοτήρ· άγιος και ο Μονογενής σου Υιός, δι' οὗ τὰ πάντα ἐποίησας· άγιον δὲ και τὸ Πνεῦμά σου τὸ πανάγιον, τὸ ἐρευνῶν τὰ πάντα και τὰ βάθη σου τοῦ Θεοῦ¹⁵ »¹⁶. Μάλιστα, τὸ νὰ ἀναφέρει τὴν Λειτουργία («προσκομιδὴ») γενικά, χωρὶς νὰ προσδιορίσει ποιά (δηλαδὴ τὸν συντάκτη), σημαίνει ὅτι ἦταν ὁ μόνος τύπος τῆς Λειτουργίας τὴν ὁποία γνώριζε, και ἴσως ὁ μόνος ποὺ ἐτελεῖτο στὰ μέρη τῆς Παλαιστίνης και τῆς δυτικῆς Συρίας.

Ἀλλὰ ἂν ὁ μέγας ὑμνογράφος ἔζησε στὴν Μέση Ἀνατολὴ και ἦταν φυσικὸ νὰ γνωρίζει τὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι περίπου στὴν ἴδια ἐποχὴ τὴν γνώριζαν και στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ άγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς στὸ ἔργο του *Λόγος Ἀσκητικός*, ποὺ ἔχει μορφὴ ἐρωταποκρίσεων, σὲ μία «πεῦσιν» (ἐρώτηση) τοῦ συνομιλητῆ (κζ'), δίνει μία ἐκτεταμένη ἀπάντηση ὅπου παραθέτει 60 χωρία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 56 εἶναι άγιογραφικά (και τῆς Παλαιᾶς και τῆς Καινῆς), ἕνα εἶναι ἀπὸ τὸν Λόγο Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου *Εἰς τὸ άγιον Βάπτισμα*, και τρία ἀπὸ τὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, μάλιστα ἀπὸ τρεῖς διαφορετικὲς εὐχές¹⁷. Στὰ 40 χωρία ἀναφέρει σὲ ποιὸν ἀνήκει ἡ μία ἢ ἡ ἄλλη ρῆση, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα 20 παραθέτει χωρὶς νὰ ἀναφέρει τὴν πηγή, ποὺ ἴσως μαρτυρεῖ ἔμμεσα, ὅτι ἦταν γνωστά. Σὲ αὐτὰ τὰ 20 συμπεριλαμβάνονται τὰ τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου¹⁸.

Περίπου μετὰ ἀπὸ ἐνάμιση αἰῶνα, ἕνας ἄλλος Ὁμολογητὴς, ὁ Θεοφάνης, στὴν *Χρονογραφία* του ἀναφέρει ὅτι τὸ ἔτος 6253 ἀπὸ

15. Πρβλ. *Α' Κορ.* 2,10.

16. *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἰορδάνην ἀρχιμανδρίτην περὶ τοῦ τρισαγίου ὕμνου*, PG 94, 57C.

17. α) τῆς Προσκομιδῆς: Ὁ Θεὸς ὁ διὰ πολλῶν... β) τῆς προσωπικῆς τοῦ ἱερέως: Ὁ ἐπισκεψάμενος ἡμᾶς... γ) τοῦ Τρισαγίου (μᾶλλον, τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου): *Οἰκτιρμον και ἐλεῆμον...*

18. PG 90, 932C-948C (βλ. τὸν εἰδικὸ πῖνακα στὸ Παράρτημα, σσ. 185-189). Τὴν σημαντικὴ αὐτὴ μαρτυρία μᾶς ὑπέδειξε ὁ καθ. Στέφανος Παρέντι, τὸν ὁποῖο εὐχαριστοῦμε.

κτίσεως κόσμου (760/761 μ.Χ.)¹⁹ στην περιφέρεια τῆς Ἀντιόχειας ἀνήμερα τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἀραβικοῦ στρατεύματος εἰσῆλθε «ἐν τῇ ἀγίᾳ συνάξει (Λειτουργία) εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν, καὶ τοῦ μητροπολίτου παρισταμένου καὶ ἐκφωνήσαντος τὸ Ὅ γὰρ λαὸς σου καὶ ἡ ἐκκλησία σου ἰκετεύει σε, ἐξήνεγκαν αὐτὸν καὶ ἀπέκλεισαν ἐν φυλακῇ, καὶ ἄλλος ἐπλήρωσε τὴν ἀγίαν σύναξιν»²⁰. Πὰ νὰ μὴν κάνει κανένα σχόλιο, ἴσως σημαίνει ὅτι οἱ σύγχρονοὶ τοῦ ἀναγνώστες ἤξεραν ὅτι Ὅ γὰρ λαὸς σου... λέγεται στὸ πιὸ καίριο σημεῖο τῆς Ἀγίας Ἀναφορᾶς, δηλαδὴ ἐπέχει τὴν θέση τοῦ *Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν...* Μᾶλλον γι' αὐτὸ τὸν λόγο εἶπε συγκεκριμένα σὲ ποιὰ στιγμή ἔγινε ἡ εἰσβολή, γιὰ νὰ ὑπογραμμίσαι τὸν βαρὺ χαρακτήρα τοῦ ἐγκλήματος.

Σημαντικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ μαρτυρία τοῦ ὁσίου Εὐθυμίου, κτίτορος τῆς Ἱ.Μ. Ἰβήρων καὶ Ἐπιτρόπου τῆς Μεγίστης Λαύρας²¹. Στὴν σχετικὴ ἐρώτηση κάποιου πρεσβυτέρου Θεοδώρου, ὁ Ἅγιος γράφει: «Ἡ δὲ Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου γινόταν στὴν ἀρχή, ἀλλὰ ὁ λαὸς προτίμησε τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου χάριν συντομίας»²². Ὁ ἅγιος Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός στὸν Λόγο του Ὅτι οὐ μόνον ἀπὸ τῆς φωνῆς τῶν δεσποτικῶν ρημάτων ἀγιάζονται τὰ θεῖα δῶρα... γράφει:

«Ὁ δέ γε θεὸς Ἰακώβος ὁ τῆς Ἱεροσολύμων πρῶτος ἐπίσκοπος καὶ τοῦ πρώτου καὶ μεγάλου ἀρχιερέως ἀδελφὸς ὁμοῦ καὶ διάδοχος, καὶ αὐτὸς τὴν μυστικὴν ἐκτιθέμενος λειτουργίαν, ἐν τῷ αὐτῷ

19. Σύμφωνα με τὴν Ἀλεξανδρινὴ χρονολόγηση, ποὺ ἀρχίζει στὶς 25 Μαρτίου τοῦ 5492 π.Χ. (βλ. MANGO & SCOTT, σ. xiv).

20. Χρονογραφία, σ. 1172.

21. Βλ. Διατύπωσης τοῦ ὁσίου καὶ μακαρίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ ἐν Ἄθῳ, ὅπου τὸν ὀνομάζει πνευματικὸ τοῦ τέκνο (DMITRIEVSKIJ I, σ. 240).

22. Ἡ ἐπιστολὴ δὲν ἔχει ἐκδοθεῖ στὰ ἑλληνικά.

μέρει μετὰ τὸ διηγῆσθαι τὰ Δεσποτικὰ ῥήματα τοιαύδε γράφει·
Μεμνημένοι οὖν καὶ ἡμεῖς οἱ ἁμαρτωλοὶ... Καὶ μετ' ὀλίγα· *Ἐλέησον
ἡμᾶς, ὁ Θεός, κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου, καὶ ἐξαπόστειλον... αἷμα
τίμιον Χριστοῦ σου*²³, δηλαδή παραθέτει ὁλόκληρο τὸ χωρίο τῆς
ἀνάμνησης καὶ τῆς ἐπίκλησης.

Ἀπὸ τίς σημαντικότερες μαρτυρίες παραμένει καὶ ὁ 32^{ος} Κανόνας
τῆς 6^{ης} Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅπου ἀναφέρεται τὸ ἐξῆς: «Καὶ γὰρ
Ἰακώβος, ὁ κατὰ σάρκα Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἀδελφός, ὃς τῆς
Ἱεροσολυμιτῶν ἐκκλησίας πρῶτος τὸν θρόνον ἐνεπιστεύθη, καὶ
Βασίλειος, ὁ τῆς Καισαρέων ἐπίσκοπος, οὗ τὸ κλέος κατὰ πᾶσαν
τὴν οἰκουμένην διέδραμεν, ἐγγράφως ἡμῖν τὴν μυστικὴν ἱερουργίαν
παραδεδωκότες, οὕτω τελιοῦν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ ἐξ ὕδατος καὶ
οἴνου τὸ ἱερὸν ποτήριον ἐκδεδώκασιν»²⁴. Ἀνακεφαλαιώνοντας τὴν
ἐκκλησιαστικὴ παράδοση περὶ τοῦ ζητήματος καὶ σχολιάζοντας
τὸν ἄνω Κανόνα, ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης γράφει:
«Σημειῶσαι ἀπὸ τοῦ παρόντος Κανόνος, ὅτι εἶναι δεκτὴ ἡ
τοῦ Ἀδελφοθέου λειτουργία, ἥτις πάλαι μὲν ἐτελεῖτο ἐν
Παλαιστίνῃ, τώρα δὲ ἠπράκτησε, καὶ εἰς μερικοὺς μόνον τόπους
καὶ μερικαῖς φοραῖς ἐπιτελεῖται»²⁵.

Ἀναμφίβολη καὶ τρανὴ ἀπόδειξη τῆς τακτικῆς τέλεσης τῆς
Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου ἀποτελοῦν τὰ βοηθητικὰ λειτουργικὰ
βιβλία, δηλαδή ἐκεῖνα τὰ ὅποια περιέχουν τὴν ὑμνολογία καὶ τὰ

23. PG 160, 1081BD.

24. PG 137, 617B.

25. Πηδάλιον, ὑποσημείωση 1 στίς σσ. 206-207. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἔμμεσες μαρτυρίες, ὅπως, λόγου
χάριν, στὸ *Λειμωνάριο* Ἰωάννου τοῦ Μόσχου, στὴν διήγηση περὶ Γεωργίου, τοῦ ἡγουμένου Ὁρους
Σινᾶ: «[Ἐλεγον οἱ κληρικοί:] Ἡμεῖς ἐωράκαμεν τὸν γέροντα καὶ πάντες τῷ φιλήματι τῷ ἁγίῳ
ἡσπασάμεθα (PG 87, 2989C). Στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἡ διακονικὴ παρακέλευση πρὶν τὸν
ἀσπασμὸ εἶναι *Ἀσπασώμεθα ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ*, ἐνῷ στοῦ Χρυσοστόμου *Ἀγαπήσωμεν
ἀλλήλους*.

ἀναγνώσματα: λειτουργικά Εὐαγγέλια (Sin.NE.MΓ 8 τοῦ 10^{ου} αἰ.)²⁶
καὶ Τροπολόγια (Sin.NE.MΓ 5 τοῦ 8^{ου}-9^{ου} αἰ., Sin.NE.MΓ 56 τοῦ 9^{ου}
αἰ., RNB 44 τοῦ 8^{ου}-9^{ου} αἰ.).

Ἐν παρενθέσει θὰ ἀναφέρουμε, ὅτι στίς μονοφυστικές ὁμολογίες
(Συροϊακωβίτες, Κόπτες, Ἀρμενίους) ὑπάρχει ἡ πεποίθηση πὼς θεία
Λειτουργία πρῶτος συνέταξε ὁ ἅγιος Ἰακώβος.

Ποῦ ἐτελεῖτο ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου καὶ πότε;

Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι σχεδὸν ὅλη τὴν πρώτη χιλιετηρίδα
ἐτελεῖτο στὰ Ἱεροσόλυμα, τὴν Παλαιστίνη, τὴν Ἀντιόχεια, τὴν
Κύπρο²⁷, τὸ Σινᾶ²⁸, τὴν Γεωργία, τὴν Νότια Ἰταλία, μᾶλλον καὶ τὴν
Ἀλεξάνδρεια²⁹, ἴσως καὶ ἄλλοῦ. Μάλιστα σὲ περισσότερες ἀπὸ
αὐτὲς τὶς περιοχὲς ὅχι μόνο γινόταν, ἀλλὰ δέσποζε.

*Γιατί τότε τὴν ἀμφισβήτησε ὁ ὀνομαστός Πατριάρχης Ἀντιοχείας
Θεόδωρος ὁ Βαλσαμών (12^{ος} αἰ.) – ἴσως καὶ ἄλλοι – «ψηφίζοντάς» τὴν
ὡς μὴ δεκτὴ;*

Σύμφωνα μὲ αὐτὰ ποὺ βλέπουμε στὰ σχετικὰ χειρόγραφα, στὴν
ἐποχὴ τοῦ Βαλσαμῶνος ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου εἶχε διογκωθεῖ

26. Ἔμμεσα καὶ τὸ Sin. 210 τοῦ ἔτους 861/862.

27. Ὅπως γνωρίζουμε, οἱ Μαρωνῖτες τῆς Κύπρου μέχρι τώρα τελοῦν μόνο τὴν ἀποδιδομένη στὸν
Ἀδελφόθεο λειτουργία.

28. «Ἐν μᾶ ἑορτῆς ἐπιτελουμένης τῆς ἁγίας Πεντηκοστῆς, γινομένης ἀναφορᾶς ἐν τῇ αὐτῇ τῇ
ἁγία κορυφῇ καὶ ἐκφωνήσαντος τοῦ ἱερέως· Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον τῆς μεγαλοπρεποῦς σου δόξης,
ἀπεκρίθησαν τὰ ὄρη πάντα φοβερά· τινι βοῇ λέγοντα ἐκ τρίτου· Ἄγιος, ἄγιος, ἄγιος» (Γερωντικὸν
τοῦ Σινᾶ, σ. 96). Αὐτὴ ἡ ἐκφώνηση εἶναι τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου.

29. Μαζὶ μὲ ἄλλους τύπους τῆς Λειτουργίας. Βλ. τὸν Βίο τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος:
«Τοῦ διακόνου τὴν καθολικὴν ὑπάγοντος πληρῶσαι εὐχὴν, καὶ τοῦ ἁγίου καταπετάσματος
ὑποῦσθαι μέλλοντος...» (Leontios von Neapolis, σ. 29). Ἡ Καθολικὴ [συναπτὴ] ὑπάρχει μόνο στὴν
Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἄρση τοῦ «καταπετάσματος», δηλαδὴ τοῦ ἀέρος (βλ.
ΤΑΥΤ-ΡΑΕΝΤΙ, σσ. 665-666) γίνεται ἀκριβῶς μετὰ ἀπὸ αὐτὴν. Ὁ πατριάρχης Μᾶρκος ἀκόμη
τὸν 12^ο αἰ. χρησιμοποιοῦσε τὸ «κοντάκιον» (δηλαδὴ τὸ *Ἱερατικόν*) τοῦ ἁγ. Ἰακώβου (βλ. PG
137, 621-622B).

καὶ παραμορφωθεῖ ἀρκετὰ, ὥστε ἀφ' ἑνὸς νὰ γίνῃ δύσκολη πρὸς τέλεση καὶ πολυσύνθετη ὡς πρὸς τὴν δομὴ της, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ ἀρχικὸς πηρύνας νὰ ἐπισκιαστεῖ ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες προσθήκες. Ἐπίσης, ἐνῶ τὸ κείμενο τῶν βυζαντινῶν Λειτουργιῶν ἦταν αὐστηρὰ καθορισμένο, στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ὑπῆρχε μία «διαρροή». Ὅλα αὐτὰ δὲν μπορούσαν νὰ διαφύγουν τὴν προσοχὴ ἑνὸς κριτικοῦ μελετητῆ. Πέραν τούτου, ὁ Θεόδωρος ὁ Βαλσαμὼν ἦταν ἄνθρωπος ἀφοσιωμένος στὶς παραδόσεις τῆς Πρωτεύουσας, ἐνῶ ἡ Λειτουργία τοῦ Ἀδελφοθέου ἀνῆκε κυρίως στὶς περιοχὲς ποὺ ἀναφέρθηκαν, παραμένοντας λιγότερο γνωστὴ ἄλλου.

Γιατί ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἀγνοεῖται ἀπὸ τὸ Τυπικὸ τῆς Λαύρας τοῦ ἁγ. Σάβα;

Τὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα τοῦ Τυπικοῦ τῆς Λαύρας τοῦ ἁγ. Σάβα, ἢ –ὅπως σωστὰ ὀνομάζεται– τοῦ νεοσαβαΐτικοῦ Τυπικοῦ, χρονολογοῦνται στὸν 12^ο αἰ., ἐνῶ τὰ χειρόγραφα τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου μετὰ τὸν 11^ο αἰ. ἀντιγράφονταν, ὅπως φαίνεται, πλέον γιὰ λόγους ἱστορικούς. Μὲ ἄλλα λόγια, ἔπαυσε νὰ τελεῖται ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου καὶ τότε διαδόθηκε τὸ νεοσαβαΐτικὸ Τυπικόν³⁰.

Γιατί ἀλλοιώθηκε ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου;

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν ἦταν μόνο ἓνας λόγος ἢ δύο. Κατ' ἀρχὴν ἄς μὴ ξεχνᾶμε τὶς ἀλλεπάλληλες καταδρομὲς καὶ καταστροφές ποὺ γνώρισαν τὰ Ἱεροσόλυμα μὲ σχετικὲς πολιτικές,

30. Καὶ ἡ ἀναφορὰ στὴν τέλεση τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου μόνο δέκα φορές τὸν χρόνον, πάλιν ἀντανakλὰ τὴν μεταγενέστερη ἐξέλιξη, ἀφοῦ στὰ *Εὐχολόγια* μέχρι καὶ τὸν 10^ο αἰ. (ἀλλὰ καὶ ἀργότερα) ἡ Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου προηγεῖτο ἐκείνης τοῦ Χρυσοστόμου (ἄρα ἐτελεῖτο πιὸ συχνά).

οικονομικές και ἐκκλησιαστικές συνέπειες. Ἐπίσης, ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ μακαριστὸς καθηγητὴς Ἰ. Φουντούλης: «Τὰ ἱερὰ λειτουργικά μας κείμενα δὲν κινδυνεύουν τόσο ἀπὸ τοὺς ἀσεβεῖς, ὅσο πάσχουν ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσία τῶν εὐσεβῶν ἐκείνων, ποὺ κυριολεκτικὰ τὰ καταστρέφουν μὲ ποικίλες εὐλαβεῖς προσθήκες λέξεων ἢ καὶ φράσεων ὁλοκλήρων»³¹.

Τὸ λυπηρὸ εἶναι ὅτι ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται. Σήμερα βλέπουμε τὴν ἴδια περίπου εἰκόνα· ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου γίνεται θύμα αὐτοσχεδιασμοῦ, εἰκασιῶν καὶ «ἀρχαιοπρεπῶν» παραστάσεων (δὲν μπορούμε νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε ἀλλιῶς), καὶ αὐτὸ ὅπωςδήποτε θὰ ἔχει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα· ἢ θὰ ἀπορριφθεῖ τελείως, ἢ θὰ τὴν τελεῖ ὁ καθένας ὅπως θέλει.

ΤΡΟΠΟΣ ΤΕΛΕΣΕΩΣ

Δὲν πρέπει ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου νὰ τελεῖται ὅπως στοὺς ἀποστολικούς χρόνους;

Αὐτὸ οὔτε ἐφικτὸ εἶναι, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ ζητούμενο, μᾶλλον ἀποτελεῖ μιὰ ρομαντικὴ προσδοκία. Ἡ Ἐκκλησία ποτὲ δὲν τὴν θεωροῦσε Λειτουργία «ἀρχαιοπρεπῆ, μουσειακὴ», ἀλλὰ τὴν τελοῦσε ὡς κανονικὴ. Ἀφοῦ τὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου – ποὺ τελεῖται ἀδιάκοπα – δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἐπαναφέρουμε στὴν μορφή π.χ. τοῦ 14^{ου} αἰ.³², πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἀναπαραστήσουμε μιὰ τελετὴ μετὰ ἀπὸ 20 αἰῶνες, μάλιστα ἔχοντας τόσο λίγα ἱστορικὰ στοιχεῖα; Ἐπιπλέον, ἀφοῦ ἡ Λειτουργία τοῦ Ἀδελφοθέου ἐτελεῖτο μέχρι καὶ τὸν 10^ο αἰ. τακτικά, γιατί νὰ μὴ βασιστοῦμε σ' ἐκείνη τὴν μορφή της γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε σχεδὸν πλήρεις πληροφορίες,

31. *Απαντήσεις*, 406. Βλ. παρακάτω γιὰ τὸ θέμα τῶν προσθηκῶν.

32. Μάλιστα, κανένας δὲν προσπαθεῖ νὰ τὴν τελεῖσει ὅπως τὴν τελοῦσε ὁ ἅγιος Χρυσόστομος.

ἀλλὰ νὰ αὐτοσχεδιάζουμε καὶ νὰ καθιερώνουμε πράγματα ἀπὸ τὴν φαντασία μας, στηριζόμενοι σὲ ἀποσπάσματα ὁμιλιῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἢ ἐμμέσων μόνο πηγῶν; Ἐμεῖς –ὡς ζωντανὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας– τὴν Λειτουργία θέλουμε νὰ τὴν βιώνουμε, νὰ τὴν τελοῦμε συστηματικά, νὰ τὴν χαιρόμαστε, καὶ ὄχι νὰ τὴν ἔχουμε ὡς μουσειακὸ ἀντικείμενο ἢ ἀρχαιολογικὸ ἔκθεμα.

Ἄρα δὲν πρέπει νὰ τελεῖται στὴν μέση τοῦ ναοῦ;

Ὅχι. Ὅταν ἡ θεία Λειτουργία γίνεται σὲ ναό, καὶ ὄχι στὴν ὑπαιθρο, τελεῖται πάνω στὴν ἀγία τράπεζα. Ἡ δὲ ἀγία τράπεζα σὲ ὅλους τοὺς ναοὺς ὅλου τοῦ ὀρθοδόξου κόσμου βρίσκεται στὸ ἱερὸ βῆμα καὶ ὄχι στὴν μέση τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ σύνθρονα, τὶς καθέδρες τῶν ἱερέων.

Ἔχουμε ἀποδείξεις ὅτι πράγματι τελεῖται στὴν ἀγία τράπεζα στὸ ἱερὸ βῆμα;

Δὲν χρειάζονται ἀποδείξεις. Ἡ σύγχρονη πράξη καὶ ὅλη ἡ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας μας αὐτὸ ἀποδεικνύουν. Μᾶλλον ὅσοι θέτουν τράπεζες στὴν μέση τοῦ ναοῦ, παρούσης τῆς ἀγίας τραπέζης, ἐκεῖνοι πρέπει νὰ ἀποδείξουν ποῦ στηρίζουν τὴν πρακτικὴ τους.

Οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι δὲν πρέπει νὰ βλέπουν πρὸς τὸν λαό;

Ὅχι. «Τὸ κατὰ ἀνατολὰς τετράφθαι κατὰ τὴν προσευχήν»³³ εἶναι παράδοση ἀποστολική σύμφωνα μὲ τὸν Μ. Βασίλειο, τοῦ ὁποῦ ὁ σχετικὸς κανόνας (91^{ος}) ἔλαβε οἰκουμενικὸ κύρος διὰ τοῦ 2^{ου}

33. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ (Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, κεφ. κζ', PG 32, 188B) καὶ παρακάτω: «Πάντες μὲν ὁρώμεν κατ' ἀνατολὰς ἐπὶ τῶν προσευχῶν» (ὁ.π. 189C). Βλ. ἐπίσης τοῦ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ: Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, κεφ. πε', «Περὶ τοῦ προσκυνεῖν πρὸς ἀνατολὰς» (PG 94, 1133B-1136B) κ.ἄ.

Κανόνος τῆς Πενθέκτης ἐν Τρούλλῳ Συνόδου³⁴. Ἐξάλλου εἶναι δυνατόν στίς κατ' ἰδίαν προσευχὲς νὰ βλέπουμε πρὸς τὴν Ἀνατολή, ἐνῶ στὴν πρώτη καὶ κατ' ἐξοχὴν προσευχῇ, πού εἶναι ἡ θεία Λειτουργία, νὰ τῆς στρέφουμε νῶτα³⁵; Τὸ κάνουν οἱ λειτουργοὶ μόνο κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἀναγνωσμάτων, δείχνοντας σεβασμὸ στὴν Βίβλο, ἀνεβαίνοντας γιὰ αὐτὸν τὸν σκοπὸ στίς καθέδρες, καθίσματα δηλαδή, πίσω ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα³⁶. Τὸ ἴδιο ἀφορᾷ τὴν στάση τοῦ διακόνου: δὲν ἔχουμε ἐνδείξεις νὰ ἀπαγγέλλει τίς συναπτὲς πρὸς δυσμὰς (ἀκόμα καὶ ὅταν ἐκφωνεῖ ἀπὸ τὸ ἱερὸ βῆμα). Στεκόταν ὅμως πιὸ πίσω σὲ σχέση μὲ τὴν σημερινὴ θέση³⁷, ἀν γενικὰ ἔβγαινε ἀπὸ τὸ θυσιαστήριον. Ἐξάλλου τίς προτροπές του τίς ἀπευθύνει ὄχι μόνο στὸν λαό, ἀλλὰ καὶ στὸν ἱερέα καὶ στὸν Θεό³⁸.

Οὕτε κοινωνοῦμε ξεχωριστὰ τὸ σῶμα καὶ τὸ αἶμα;

Ἡ μετάδοση τῶν μυστηρίων μέσῳ λαβίδος, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ τετραμερὴς ἀποκοπὴ τοῦ ἄρτου στὴν Πρόθεση, ὅλο τὸ εἰσαγωγικὸ μέρος τῶν ἀναγνωσμάτων καὶ τῶν ψαλμωδιῶν κ.λπ. ἔχουν καθαρὰ πρακτικὸ χαρακτήρα, ἀποτελώντας λογικὴ ἐξέλιξη πραγμάτων σὲ ὅλες τίς Λειτουργίες, χωρὶς νὰ εἶναι διακριτικὰ στοιχεῖα τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου. Δηλαδή, ἀρχικὰ καὶ στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου

34. Βλ. *Πηδάλιον*, 519-521 καὶ 183· ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Δ' σσ. 283-284 καὶ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ Β', σσ. 308-310, ἀντίστοιχα.

35. Αὐτὴν τὴν καινοτομία «γιὰ λόγους ποιμαντικούς» εἰσήγαγε ἡ Β' σύνοδος τοῦ Βατικανοῦ, μάλιστα ὄχι ὡς ὑποχρεωτική. Ἐξάλλου δὲν τὴν ἀσπάστηκαν ὅλοι οἱ ὁμόδοξοί τους.

36. Μάλιστα, στὴν Ἀγία Σοφία, ὅταν ὁ πατριάρχης ἀκόμη βρισκόταν στὴν ἄνω καθέδρα καὶ ἔπρεπε νὰ πεῖ τὸν 85^ο ψαλμὸ πρὶν τὸ Εὐαγγέλιο (ἀντὶ τῆς *Ἑλλαμψον...*), ἱστάμενος στὸν θρόνον του γύριζε πρὸς τὴν Ἀνατολή, ἀπήγγειλλε τὸν ψαλμὸ καὶ ὕστερα πάλι στρεφόταν πρὸς τὸν λαό (βλ. *Διατάξεις*, σ. 111).

37. Ἐφ' ὅσον ὁ ἄμβωνας βρισκόταν περίπου στὸ κέντρο τοῦ ναοῦ.

38. Ἡ σημερινὴ θέση τοῦ διακόνου πού εἶναι πολὺ κοντὰ στὴν Ὠραία Πύλη χρήζει διορθώσεως, ἰδιαίτερα σὲ μικροὺς ναοὺς, διότι δὲν ἀκούγεται καλὰ στὸν λαό (χωρὶς μικρόφωνο), ἐνῶ τὸν ἱερέα τὸν ἐνοχλεῖ.

κοινωνοῦσαν ξεχωριστὰ τὰ ἅγια δῶρα, δὲν ὑπῆρχε Πρόθεση με τὴν σημερινή της μορφή κ.ο.κ. Ὅλα αὐτὰ εἶναι δευτερεύοντα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα τὰ εἶχαν κοινὰ στὶς κατὰ τόπους ἐκκλησίες. Ἡ κύρια διαφορὰ ἔγκειται στὸν λόγο, δηλαδή στὴν διατύπωση τῶν εὐχῶν καὶ δὴ τῆς Ἀγίας Ἀναφορᾶς, ὅπως ἐπίσης στὴν δομή.

Ποιὰ ἱερὰ ἀντικείμενα μένουν στὴν ἁγία τράπεζα;

Στὴν ἁγία τράπεζα γενικὰ τίθενται: ἅγιο Εὐαγγέλιο, εἰλητό³⁹, καντήλι καὶ δύο κεριά. Συνήθως βάζουν καὶ σταυρὸ εὐλογίας καὶ ἄρτοφόριο. Μόνο αὐτὰ μένουν. Ἄλλα ἀντικείμενα, ἀκόμη καὶ αὐτὸ τὸ Ἱερατικόν, δὲν ἔχουν θέση στὴν ἁγία τράπεζα. Ἐπομένως καὶ στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ὅλα παραμένουν στὴν θέση τους, οὔτε ἀφαιροῦνται, οὔτε προστίθενται.

Πόσα πρέπει νὰ εἶναι τὰ πρόσφορα καὶ τί μέγεθος πρέπει νὰ ἔχουν;

Τόσα, ὅσα χρησιμοποιοῦμε καὶ σὲ ἄλλες Λειτουργίες, παρ' ὅλο πὺν καὶ ἓνα πρόσφορο ἀρκεῖ, «ὁ ἁμνός», σὲ κανονικὸ μέγεθος, σχῆμα καὶ με τὴν σφραγίδα⁴⁰. Ἡ Ἐκκλησία μας δὲν γνωρίζει συγκεκριμένους κανόνες γιὰ τὸ μέγεθος τοῦ προσφόρου.

ΔΙΑΡΚΕΙΑ

Πόσο διαρκεῖ ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου;

Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου δὲν διαρκεῖ πολὺ, ὅπως λανθασμένα πιστεύεται. Στὴν Μονή μας τὸ συλλειτουργγο τῆς Κυριακῆς τελειώνει περίπου σὲ μία ὥρα καὶ 30-40 λεπτά, ἀφοῦ κοινωνήσουν

39. Ἄν ὅμως ἡ ἁγία τράπεζα δὲν εἶναι ἐγκαινιασμένη, τότε καὶ τὸ ἀντιμήνσιο.

40. Ἐννοεῖται ὅτι ὁ ἱερεὺς ἢ ὁ ἄλλος υπεύθυνος πρέπει νὰ λάβει πρόνοια γιὰ νὰ φτάσει γιὰ ὅλους τοὺς συμμετέχοντες.

πάνω από εκατό αδελφοί από δύο ἅγια ποτήρια. Στις καθημερινές διαρκεῖ λίγο περισσότερο ἀπὸ μία ὥρα. Ὡς πρὸς τὸν ὄγκο τῶν εὐχῶν, εἶναι πιὸ μικρὴ ἀπὸ τὴν Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, καὶ πιὸ ἐκτενὴς ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Χρυσοστόμου. Καὶ ὅχι μόνο αὐτό. Ἄν κάνουμε μία στατιστικὴ τῶν Λειτουργιῶν, βλέπουμε τὴν ἐξῆς εἰκόνα: στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου⁴¹ οἱ ἱερατικὲς εὐχὲς –ἀπὸ τὴν εὐχή τοῦ «Καιροῦ» μέχρι τὴν Ἀπόλυση– ἀριθμητικὰ εἶναι 21⁴², ἐνῶ οἱ διακονικὲς συναπτὲς 6. Στὴν βυζαντινὴ Λειτουργία οἱ ἱερατικὲς εὐχὲς εἶναι 23, ἐνῶ τὰ διακονικὰ 10.

Γράφει ὁ ἅγιος Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης, πατριάρχης Ἀντιόχειας (τὸν 6^ο-7^ο αἰῶνα πὺ ζοῦσε αὐτός, σ' ἐκεῖνα τὰ μέρη ἐτελεῖτο ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου): «Ἐν ἐκκλησίᾳ δὲ τοῦ Θεοῦ καὶ προσευχῇ καὶ ἀναγνώσει μίαν μόνην ὥραν παραστῆναι τῷ Θεῷ οὐ βουλόμεθα»⁴³. Καὶ ἄλλοι: «Ἄλλοι δὲ παραγενόμενοι ἐν τῷ ναῷ τοῦ Θεοῦ, οὔτε μίαν ὥραν ἡρεμοῦσι»⁴⁴. Ἔτσι συμφωνεῖ μὲ τὸν ἅγιο Χρυσόστομο πὺ διατυπώνει τὴν σκέψη του σαφέστερα: «Ἐκατὸν ἐξήκοντα ὀκτὼ ὥρας ἐχούσης τῆς ἐβδομάδος, μίαν καὶ μόνην ὥραν ἀφώρισεν ἑαυτῷ ὁ Θεός»⁴⁵.

Γιατί τότε στίς ἐν κόσμῳ ἐκκλησίες διαρκεῖ μέχρι καὶ τρεῖς ὥρες;

Πάλι βάσει τῆς μαρτυρίας τῶν χειρογράφων, παρατηρεῖται συνεχὴς αὐξηση τοῦ κειμένου τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διπλασιαστεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐχῶν, γνωστῆς ἢ

41. Στὴν ἀνὰ χεῖρας ἔκδοση.

42. Τὴν Ἁγία Ἀναφορὰ θεωροῦμε ὡς μία εὐχή, ἐνῶ τις προκαταρκτικὲς εὐχὲς καὶ τῆς μεταλήψεως δὲν τις συμπεριλαμβάνουμε στὸ ὑποχρεωτικὸ σῶμα τῶν λειτουργικῶν εὐχῶν.

43. *Λόγος περὶ τῆς ἁγίας συνάξεως...* (PG 89, 829A).

44. Ὁ.π. 829C.

45. *Λόγος περὶ μετανοίας*, Ὁμιλία θ' (PG 49, 345, γρ. 23-25).

ἄγνωστης προελεύσεως. Βέβαια προσθήκες εὐχῶν ἔχουν γίνει καὶ στὴν βυζαντινὴ Λειτουργία, ἀλλὰ στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου τὸ πράγμα φαίνεται ἀνεξέλεγκτο.

Ἐνδεικτικὰ θὰ ἀναφερθοῦμε στὸ ἀρχαιότερο ἑλληνικὸ χειρόγραφο τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου, τὸ V2282 τοῦ 9^{ου} αἰῶνα⁴⁶. Ὑπάρχουν δύο ἐκτενεῖς ἐναρκτήριες ἐκφωνήσεις, δύο (κατ' ἀκρίβειαν τρεῖς) εὐχὲς τῆς εἰσόδου, ἕξι εὐχὲς τοῦ θυμιάματος, τρεῖς μεγάλες εὐχὲς στὸ «Χερουβικό», τέσσερις μακρὲς εὐχὲς στὴν Καθολικὴ συναπτή, δύο φράσεις γιὰ τὴν ἔνωση, δύο εὐχὲς μεταλήψεως, δύο εὐχὲς στὸ τέλος ἐν τῷ διακονικῷ, καὶ ὑπάρχει καὶ εὐχή «τελευταία» ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ μία ἄλλη «ἀπολυτική».

Μήπως εἶναι λανθασμένες οἱ εὐχὲς ποὺ προστέθηκαν;

Ὅχι, ὅλες οἱ εὐχὲς, καὶ ἀρχαῖες καὶ μεταγενέστερες, εἶναι πολὺ ὠραῖες καὶ κατανυκτικές, ἀλλὰ ἡ συνεχὴς αὐξησὴ τους κατέστησε τὴν ἱεουργία πολὺπλοκη καὶ προοδευτικὰ τὴν νέκρωσε. Ὑπάρχουν ἐπαναλήψεις ποὺ τὴν διογκώνουν.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Ποιὸς εἶναι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἐκδόσεως καὶ οἱ γενικὲς ἀρχές;

Ὁ πρῶτος σκοπὸς μας ἦταν νὰ τὴν κάνουμε «λειτουργήσιμη», ἐνῶ θέσαμε ὡς γενικὲς ἀρχὲς τὰ ἑξῆς:

α) Κάθε λειτουργικὸ μέρος, ἱεροπραξία, νὰ ἔχει μόνο μία εὐχή. Π' αὐτὸ ἀφαίρεσαμε μερικὲς εὐχὲς ἀπὸ τὸν ὑποχρεωτικὸ κανόνα, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ προκαταρκτικὸ καὶ ἀπολυτικὸ μέρος, θέτοντάς τες στὸ τέλος τοῦ *Ἱερατικοῦ* ὡς προαιρετικές.

46. Ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ τὴν διασώζουν πλήρως.

β) Νὰ παραλείπονται οἱ εὐχὲς ποὺ ἀποδίδονται σὲ ἄλλους ἁγίους (δύο –μᾶλλον τρεῖς– τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ μία τοῦ ἁγ. Διονυσίου).

γ) Τὰ δευτερεύοντα στοιχεῖα, ἰδιαίτερα τὰ πρακτικά –Πρόθεση, Εἵσοδοι, Κλάση, Ζέον, Κοινωνία κ.ἄ.– νὰ γίνονται κατὰ τὸν συνηθισμένο τρόπο.

Μήπως ὁμως ἐφαρμόζοντας στὴν Λειτουργία τοῦ Ἀδελφοθέου πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν συνηθισμένη Λειτουργία τὴν ἀπλοποιούμε;

«Ἡ ἀναφορὰ εἰς τὴν πρᾶξιν τοιούτων ἀρχαίων λειτουργικῶν κειμένων, ἢ περὶ τῶν ὁποίων παράδοσις δὲν εἶναι ζῶσα καὶ συνεχῆς, κατ' ἀνάγκην γίνεται κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ σήμερον τελούμενα»⁴⁷. Ἐπειδὴ τὴν τελέσαμε πολλές φορές, εἶδαμε ὅτι ἀσυνήθιστες, δῆθεν ἀρχαιοπρεπεῖς κινήσεις προκαλοῦν μᾶλλον σύγχυση στοὺς λειτουργοὺς καὶ τὸ ἐκκλησίασμα. Οἱ πιστοὶ ποτὲ δὲν θὰ ἐξοικειωθοῦν μὲ μία Λειτουργία ποὺ τελεῖται μία-δύο φορές τὸν χρόνο καὶ ἔχει τόσα «ἀνάποδα» στοιχεῖα. Ἀντίθετα, ὅταν στὰ μὴ οὐσιώδη θέματα ἀκολουθοῦμε τὴν ἐπικρατοῦσα συνήθεια, τότε καὶ τὴν οὐσιαστικὴ διαφορά τῶν Λειτουργιῶν βλέπουμε καλύτερα, ἀλλὰ καὶ λειτουργοῦμε καὶ συμμετέχουμε μὲ περισσότερη ἄνεση.

Ἐπίσης, ὅσοι ἐκκλησιάζονται τακτικὰ ἔχουν ἀποκτήσει μέσα τους ἓνα «λειτουργικὸ ρυθμό», τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ λαμβάνουμε ὑπ' ὄψιν μας. Πρέπει, δηλαδή, νὰ γίνεται ἡ Λειτουργία σὲ γνωστὰ περίπου χρονικὰ καὶ τοπικὰ πλαίσια.

Ἄν κάποιος θέλει νὰ κάνει λειτουργικὰ πειράματα, γιατί νὰ μὴν τὰ κάνει στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου ποὺ τελεῖται καθημερινά; Γιατί νὰ γίνεται θύμα ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου,

47. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, σ. 75.

πού με τόση δυσκολία έπεβίωσε μέχρι σήμερα, ακριβώς λόγω της αδιάκριτης μεταχείρισης;

Είναι σωστό να μεταφέρουμε στοιχεία της παράδοσης της Κωνσταντινουπόλεως στην Λειτουργία των Ίεροσολύμων;

Πράγματι τὸ ἰδανικὸ θὰ ἦταν ὅλη ἡ θεία Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, ὅσον ἀφορᾷ τὶς τυπικὲς διατάξεις καὶ τὰ ψαλτικά, νὰ ἀπαρτιζόταν ἀπὸ στοιχεῖα ἱεροσολυμιτικά. Μετὰ ὅμως ἀπὸ τόσους αἰῶνες ἀπραξίας, αὐτὸ μᾶς φαίνεται δύσκολο, καθὼς ὑπάρχει μεγάλη πιθανότητα οἱ εἰκασίες μας νὰ εἶναι λανθασμένες. Ἐξάλλου ἡ θεία λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας ἄριστα καὶ ὁμαλὰ συνδυάζει τὶς δύο λειτουργικὲς παραδόσεις⁴⁸.

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΩΝ ΕΥΧΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Πῶς καταρτίστηκε τὸ κείμενο τῶν εὐχῶν;

Καταρτίσαμε τὸ κείμενο βασιζόμενοι στὰ 28 χειρόγραφα⁴⁹ –κυρίως τοῦ 9^{ου}-11^{ου} αἰῶνα– ἀπὸ τὰ ὁποῖα 10 εἶναι ἑλληνικά καὶ 18 γεωργιανά, συμβουλευόμενοι κατὰ περίσταση καὶ ἄλλα 8 (7+1). Ὑπάρχουν καὶ ἕτερα, περίπου 20-25 χειρόγραφα, διεσπαρμένα σὲ διάφορες βιβλιοθηκὲς τοῦ κόσμου. Σχετικὰ μὲ αὐτὰ ὁ καθ. Ἰ. Φουντούλης ἐπισήμανε: «Τὸ ὑπὸ τῶν χειρογράφων τούτων παρεχόμενον κείμενον... ἀπομακρύνεται ἔτι μᾶλλον τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, λόγω διορθώσεων, προσθηκῶν ἢ ἀφαιρέσεων καὶ τῆς μεγαλυτέρας ἐπ' αὐτὸ ἐπιδράσεως τῶν βυζαντινῶν λειτουργιῶν»⁵⁰. Τέλος, μεμονωμένες εὐχὲς τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου ἀπαντῶνται στὸν

48. Ὡς ἐκ τούτου, ὅπως σήμερα οἱ Λειτουργίες τοῦ Βυζαντίου τελοῦνται ἀκωλύτως σὲ ὅλη τὴν ὀρθόδοξη οἰκουμένη, ἀντιστοίχως μπορεῖ νὰ τελεῖται καὶ ἡ ἱεροσολυμιτικὴ Λειτουργία.

49. Βλ. τὸν κατάλογο σὲ σσ. 23-24.

50. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, σ. 72.

Βαρβερινό ελληνικό κώδικα 336 του 8^{ου} αί. (στο έξής: Barb.336) και Παρισιανό 325 του 14^{ου} αί. (P325).

Είναι όμως αξιόπιστες οι γεωργιανές πηγές;

Οί Ίβηρες μεταφραστές γενικά διακρίνονται για την εύσυνειδησία, την σχολαστικότητά τους και την άφοσίωση στο πρωτότυπο⁵¹. Τά λάθη που άπαντῶται κατά κανόνα όφείλονται ή στην έσφαλμένη ανάγνωση κάποιας συντομογραφίας⁵², ή στην δύσκολη έννοια τής λέξεως⁵³. Ό κατ' έξοχήν μελετητής τών ελληνικών κωδίκων τής Λειτουργίας του Ίακώβου, κ. Άλκιβιάδης Καζαμίας, γράφει ότι «τά χειρόγραφα από τά όποία έγινε ή μετάφραση [άπό τά ελληνικά] στην Γεωργιανή ή Ίβηρική γλώσσα, την έποχή αυτή είχαν δεχθεί έλάχιστα προσθήκες, αλλοιώσεις ή άλλες μεταγενέστερες επιδράσεις. Έτσι μπορούμε νά δεχθούμε ότι είναι άπόγονοι πιστότεροι και πλησιέστεροι πρός τά παλαιότερα ελληνικά ύπαρχέτυπα»⁵⁴.

Ός άπόδειξη αυτής τής γνώμης θα παραθέσουμε μία άλλη στατιστική: στις εύχές, οι όποιες ύπάρχουν και στις δύο γλώσσες, στο ελληνικό κείμενο βρίσκουμε περίπου 70 προσθήκες μεμονωμένων λέξεων και 78 φράσεων ή προτάσεων, ενώ στά γεωργιανά 23 λέξεων και 18 φράσεων.

Τέλος, ό κορυφαίος Άμερικανός λειτουργιολόγος R. Taft, αναφερόμενος στον κώδικα A86, έγραφε ότι τά γεωργιανά χειρόγραφα εκπροσωπούν μία άρχαιότερη μορφή, και ότι τά πρωτότυπά τους

51. GARITTE, σ. 343.

52. Π.χ. «πατέρων» αντί «πνευμάτων» στο τέλος τής Άγ. Αναφοράς, διότι κατά πάσαν πιθανότητα στο πρωτότυπο υπήρχε συντομογραφία «ΠΤΩΝ».

53. Π.χ. «δορυφορούμενον» που σέ διάφορες άρχαίες μεταφράσεις άποδίδεται διαφορετικά (συγχύζεται με την «δωροφορία»).

54. ΚΑΖΑΜΙΑΣ, σ. 71.

πρέπει να ανάγονται στην εποχή [τουλάχιστον] πρὶν τὸν 7^ο αἰώνα⁵⁵.
Εἶναι καὶ πιὸ ἐλεύθερα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ βυζαντινοῦ τύπου.

Μήπως ὅμως οἱ μεταφράσεις τους ἔγιναν ἀπὸ τὴν συριακὴ ἢ ἀρμενικὴ γλώσσα, δηλαδὴ ἀπὸ μονοφυσίτες;

Ἡ μετάφραση πρέπει νὰ ἔχει γίνῃ ἀπὸ τὴν κύρια λατρευτικὴ γλώσσα τῶν Ἱεροσολύμων, δηλαδὴ τὴν ἑλληνικὴ. Τὸ ἀποδεικνύει ὁ μακαριστὸς καθ. Κ. Κεκελίτζε –πέραν τῶν ἄλλων— βάσει τῶν πολλῶν ἑλληνικῶν λέξεων ποὺ ἀπαντῶται χωρὶς μετάφραση στὸ γεωργιανὸ κείμενο: *Κύριε ἐλέησον, πρόσφορον, ἐκκλησία, ἔμβασις, καθολικὴ, μάρτυς, κυριακὴ, ναῦς, μυροφόροι, χωρεπίσκοπος κ.ἄ.*⁵⁶ Οἱ Γεωργιανοὶ διέκοψαν λειτουργικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ κοινωνία μὲ τοὺς πιὸ στενοὺς φίλους καὶ γείτονες Ἀρμένιους, ὅταν ἐκεῖνοι ἀποσχίστηκαν ἀπὸ τὴν Πενταρχία καὶ ἀκολούθησαν τὴν μονοφυσιτικὴ αἵρεση⁵⁷. Ἐξάλλου ὁ Θεόδωρος Βαλσαμῶν ἀποκαλεῖ τοὺς Ἰβήρες «ὀρθοδοξοτάτους»⁵⁸.

Γιατί δὲν ἀναφέρονται οἱ ἔντυπες πηγές, ἀφοῦ ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ 1560;

Ἡ ἀξιολύπητη πορεία τῶν ἐντύπων οὔτε προσφέρει κατὶ σὲ σχέση μὲ τὰ ἄνω χειρόγραφα, οὔτε μᾶς ἐμπνέει ἐμπιστοσύνη. Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ G. Morel βασίστηκε κυρίως στὸ χειρόγραφο Παρισίων (προστιθεμένων) 303. Αὐτὸς ὁ κώδικας εἶναι πόνημα μεταγραφέως τινός, ἢ ἐν προκειμένῳ μᾶλλον πλαστογράφου, Κωνσταντίνου

55. TAFT, σ. 261.

56. KEKELIDZE 1912A, σσ. XIV-XVI.

57. Αὐτὸ τὸ γεγονός μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Καθολικοῦ τῆς Ἀρμενίας Ἀβραάμ μὲ τὸν Καθολικὸ τῆς Ἰβηρίας Κυρίωνα (ἀρχὲς τοῦ 7^{ου} αἰ.).

58. Σχόλιο στὸν 32^ο Κανόνα τῆς 6^{ης} Οἰκουμενικῆς Συνόδου (PG 137, 621A).

Παλαιοκάππα, ὁ ὁποῖος αὐθαδῶς παραμόρφωσε τὸ κείμενο⁵⁹. Στὴν Editio Princeps βασίστηκε καὶ ὁ μητροπολίτης Διονύσιος Λάτας, ἐκδίδοντάς την τὸ 1886. Οἱ δὲ ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις τοῦ ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου στηρίζονται στὰ χειρόγραφα: Msn, V1970 καὶ P2509. Μὲ ὅλο τὸν σεβασμὸ μας πρὸς τὸ ἔργο τῶν ἱερωτάτων ἐπιστατῶν αὐτῶν τῶν ἐκδόσεων, πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι διακρίνονται γιὰ τὸν λειτουργικὸν αὐτοσχεδιασμό. Δὲν μποροῦσε ὅμως νὰ γίνῃ καὶ διαφορετικά, ἐφ' ὅσον τὰ μνημειώδη βιβλία τόσο τοῦ Mercier, ὅσο καὶ τοῦ Καζαμία ἐκδόθηκαν ἀργότερα, τὰ δὲ ξενόγλωσσα χειρόγραφα μέχρι πρότινος ἦταν σχεδὸν ἄγνωστα στὸν ἑλληνόφωνο κόσμον.

Ἀπὸ ποῦ ἔχουν ληφθεῖ οἱ λεπτομερεῖς διατάξεις;

Ἐνα μέρος τῶν διατάξεων σώζονται στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, περισσότερα ὅμως στὰ γεωργιανά. Στὴν λειτουργικὴ ἐπιστήμη ὑπάρχει ἓνας ἄγραφος κανόνας: λεπτομέρειες, ἰδιαιτέρως πρακτικοῦ χαρακτήρα, πληρέστερα διατηροῦνται στὰ χειρόγραφα τῆς περιφέρειας, ὄχι τοῦ κέντρου. Διότι οἱ ἐπαρχιώτες, ἐρχόμενοι στίς μητροπόλεις, προσπαθοῦσαν μὲ περισσὴ ἀκρίβεια νὰ καταγράψουν τὴν πράξιν τῶν μεγάλων ἐκκλησιῶν, ὥστε νὰ τὴν ἐφαρμόζουν στίς ἐνορίες τους, ἐνῶ οἱ κάτοικοι τῶν μεγάλων κέντρων δὲν χρειαζόταν νὰ τὸ κάνουν, ἐφ' ὅσον τὰ τελοῦσαν τακτικότερα.

Ὅλες οἱ ἐπιλογὲς σχετικὰ μὲ τὸ κείμενον ἀλλὰ καὶ τὶς διατάξεις εἶναι ἀποδεδειγμένα σωστές;

59. Π.χ. ἀφαίρεσε τὸ ἀποστολικὸ καὶ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα, ὅπως φαίνεται μὲ τὴν πρόφασιν ὅτι ἡ λειτουργία γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης· στὴν ἀνάμνησιν τῆς παραδόσεως τοῦ μυστηρίου στὸ «ἔδωκεν» προσέθεσε «ἡμῖν».

Όταν τὰ ἑλληνικὰ δὲν συμφωνοῦσαν μὲ τὰ γεωργιανὰ, τίς περισσότερες φορές (ὄχι ὅλες) ἐπιλέγαμε τὰ δεύτερα, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε πᾶνω⁶⁰. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τίς διατάξεις, προσπαθήσαμε νὰ τίς ἐπαναφέρουμε σὲ μία προσγειωμένα ἀρχαία μορφή. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν θὰ μείνει κανένα κενὸ ἀπορίας, ἢ δὲν θὰ ὑπάρχουν στοιχεῖα καθ' ὑπόθεσιν ἢ σύμφωνα μὲ τὴν δική μας προτίμησιν. Ἐχομε ὅμως ἀρκετὲς πληροφορίες, καὶ γι' αὐτὸ νομίζουμε ὅτι σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ ἐπιλογές μας εἶναι σωστές, ἢ ἔστω δικαιολογημένες.

Ἐξάλλου ἂν ἡ παραλλαγή τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου –ὅπως αὐτὴ ἀπαντᾶται στὰ σωζόμενα χειρόγραφα– δὲν εἶχε πολλὰ προβλήματα καὶ δὲν ἔχρηζε διορθώσεως, δὲν θὰ ἦταν νεκρὴ καὶ ἀπρακτὴ γιὰ τόσους αἰῶνες.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΔΟΜΗ

Ἀρχὴ – Πρόθεσιν κ.ά.

Ἡ δομὴ τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου διαφέρει πολὺ ἀπὸ αὐτὴν τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσόστομου;

Ὅχι. Μάλιστα ἴσως ἡ δομὴ τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἀδελφοθέου εἶναι πιὸ ἀπλῆ. Ἀπαρτίζεται ἀπὸ τέσσερα μέρη (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀρχὴ καὶ τὴν Ἀπόλυσιν), ἀπὸ τὰ ὅποια κάθε τμῆμα περιέχει μερικὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα καὶ τελειώνει πάντα μὲ μία εὐχὴ κεφαλοκλισίας⁶¹.

60. Ὡς ἐκ τούτου δὲν θὰ σχολιάσουμε τὴν κάθε ἐπιλογὴ μας, ἐκτὸς ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικές.

61. Πρβλ. τοῦ Χρυσόστομου: «Εἴτα κλίνει τὰς κεφαλὰς κελεύομεν, τεκμήριον τοῦ τὰς εὐχὰς ἀκουσθῆναι ποιούμενοι τὸ τὸν Θεὸν εὐλογεῖν. Οὐ γὰρ δὴ ἄνθρωπός ἐστιν ὁ εὐλογῶν, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐκείνου χειρὸς καὶ γλώττης αὐτῷ προσάγομεν τῷ Βασιλεῖ τὰς κεφαλὰς τῶν παρεστῶτων· καὶ ἐπιβοῶσιν ἅπαντες τὸ Ἀμήν» (Υπόμνημα εἰς τὴν Πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, Ὁμιλία β'. PG 61, 404, γρ. 20-25).

Ποιά εἶναι αὐτὰ τὰ μέρη;

1. Εἰσαγωγή, 2. Προετοιμασία, 3. Προσκομιδὴ, 4. Μετάληψη. Γιὰ τὸ καθένα θὰ γίνῃ λόγος στὸ ἰδιαίτερο ὑποκεφάλαιο.

Τί ἀναφέρουν τὰ χειρόγραφα γιὰ τὴν προετοιμασία τῶν κληρικῶν καὶ τὴν Πρόθεση;

Ὅλα τὰ ἑλληνικὰ⁶² χειρόγραφα στὴν ἀρχὴ τῆς Λειτουργίας παραθέτουν μία κατανυκτική, ἐκτενὴ προσωπικὴ εὐχὴ τοῦ ἱερέα τὴν ὁποία ἄμεσα ἀκολουθοῦν οἱ εὐχὲς τῆς λιτανείας. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὴν ἔνδυση τῶν κληρικῶν, τὴν Πρόθεση, ἢ ὅτιδήποτε ἄλλο σχετικὸ μὲ τὸ προκαταρκτικὸ μέρος τῆς Λειτουργίας, δὲν ὑπάρχει παραμικρὴ ὑπόδειξη.

Σύμφωνα μὲ τὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα, εἰσερχόμενος στὴν ἐκκλησία ὁ ἱερεὺς λέει μία μικρὴ εὐχὴ.⁶³ Ὑστερα παρατίθενται τρεῖς εὐχὲς τῆς Προθέσεως⁶⁴ καὶ μία τῆς ἐνδύσεως. Οἱ διαφορὲς καὶ διαφορετικὲς ἐπιγραφὲς ὧν αὐτῶν τῶν εὐχῶν συνάμα ἀποτελοῦν καὶ τυπικὲς διατάξεις⁶⁴.

Πῶς «παίρνουν καιρὸ» οἱ κληρικοί;

Στὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἦταν ἐν ἐνεργείᾳ, σίγουρα δὲν ὑπῆρχε καθιερωμένη προσκύνηση τῶν εἰκόνων πρὶν τὴν Λειτουργία. Μὴ ξεχνᾷμε ὅτι στὶς βυζαντινὲς Λειτουργίες μέχρι καὶ τὴν Ἄλωση (καὶ ἴσως ἓνα-δύο αἰῶνες μετὰ), ὁ «Καιρὸς»

62. Συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἑλληνοαραβικῶν, δηλαδὴ τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων ποὺ ἔχουν ἐπιγραφὲς καὶ σημειώσεις στὰ αραβικά.

63. Ἡ σειρά καὶ οἱ τίτλοι τῶν εὐχῶν ποικίλλουν στοὺς κώδικες, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ μπορούμε νὰ συμπεράνουμε εἶναι ὅτι μία λεγόταν κατὰ [ἢ πρὶν, ἢ μετὰ] τὴν ἀπόθεση τοῦ ἄρτου στὸ δισκάριο, ἢ δεύτερη, κατὰ τὴν πληρῶση τοῦ ποτηρίου, καὶ ἢ τρίτη, ὅταν καλύπτονταν τὰ δῶρα δι' ἀέρος.

64. Ὅπως καὶ στοὺς ἀρχαίους κώδικες τῆς Λειτουργίας Χρυσοστόμου-Βασιλείου, ὅπου οἱ τίτλοι τῶν εὐχῶν ἐνίοτε εἶναι οἱ μόνες πηγὲς τῶν διατάξεων.

ἀποτελεῖτο μόνο ἀπὸ τὴν εὐχὴ Κύριε, ἑξαπόστειλον..., Ἐν ὀλίγοις, ἂν ὁ λειτουργὸς τὸ προτιμᾷ, μπορεῖ νὰ τηρήσει ὅλη τὴν τάξη τοῦ σημερινοῦ «Καιροῦ», ἀντικαθιστώντας μόνο τὴν γνωστὴ εὐχὴ μὲ τὴν ἄλλη ποὺ παρατίθεται (μία ἀπὸ τὶς εὐχὲς τῆς Προθέσεως)· ἢ νὰ ἀκολουθήσει τὴν πιὸ ἀπλὴ καὶ ἀρχαία τάξη ποὺ διατηρεῖται στὶς Προηγιασμένες· δηλαδὴ μόνο προσκύνηση τῶν εἰκόνων καὶ μετάνοιες μὲ τὴν εὐχὴ.

Ἡ εὐχὴ Ἐν πλῆθει ἁμαρτιῶν..., ποὺ ἀπαντᾶται στὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα, δὲν εἶναι τοῦ «Καιροῦ»;

Δὲν ἔχουμε σίγουρες πληροφορίες γι' αὐτό. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή, τὴν ἔλεγε ὁ ἱερεὺς ἐξιλεούμενος ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὸ θεῖον, ἐνῶ, βάσει τοῦ περιεχομένου, ἤδη στεκόταν μπροστὰ στὴν ἀγία τράπεζα⁶⁵. Δὲν γίνεται λόγος οὔτε γιὰ τὴν εἴσοδο στὸν ναό, οὔτε γιὰ τὴν ἔνδυση. Ἐπομένως μικρὴ εἶναι ἡ πιθανότητα νὰ ἦταν εὐχὴ τοῦ «Καιροῦ». Ἐμεῖς δὲν τὴν συμπεριλάβουμε στὸν ὑποχρεωτικὸ κανόνα, πρωτίστως διότι ἔχει τὸν ἴδιο προορισμὸ καὶ περιεχόμενο μὲ τὴν εὐχὴ Ὁ ἐπισκεψάμενος... Ἄν κάποιος θέλει, μπορεῖ νὰ τὴν πεῖ κατ' ἰδίαν (καὶ ἐκτὸς Λειτουργίας)⁶⁶.

Γιατί δὲν συμπεριλήφθηκε ἡ εὐχὴ τῆς ἐνδύσεως; Δὲν εἶναι ἀρχαία;

Πρέπει νὰ εἶναι πολὺ ἀρχαία, ἐφ' ὅσον μαρτυρεῖται καὶ στὴν ἀρμενικὴ λειτουργία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου⁶⁷. Μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι στὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχε μία κοινὴ εὐχὴ ἐνδύσεως,

65. «...οὐκ εἰμὶ ἄξιος ἀντοφθαλμῆσαι τῇ ἱερᾷ ταύτῃ καὶ πνευματικῇ τραπέζῃ...».

66. Ἡ εὐχὴ ἢ προστέθηκε ἀργότερα, ἢ δὲν ἦταν διαδεδομένη παντοῦ, ἐφ' ὅσον δὲν ἀπαντᾶται σὲ κανένα γεωργιανὸ κώδικα.

67. Βλ. *Ἀρχαῖες Λειτουργίες*, σσ. 165-166· BRIGHTMAN, σ. 413. Μάλιστα, σὲ μερικὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα ἡ εὐχὴ τῆς ἐνδύσεως τίθεται μετὰ (!) τὶς εὐχὲς τῆς Προθέσεως.

τουλάχιστον στην Ἀνατολή, ἡ ὁποία διασώθηκε σὲ διάφορους τύπους Λειτουργίας⁶⁸.

Δὲν τὴν συμπεριλάβαμε ὅμως στὶς κύριες εὐχές, διότι ἀπεδείχθη πρακτικὰ ἀδόκιμη. Ἵσως τὴν ἤξεραν ἀπὸ στήθους καὶ τὴν ἔλεγαν ἐνδυόμενοι (ἢ μᾶλλον πρὶν ἐνδυθοῦν), ἀλλὰ σήμερα καθυστερεῖ ἔτι περισσότερο τὴν ἀρχὴ τῆς Λειτουργίας. Γι' αὐτὸ προτιμότερο οἱ κληρικοὶ νὰ ποῦν τοὺς συνηθισμένους βιβλικοὺς στίχους.

Δὲν γίνεται χερνιβία μετὰ τὴν ἔνδυση;

Θὰ προτεῖναμε νὰ νιφθεῖ μόνο ὁ ἱερεὺς ποὺ θὰ τελέσει τὴν Πρόθεση, καὶ οἱ διάκονοι. Οἱ ὑπόλοιποι πρεσβύτεροι νίπτονται ἀργότερα, «ἐπίσημα» πλέον, στὴν ἀρχὴ τῆς προετοιμασίας γιὰ τὴν Ἁγία Ἀναφορά.

Ἡ Πρόθεση δὲν πρέπει νὰ γίνεται στὸ «Χερουβικὸ» κατὰ τὴν ἀρχαία τάξη;

Ἄν τὸ «Χερουβικὸ» ληφθεῖ ὡς ἀρχὴ τῆς Λειτουργίας, ναί, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα –ὅταν βρίσκεται σχεδὸν στὴν μέση– ὄχι. Ἐν ὀλίγοις, ἡ Πρόθεση πρέπει νὰ γίνεται πρὶν τὴν Ἐναρξη. Ἀπὸ τίς ἀμιγῶς λειτουργικὲς πηγὲς τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου, ἡ μόνη σχετικὴ, ἔμμεση (ὄχι ἄμεση) πληροφορία γιὰ τὴν τέλεση τῆς Προθέσεως στὸ «Χερουβικὸ» εἶναι ὅτι στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα (μόνο) παρατίθεται ἡ εὐχὴ τῆς Προθέσεως τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου: Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον..., μάλιστα, ἀφοῦ τεθοῦν τὰ θεῖα δῶρα στὸ θυσιαστήριο. Κανένας ἀπόλυτα λόγος γιὰ τὴν ἐτοιμασία τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου.

68. Παρόμοια εὐχὴ ὑπάρχει καὶ στὸ εἰλητάριο τῆς Πάτμου ὑπ' ἀριθμ. 719 τοῦ 13^{ου} αἰ.: Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τοῖς χερουβὶμ ἀθεώρητος... (DMITRIEVSKIJ II, σσ. 170-171).

Πῶς τελεῖται ἡ Πρόθεση;

Ἡ πείρα δείχνει ὅτι γιὰ τοὺς περισσοτέρους ἱερεῖς εἶναι πιὸ εὐκόλο ἡ Πρόθεση νὰ γίνεται κανονικά, διαφορετικὲς νὰ εἶναι μόνο οἱ εὐχὲς τοῦ θυμιάματος, τῆς Προθέσεως καὶ αὐτὴ ἀντὶ τοῦ Βασιλεῦς οὐράνιε...

Ἕνας λόγος εἶναι ὅτι κατ' αὐτὴν μνημονεύουν τοὺς ἀγαπημένους τοὺς Ἁγίους καὶ τὰ πολλὰ ὀνόματα ζώντων καὶ κεκοιμημένων. Ἡ Πρόθεση –ἀντὶ ἀπλῆς προετοιμασίας τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου– ἔχει ἀναπτυχθεῖ πλέον ὥς ξεχωριστὴ ἀκολουθία καὶ δὲν ἔχει σχέση οὔτε μὲ τὸν ἅγ. Χρυσόστομο, οὔτε μὲ τὸν Μ. Βασίλειο, οὔτε μὲ τὸν ἅγ. Ἰάκωβο.

Πόσες εὐχὲς τοῦ θυμιάματος ὑπάρχουν καὶ πόσες φορὲς γίνεται ἡ θυμίαση;

Στὰ πιὸ ἀρχαῖα χειρόγραφα ὑπάρχει μόνο μία εὐχή, στὴν ἀρχή, ὅπως ἀκριβῶς στὶς βυζαντινὲς Λειτουργίες (ἀργότερα οἱ εὐχὲς ἔγιναν, ὅπως εἴπαμε, ἑξί). Δηλαδή τὸ θυμίαμα εὐλογεῖται μία φορά, ὅσες δὲ φορὲς γίνεται θυμίαση, ὁ διάκονος ἀπλᾶ λαμβάνει ἄδεια ἀπὸ τὸν ἱερέα.

Θυμίαση γίνεται τέσσερις φορὲς: στὴν πρώτη Εἴσοδο, στὸ Ἀλληλουάριο, στὸ «Χερουβικό» καὶ μετὰ τὴν θεία Μετάληψη. Σὲ αὐτὰ προσθέτουμε καὶ τὴν θυμίαση μετὰ τὴν Πρόθεση, μὲ τὴν ὁποία εὐτρεπίζεται τὸ ἱερὸ βῆμα ἢ καὶ ὅλος ὁ ναός.

Γιατί ἡ εὐχή Δέσποτα ζωοποιε... εἶναι στὴν Πρόθεση καὶ ὄχι πρὶν τὸ «Χερουβικό»;

Τὸ ζήτημα θὰ τὸ σχολιάσουμε λεπτομερῶς στὸ τέλος τῆς ἐρμηνείας τοῦ πρώτου μέρους.

Γιατί στήν ἴδια εὐχή δέν ἀναφέρεται τίποτε γιά τήν ἀποδοχή ἢ εὐλόγηση τῆς Προθέσεως ἀπό τόν Θεό;

Ἡ εὐχή, στήν ὁποία ζητοῦμε ἀπό τόν Θεό νά εὐλογήσει τὰ τίμια δῶρα ὅταν ἀκόμη εἶναι στήν πρόθεση, εἶναι παρμένη ἀπό τήν Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου⁶⁹. Ἐπιπλέον, οἱ βραχεῖς τίτλοι τῶν εὐχῶν μᾶς ὑποδεικνύουν πῶς ἀντί τῶν ψαλμικῶν στίχων –τοὺς ὁποίους συνηθίσαμε νά λέμε– στήν Πρόθεση λέγονταν τρεῖς εὐχές, ὅπως εἶπαμε· ἡ μία κατὰ τήν ἀπόθεση τοῦ ἄρτου, ἡ δεύτερη κατὰ τήν πλήρωση τοῦ ποτηρίου, καί ἡ τρίτη κατὰ τήν κάλυψη δι' ἀέρος. Τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχει ποικιλία στίς σχετικές διατάξεις στὰ χειρόγραφα τοῦ 9^{ου}-11^{ου} αἰώνα, μᾶς κάνει διστακτικούς στό νά ἀποδεχθοῦμε τήν μία ἢ τήν ἄλλη παραλλαγή, καί γι' αὐτό προτιμήσαμε νά ἀκολουθήσουμε τόν γνωστό τύπο.

Δέν προβλέπεται ὁ συνήθης διάλογος Καιρὸς τοῦ ποιῆσαι..., ἀλλὰ καί ἄλλες στιχομυθίες;

Κατὰ τήν γνώμη μας, δέν ὑπάρχει κανένα πρόβλημα νά γίνει αὐτὸς ὁ διάλογος, ὅπως ἐπίσης οἱ ἐξῆς: α) τῆς εὐλογήσεως τῆς [Μικρᾶς] Εἰσόδου, β) τῆς ἀνόδου στήν καθέδρα, γ) τῆς εὐλογήσεως τοῦ εὐαγγελιστοῦ, δ) τοῦ ἀσπασμοῦ.

Ἐνῶ οἱ διάλογοι μετὰ τήν Μεγάλη Εἴσοδο καὶ τοῦ Καθαγιασμοῦ καλύτερα νά μὴ γίνουν (θὰ σχολιάσουμε παρακάτω). Οἱ διατάξεις στὸ *Ἱερατικὸν* εἶναι κατὰ τὸ δυνατόν βραχεῖες, γι' αὐτὸ παραλείπουμε ὅλους τοὺς γνωστοὺς διαλόγους.

69. Στὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα τὸ περιεχόμενο τῆς εὐχῆς λίγο διαφέρει ἀπὸ τὸ γνωστὸ σὲ μᾶς κείμενο (στὰ συριακὰ λείπει ἐντελῶς) καὶ μάλιστα σὲ περισσότερους κώδικες δέν ἔχει ἐκφώνηση (ἔχει μόνο σ' ἓνα χειρόγραφο).

Ποῖο εἶναι τὸ σχεδιάγραμμα τοῦ πρώτου μέρους;

- α) Ἐναρξη.
- β) Τρία τροπάρια καὶ Πρώτη (Μικρά) Εἴσοδος.
- γ) Συναπτὴ Τρισαγίου καὶ Τρισάγιο.
- δ) Πρώτη εἰρήνευση καὶ Προκείμενο.
- ε) Ἀπόστολος (ἢ καὶ ἄλλα ἀναγνώσματα).
- ς) Ἀλληλουϊά.
- ζ) Ἐκτενής.
- η) Εὐαγγέλιο.
- θ) Πληρωτικά.
- ι) Κεφαλοκλισία.

Πῶς ἀρχίζει ἡ καθ' ἑαυτὴν Λειτουργία σύμφωνα μὲ τὰ χειρόγραφα;

Ἀφοῦ ἐνδυθοῦν, οἱ κληρικοὶ ἀνεβαίνουν [ἀπὸ τὸ σκευοφυλάκιο ἢ διακονικὸ] στὸ ἱερό βῆμα, ψάλλοντας ἓνα τροπάριο, θυμιάζοντας καὶ λέγοντας τὶς τρεῖς εὐχές: α) τῆς «προελεύσεως», β) τοῦ θυμιάματος, γ) τῆς εισόδου.

Ἡ ἐναρκτήρια ἐκφώνηση ἦταν Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...;

Ὁχι. «Πᾶσαι αἱ λειτουργίαι ἤρχιζον ἀπὸ τῆς εισόδου, ἄνευ ἰδιατέρων προκαταρκτικῶν εὐχῶν»⁷⁰, ἢ καλύτερα, χωρὶς τὴν ἐναρκτήρια ἐκφώνηση (αὐτὸ ἀφορᾷ καὶ τὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου). Ἀργότερα στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἐμφανίζονται δύο (ὅχι σὲ ὅλους τοὺς κώδικες), οἱ ὁποῖες ὅμως μοιάζουν περισσότερο μὲ μικρὲς εὐχές παρὰ ἐκφωνήσεις.

70. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, σ. 75.

Τότε γιατί τίθεται *Εὐλόγημένη ἡ βασιλεία...*, ἀφοῦ δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ κανένα χειρόγραφο;

Ἐφ' ὅσον τὴν υἰοθετήσαμε –παρ' ὅλο πὺν εἶναι μεταγενέστερο στοιχεῖο– σὲ ἄλλους τύπους τῆς λατρείας, καὶ σήμερα εἶναι σῆμα κατατεθὲν τῆς ἀρχῆς ὁποιασδήποτε Λειτουργίας (ἢ καὶ Μυστηρίου), ἂν δὲν λέγεται αὐτὴ, χρειάζονται εἰδικὲς ἐξηγήσεις στὸν λαὸ γιὰ τὸ ποιά εἶναι ἡ ἀρχή⁷¹.

Γιατί δὲν ἀναφέρεται ἡ σταυροειδὴς σφράγιση τοῦ ἀντιμηνσίου μετὰ τὸ *Εὐαγγέλιο στὸ Εὐλόγημένη ἡ βασιλεία...*;

Ἡ συνήθεια αὐτὴ δὲν εἶναι «ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνεν», ἐφ' ὅσον μαρτυρεῖται μόνο ἀπὸ ἐλάχιστα μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου.

Τί σημαίνει *Κύριε, εὐλόγησον*;

Ἀκριβῶς τὸ ἴδιο ὅ,τι καὶ *Εὐλόγησον, δέσποτα*. Στὰ μέρη τῆς Παλαιστίνης καὶ στὶς χώρες πὺν ἀκολουθοῦσαν τὸν ἱεροσολυμιτικὸν τύπο, τοὺς ἱερεῖς πῶ συχνὰ προσφωνοῦσαν «κύριε», καὶ ὅχι «δέσποτα» ὅπως στὴν βυζαντινὴ λατρεία. Τὸ *Κύριε, εὐλόγησον*, πὺν ἀναφέρεται μερικὲς φορὲς στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, διασώθηκε μέχρι σήμερα ὡς ἀρχὴ τῆς ἀγρυπνίας στὸ Τυπικὸ τοῦ ἁγίου Σάβα⁷².

71. Τὴν βλέπουμε καὶ στὴν Λειτουργία τοῦ ἀπ. Μάρκου (εἰλητάριο ὑπ' ἀριθμ. 2281 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, ἔτους 1207).

72. «[Ὁ ἱερεὺς] ὑποστρέφει, καὶ εἰσελθὼν ἔσω τῆς βασιλικῆς πύλης, χαράττει μετὰ τοῦ θυμιατοῦ σταυρόν, καὶ ἐκφωνεῖ μεγαλοφώνως τὸ· *Κύριε, εὐλόγησον...* καὶ εἰσελθὼν εἰς τὸ ἅγιον βῆμα... τελευτᾷ (δηλαδὴ τελειώνει τὴν θυμίαση), ἐκφωνῶν οὕτως· *Δόξα τῇ ἀγίᾳ καὶ ὁμοουσίᾳ...*». Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν συνάφεια, τὸ *Κύριε, εὐλόγησον* ἀρχικὰ ἦταν διακονικὴ παρακέλευση (ἀλλιῶς βγαίνουν δύο ἐναρκτήριες ἐκφωνήσεις), ἀλλὰ τὰ νεοσαβαίτικὰ Τυπικὰ ἀντιπροσωπεύουν μίαν πράξιν παρηκμασμένην ὡς πρὸς τὴν συμμετοχὴν τοῦ διακόνου –σὲ σύγκρισιν π.χ. μετὰ τὰ στουδιτικὰ Τυπικὰ– καὶ γι' αὐτὸ ἀποδίδουν καὶ τὶς δύο ἐκφωνήσεις στὸν ἱερέα.

Τί εἶναι τὸ «Τροπάριο» στὴν συγκεκριμένη περίπτωση;

Τροπάριο ἦταν ἓνας σύντομος ὕμνος ποὺ ἀναφερόταν στὸν ἅγιο ἢ τὴν ἑορτὴ⁷³. Τὸ Πάσχα καὶ τὶς Κυριακὲς τὸ τροπάριο ἦταν σταθερό: Ὁ *μονογενὴς Υἱὸς*...⁷⁴, τὸ ὁποῖο καὶ μόνο διατήρησαν οἱ ἑλληνικοὶ κώδικες, δηλαδή κατέγραψαν μόνο τὴν πράξη τῶν Κυριακῶν⁷⁵. Πάντως, δὲν ἦταν τῶν καθημερινῶν. Ἀργότερα σὲ κάθε τροπάριο προστέθηκε καὶ ἓνα θεοτοκίο μὲ τὸν στίχο *Δόξα Πατρὶ... αἰῶνων ἀμήν*.

Τότε γιατί νὰ μὴν ἀρχίσει μὲ αὐτὰ τὰ τροπάρια;

Κατ' ἀρχὴν δὲν ἔχουμε ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκτέλεσή τους: ψάλλονταν μία φορὰ ἀπλᾶ⁷⁶ ἢ μὲ στίχους καὶ ἀκροτελεύτια⁷⁷, εἰρμολογικά ἢ ἀργοσύντομα. Δεύτερον, ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἀρχαίων τροπαρίων δὲν σώζονται στὰ ἑλληνικά, χρειάζεται σωστὴ retro μετάφραση καὶ μελοποίηση. Καὶ τρίτον, αὐτὰ τὰ τροπάρια ἐπεῖχαν θέση τῶν σημερινῶν ἀπολυτικοκοντακίων⁷⁸, τὰ ὁποῖα εἶναι γνωστὰ στοὺς πιστοὺς καὶ τοὺς βοηθοὺν νὰ προσανατολιστοῦν ὡς πρὸς τὰ τελούμενα.

Γιατί νὰ ψάλλονται τρία ἀπολυτίκια καὶ ὄχι περισσότερα ἢ λιγότερα;

Αὐτὸς ὁ χρόνος εἶναι ἀπαραίτητος γιὰ τὴν κάλυψη ὧσων γίνονται

73. Κάτι ἀνάλογο μὲ τὸ Introitus τῆς μέσσης τῶν λατίνων καὶ τὴν Ingressa τῆς ἀμβροσιανῆς λειτουργίας. Διάφορα τροπάρια ἀπαντῶνται στὰ RNB44, MG8 καὶ ἄλλα ἑλληνικά χειρόγραφα, περισσότερες ὁμως πληροφορίες ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ γεωργιανὰ *Ἐκλογάδια* καὶ *Τροπολόγια*.

74. Τὸ σημερινὸ πασχαλινὸ *Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν*... ἦταν τροπάριο τοῦ Μ. Σαββάτου.

75. Τὸ ΑΙχ, παρ' ὅτι μεταγενέστερο, εἶναι τὸ μόνο ποὺ ἀναφέρεται σὲ αὐτὴν τὴν διάκριση: «Καὶ εὐθὺς λέγουσι τὸ στιχηρὸν τροπάριον κατὰ τὴν ἑορτὴν. Ἐν δὲ τῇ Κυριακῇ λέγουσιν· Ὁ *μονογενὴς Υἱὸς*». Ἔτσι ἀκριβῶς προβλέπει καὶ τὸ RNB44, δηλαδή μόνο τὶς Κυριακὲς.

76. Χωρὶς νὰ εἴμαστε ἀπόλυτοι, ἔτσι συμπεραίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα.

77. Ἔτσι ἀπαντᾶται στὸ RNB44, ἀλλὰ καὶ τὸ ΑΙχ, ὅπως ἀναφέραμε, τὸ ὀνομάζει *στιχηρὸ τροπάριο*.

78. Ἦδη στὸ St43 μαζὶ μὲ τὸ τροπάριο βλέπουμε καὶ τὸ κοντάκιο (τὴν Μ. Πέμπτη).

σὲ αὐτὸ τὸ διάστημα: νὰ βγεῖ ὁ κλῆρος, νὰ εἰπωθεῖ ἡ εὐχὴ τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὸν προεστῶτα καὶ νὰ εὐλογηθεῖ ἡ εἴσοδος. Ἐμεῖς προτιμοῦμε νὰ ψάλλονται τρία τροπάρια σὲ φυσιολογικὸ ρυθμό, παρὰ νὰ «τραβοῦν» οἱ ψάλτες ἓνα ἢ δύο. Ὅχι ὅμως περισσότερα, διότι οὔτε ἱστορικὰ δικαιολογεῖται, οὔτε εἶναι ἀσφαλές, ἐφ' ὅσον κάθε ἐνορία θὰ προσθέτει ἀπολυτικοκοντάκια σύμφωνα μὲ τὴν δική της εὐλάβεια καὶ λειτουργικὴ ἀντίληψη.

Ἀφοῦ Ὁ μονογενὴς Υἱὸς... εἶναι τῶν Κυριακῶν, γιατί ψάλλεται καὶ σὲ καθημερινές;

Ἐφ' ὅσον στίς συνηθισμένες Λειτουργίες καθιερώθηκε νὰ ψάλλεται καθημερινὰ (μάλιστα μετὰ τὸ *Καὶ νῦν...*), νομίζουμε ὅτι μπορούμε νὰ τὸ ἐφαρμόζουμε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου.

Τὸ Σοφία ὀρθοί, ἡ ὑψωση τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ὁ εἰσοδικὸς στίχος μαρτυροῦνται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα;

Τὰ τρία αὐτὰ στοιχεῖα –ἰδιαίτερα τὰ πρῶτα δύο⁷⁹– δανειστήκαμε ἀπὸ τὴν πράξη ποὺ ἔχει ἐπικρατήσῃ στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἡ δὲ ἐπανάληψη τοῦ ἀκροτελευτίου μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ RNB44. Ὅπως πολλάκις ἀναφέρουμε, οἱ γνωστοὶ αὐτοὶ τύποι βοηθοῦν τόσο τοὺς λειτουργούς, ὅσο τοὺς συμπροσευχομένους νὰ «ἐγκλιματιστοῦν» καλύτερα στὴν λιγότερο γνωστὴ γι' αὐτοὺς Λειτουργία.

79. Ἡ παρουσία τοῦ Εὐαγγελίου –ὅσον αὐτονόητο καὶ ἂν φαίνεται σὲ μᾶς– δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ τοὺς κώδικες. Ἡ μόνη ἔμμεση μαρτυρία εἶναι σημείωση στό περιθώριο τοῦ ΜΓ56 κατὰ τὴν Μ. Πέμπτη: «λέγε εἰς τὴν εἰσοδὼν τῶν εὐαγγέλων τῆς συνάξεως *Τὸ σῶμα καὶ αἷμα...*» (τὰ ὀρθογραφικὰ λάθη εἶναι τοῦ κώδικα).

Γιατί παραλείπονται οί τρεῖς εὐχές πρὶν τὸ Τρισάγιο οἱ ὅποιες ἀπαντῶνται σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα καὶ ἀναφέρθηκαν στὴν ἀρχή;

Ἡ πρώτη μετατέθηκε πρὶν τὴν ἑναρξη, στὴν θέση τοῦ Βασιλεῦ οὐράνιε..., ἡ δεύτερη –τοῦ θυμιάματος– εἰπώθηκε στὴν Πρόθεση, παραλείψαμε μόνο τὴν τρίτη, γιὰ νὰ ἀποφύγουμε τοὺς συνηθισμένους γιὰ τὶς μεταγενέστερες ἐποχές ἀναδιπλασιασμούς, ἀφοῦ καὶ ἡ πρώτη καὶ ἡ τρίτη εἶναι τῆς εἰσόδου. Μία ἀπὸ τὶς κύριες ἀρχές, ὅπως εἶπαμε, εἶναι νὰ ὑπάρχει μόνο μία εὐχή γιὰ κάθε λειτουργικὸ στοιχεῖο.

Γιατί δὲν ἔμεινε ἔστω μία ἀπὸ αὐτές;

Ἐπιλέγοντας τὴν εὐχή τῆς εἰσόδου, βλέπουμε τὴν ἐξῆς εἰκόνα: α) Ἡ εὐχή *Εὐεργέτα καὶ βασιλεῦ*... μαρτυρεῖται καὶ στὸν Barb.336 (μὲ μικροδιαφορές) στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου⁸⁰. β) Ἡ δεύτερη, Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ..., ἀπαντᾶται στὴν Λειτουργία τοῦ Μάρκου κατὰ τὴν Μεγ. Εἴσοδο. Ἡ μὲν εἶναι ἀπλὴ καὶ εὐκολη, ἡ δὲ καλὺτερα ἐκφράζει τὴν λειτουργικὴ στιγμή (*ἔμφοβοι ἐσμέν καὶ ἔντρομοι μέλλοντες παρίστασθαι τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστήριῳ*).

Καὶ ἐδῶ θὰ προτρέξουμε λίγο. Στὴν εὐχή, ἡ ὁποία στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ἐπιγράφεται «τοῦ Τρισαγίου», ὑπάρχει ἡ ἐξῆς πρόταση: *ὅπως εἰσελθόντες ἐν καθαρᾷ συνειδήσει πρὸς τὸ ἅγιόν σου θυσιαστήριον... τὸν μακάριον καὶ τρισάγιον ὕμνον... ἀναπέψωμέν σοι...* Δηλαδή, «βοήθησέ μας, ὥστε μὲ καθαρὴ συνείδηση νὰ εἰσέλθουμε στὸ ἱερὸ βῆμα καὶ νὰ ψάλουμε τὸν τρισάγιο ὕμνο». Ναι, ἀλλὰ ὁ ἱερεὺς ἤδη βρίσκεται στὸ ἱερὸ βῆμα. Ἀφοῦ μπήκε, πῶς παρακαλεῖ ξανὰ νὰ μπεῖ, μάλιστα μὲ καθαρὴ συνείδηση;

80. Καὶ σὲ ἄλλους κώδικες (π.χ. Κρυπτοφέρνης Γ.β. VII).

Τὴν ἀπάντηση βρίσκουμε στὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα, ὅπου ἔχουμε τὶς ἐξῆς διαφορές: α) Ἡ εὐχή τίθεται καὶ ἐπιγράφεται «Μετὰ τὸ Τρισάγιον»· β) Ἀντὶ τῆς λέξεως *θυσιαστήριον* ὑπάρχει *ναόν*· γ) Λεῖπει ἐντελῶς ἡ πρόταση *τὸν μακάριον καὶ τρισάγιον ὕμνον σὺν ταῖς ἐπουρανίαις δυνάμεσιν ἀκατακρίτως ἀναπέμψωμέν σοι*, δηλαδή οὔτε λόγος γιὰ τὸ Τρισάγιο. Ἄρα ἀρχικὰ αὐτὴ ἦταν ἡ εὐχὴ τῆς εἰσόδου⁸¹.

Τί ἄλλο μαρτυρεῖ τὴν ἀλήθεια τῆς ὑπόθεσης;

Τὸ ὅτι τὴν εὐχὴ ἀμέσως ἀκολουθεῖ ἡ εἰρήνευση, δηλαδή ὁ πρῶτος χαιρετισμὸς τοῦ ἱερέα πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει μερικὲς φορές ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος⁸². Δηλαδή βλέπουμε τὸν ἀρχικὸ πυρήνα: Ἡ εὐχὴ τῆς εἰσόδου καὶ ἀμέσως ἡ εἰρήνευση⁸³. Ἀργότερα ἀποκαλύφθηκε ὁ Τρισάγιος ὕμνος, ἡ κατ' ἐξοχὴν λιτανευτικὴ ψαλμωδία, ἡ ὁποία τέθηκε πρὶν τὴν εὐχὴ τῆς εἰσόδου. Τότε μᾶλλον συντάχθηκε καὶ ἡ μικρὴ εὐχὴ ποὺ τὴν διασώζουν τὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα (βλ. παρακάτω). Γιὰ κάποιον λόγο ἐκείνη ἡ εὐχὴ ἐξέπεσε ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ κείμενο τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου, καὶ ἡ ἀρχικὴ εὐχὴ τῆς εἰσόδου μετατράπηκε σὲ εὐχὴ Τρισαγίου, προστιθεμένης ἀναγκαστικὰ καὶ μίας πρότασης σχετικὰ μὲ τὸ Τρισάγιο. Ἀλλὰ εἶναι ἄξιον ἀπορίας πῶς διέφυγε τῆς προσοχῆς τοῦ συντάκτη ὅτι τὴν ὥρα ποὺ ἀπαγγέλλεται ἡ εὐχὴ,

81. CUMING, σ. 66.

82. «Ὅταν εἰσέλθῃ ὁ τῆς ἐκκλησίας προεστῶς, εὐθὺς λέγει· Εἰρήνη πᾶσιν, ὅταν ὁμιλῇ· Εἰρήνη πᾶσιν, ὅταν εὐλογῇ· Εἰρήνη πᾶσιν, ὅταν ἀσπάζεσθαι κελεύῃ· Εἰρήνη πᾶσιν, ὅταν ἡ θυσία τελεσθῇ· Εἰρήνη πᾶσι. Καὶ μετὰξὺ πάλιν· Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη» (Υπόμνημα εἰς τὴν Πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολήν, Ὁμιλία γ'. PG 62, 322, γρ. 65-323, γρ. 4. Ἐπίσης, βλ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, σσ. 76-77).

83. Δύο ἄλλες λεπτομέρειες, οἱ ὁποῖες ἔμμεσα μαρτυροῦν τὴν ἀρχαιότητα τῆς εὐχῆς: α) Δὲν ἔχει ἐκφώνηση, δηλαδή δὲν σημειώνει: *Ἐκφωνήσις*· β) Ἡ δοξολογικὴ κατακλείδα εἶναι αὐτὴ τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς: *Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία...*

ὁ λειτουργὸς εἶναι ἤδη στὸ ἱερὸ βῆμα. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἐμεῖς προτιμήσαμε στὴν πρώτη εἵσοδο νὰ λέγεται ἡ εὐχή *Οἰκτίρμον καὶ ἐλεῆμον...*

Τί σχέση ὅμως ἔχουν μὲ τὴν εἵσοδο οἱ ἐξῆς φράσεις τῆς εὐχῆς, ἀφοῦ ἀναφέρονται μόνο στὰ βιοτικά: Ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ παντὸς πειρασμοῦ διαβολικοῦ τε καὶ ἀνθρωπίνου... Σῶσον ἡμᾶς ἐκ τῶν δυσχερῶν τοῦ κόσμου τούτου... κ.λπ.;

Τίς λέει ἓνας ἄνθρωπος ποὺ καταφεύγει ἀπὸ τὴν δίνη τοῦ κόσμου στὸν οἶκο τοῦ Θεοῦ. Τρόπον τινὰ λέγει: «Βοήθησέ μας στὴν καθημερινή μας ζωὴ, ὥστε νὰ μὴν μολύνουμε τὴν συνείδησή μας, καὶ ἔτσι εὐπαρρησίαστοι νὰ εἰσέλθουμε στὸν οἶκο σου»⁸⁴.

Γιατί λείπουν κάποιες φράσεις ἀπὸ τὴν εὐχή;

Ῥπαρχουν δύο παραλλαγές στὰ χειρόγραφα. Ἐμεῖς διαλέξαμε τὴν συντομότερη, τὴν ὁποία εἶχε ὑπ' ὄψιν του ὁ ἅγ. Μάξιμος⁸⁵.

Ἡ εὐχή τοῦ Τρισαγίου, ποὺ ἀπαντᾶται στὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα, ὑπάρχει καὶ σὲ κάποιους ἐλληνικοὺς κώδικες;

Ῥπάρχει παρόμοια εὐχή στὸν Barb.336 καὶ ἄλλους νοτιοϊταλικούς κώδικες γιὰ τὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ διπλοῦ ὄγκου καὶ μὲ πιὸ ἀνεπτυγμένη φρασεολογία. Ἐνῶ ἐδῶ τρεῖς φορές λέγεται ἡ λέξη «ἅγιος», καὶ τελειώνει μὲ τὴν φράση «ἐλέησον ἡμᾶς». Δηλαδὴ

84. Χρυσόστομος: «Ὅταν τοίνυν εἰς ἀγοράν ἐμβάλῃς καὶ πάντας ἴδῃς ἐπὶ τὴν θεωρίαν τρέχοντας ἐκείνην (θέατρα), κατὰφυγε σὺ ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν εὐθέως, καὶ μικρὸν καρτερήσας χρόνον, τρῦφα διηνεκῶς τῶν θείων ρημάτων» (*Περὶ τῆς Ἀννης*, Λόγος δ', *Πρὸς τοὺς τὰς συνάξεις καταλιμπάνοντας...*, PG 54, 662, γρ. 5-9). Καὶ ἄλλου: «Μὴ ἀπέχου Ἐκκλησίας· οὐδὲν γὰρ Ἐκκλησίας ἰσχυρότερον. Ἡ ἐλπίς σου ἡ Ἐκκλησία, ἡ σωτηρία σου ἡ Ἐκκλησία, ἡ καταφυγὴ σου ἡ Ἐκκλησία» (*Ὁμιλία ὅτε τῆς ἐκκλησίας ἔξω εὐρεθεὶς Εὐτρόπιος ἀπεσπάρσθη...* PG 52, 402, γρ. 3-5).

85. Βλ. τὸν συγκριτικὸ πῖνακα στὸ Παράρτημα, σ. 185.

καλύτερη εὐχή –θα πεῖ κανείς– για τὸ Τρισάγιο δὲν θὰ μπορούσε νὰ συνταχθεῖ.

Γιατί διαφέρει τὸ κείμενο τῆς συναπτῆς τοῦ Τρισαγίου ἀπὸ τὸ μέχρι σήμερα γνωστό;

Ἡ συναπτὴ τοῦ Τρισαγίου εἶναι μεταγενέστερο στοιχεῖο. Ἀπλὰ ἐπαναλαμβάνει κάποιες αἰτήσεις τῆς Καθολικῆς [συναπτῆς], τὴν ὁποία ἔχουμε βελτιώσει βάσει παλαιότερων χειρογράφων. Ἡ διαφορὰ εἶναι ἐλάχιστη. Ἀφήσαμε μόνο τὶς κυριότερες αἰτήσεις, ὅσες χρειάζονται πρὸς κάλυψη τῆς εὐχῆς.

Ἀπαγγέλλοντας τὶς συναπτὲς οἱ διάκονοι βλέπουν πρὸς τὸν λαό, δηλαδή πρὸς δυσμάς;

Ἐφ' ὅσον οἱ διατάξεις τῶν χειρογράφων δὲν μᾶς δίνουν καμμία σχετικὴ ὑπόδειξη, νομίζουμε ὅτι δὲν εἶναι σωστὸ νὰ καινοτομοῦμε.

Τὸ Τρισάγιο πάντα ψαλλόταν ἔτσι ὅπως τὸ ψάλλουμε σήμερα;

Ἴσως ὁ ἀρχαῖος τρόπος ἐκτέλεσης διέφερε ἀπὸ τὸν σημερινό, ἀλλὰ ἀφοῦ τὸν υἱοθετήσαμε στίς συνηθισμένες Λειτουργίες, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ τὸν ἀλλάξουμε. Μόνο πού δὲν λέγεται «Δύναμις» ἀπὸ τὸν διάκονο, διότι αὐτὴ ποτὲ δὲν ὑπῆρχε ὡς διακονικὴ παρακέλευση (μέχρι τὰ μέσα τοῦ 20^{ου} αἰ. τοῦλάχιστον), ἀλλὰ ὡς ψαλτικὸς ὄρος.

Τότε ἀπὸ ποῦ προκύπτει ἡ διάκριση ἂν ψάλλεται τρεῖς φορές ἢ ἑξί;

Τὸ μὲν N22 προβλέπει τρεῖς φορές, τὸ δὲ N26 ἑξί φορές. Τὸ ἓνα χειρόγραφο διατυπώνει τὴν τάξη τῶν καθημερινῶν, τὸ ἄλλο

τῶν Κυριακῶν⁸⁶. Καὶ σήμερα στίς ἑορτὲς ψάλλεται διπλᾶ (σὺν «περισσῇ»).

Διαφέρει ἡ στιχομυθία μεταξὺ τοῦ διακόνου καὶ τοῦ ἀναγνώστου στο Προκείμενο καὶ στο Ἀλληλούϊα;

Ναί. Στὴν βυζαντινὴ Λειτουργία τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Προκειμένου (Ψαλμὸς τῷ Δαβίδ, ἢ κατὰ ἄλλο) καὶ τοῦ Ἀλληλουαρίου (Ἀλληλούϊα· Ψαλμὸς τῷ Δαβίδ, ἢ κατὰ ἄλλο) λέγει ὁ ἀναγνώστης, καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ τὸ Σοφία (πρὶν) καὶ Πρόσσχωμεν (μετὰ) ὑπὸ τοῦ διακόνου. Ἐνῷ ἐδῶ ἡ τάξη εἶναι πιὸ ἀπλῆ: ὁ διάκονος λέγει τὴν ἐπιγραφὴ καὶ ἀμέσως ἐπάγει τὸ Πρόσσχωμεν. Ἔτσι ἀκριβῶς τὴν ἔχουν N54, Grz, A86⁸⁷. Ἀλλὰ ἐμεῖς θυσιάσαμε τὴν ἐλάχιστη αὐτὴ διαφορὰ –παρ’ ὅλο πού εἶναι πιὸ ἀπλῆ– διότι εἶναι ἓνα σημεῖο πού χρήζει βελτιώσεως στοὺς ναοὺς μας⁸⁸.

Ἐπίσης, κανονικὰ δὲν ὑπάρχει Πρόσσχωμεν πρὶν τὴν πρώτη εἰρήνευση, ἀλλὰ πάλι κατ’ ἀναλογίαν τοῦ βυζαντινοῦ τύπου τὸ προσθέσαμε, ἐπειδὴ ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴ τῶν παρόντων.

Ἀπὸ ποῦ προκύπτει ὁ τρόπος τῆς ἐκτέλεσης τοῦ Προκειμένου;

Τὸ μόνο χειρόγραφο πού μᾶς δίνει ἔμμεση πληροφορία, εἶναι τὸ St43. Τὴν Μ. Πέμπτη κατὰ τὴν τέλεση τοῦ ἁγίου Μύρου, ὁ πατριάρχης ψέλνει ἓναν ὕμνο-προκείμενο μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο⁸⁹.

86. Αὐτὴ ἡ διάκριση μαρτυρεῖται ἄμεσα ἀπὸ τὸν Βίο τοῦ ὁσίου Γρηγορίου τοῦ Ἀρχιμανδρίτου (759-861), ὁ ὁποῖος παρέλαβε τὸ τυπικὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας ἀπὸ τὴν Λαύρα τοῦ ἁγίου Σάβα (κεφ. ΙΓ’ καὶ ΙΖ’).

87. Τὰ πρῶτα δύο ἔχουν καὶ τὴν τοῦ Ἀλληλουαρίου.

88. Εἶναι εὐχῆς ἔργον νὰ διορθωθεῖ ἡ ἐπικρατοῦσα παρηκμασμένη πράξη· α) τὸ νὰ μὴ ψάλλεται τὸ Προκείμενο-Ἀλληλούϊα, β) Σοφία-Πρόσσχωμεν νὰ λέγεται μεταξὺ τῶν στίχων τοῦ Προκειμένου.

89. Ἐπίσης, στίς περισσότερες μὴ ἑλληνόφωνες ἐκκλησίες ψάλλεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Εἶναι σημαντικὸ ὅτι σὲ αὐτὲς ποτὲ δὲν διακόπηκε ἡ ψαλμωδία τοῦ Προκειμένου –ἀκόμη στίς καθημερινές– παρ’ ὅλες τίς ἀντίθεες ἱστορικο-πολιτικὲς καταστάσεις.

Ἐκεῖ εἶναι πολλοὶ οἱ στίχοι, ἐνῶ στὰ Προκειμένα πάντα γράφεται μόνο ἓνας στίχος.

Πῶς γίνεται ἡ στιχομυθία στὰ ἀναγνώσματα; Ὑπάρχει διαφορὰ ἂν τὸ ἀνάγνωσμα εἶναι ἀπὸ τὴν Παλαιὰ ἢ Καινὴ Διαθήκη;

Ὁ διάκονος εἰσάγει μὲ τὸ *Σοφία*, ὁ ἀναγνώστης λέγει τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ἱεροῦ βιβλίου, ὁ διάκονος τὸ *Πρόσσχωμεν*, καὶ ἀρχίζει ἡ ἀνάγνωση. Αὕτῃ ἡ τάξη ἰσχύει γιὰ ὅποιαδήποτε ἀναγνώσματα σὲ ὁποιοσδήποτε ἀκολουθίες καὶ σὲ ὁποιοσδήποτε Λειτουργίες. Ἡ δὲ διάκριση τῆς διακονικῆς προτροπῆς σὲ περικοπὲς ἀπὸ τὴν Καινὴ ἢ Παλαιὰ Διαθήκη εἶναι τῶν τελευταίων δεκαετιῶν ἐπινόηση, μᾶλλον δὲ παρερμηνεία τῶν σχετικῶν διατάξεων⁹⁰.

Πόσα εἶναι τὰ ἀποστολικά ἀναγνώσματα; Ἀναγινώσκεται καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη σὲ κάθε Λειτουργία;

Σύμφωνα μὲ τὰ βοηθητικὰ λειτουργικὰ βιβλία ποὺ σώζονται, τὸ ἀποστολικὸ ἀνάγνωσμα στίς καθημερινὲς εἶναι ἓνα, ἐνῶ τὸ ἀνάγνωσμα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη δὲν προβλέπεται γιὰ κάθε μέρα ἢ κάθε ἑορτῇ, ἀλλὰ οὔτε ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναγνωσμάτων εἶναι περιορισμένος. Λόγου χάριν, τὴν Κυριακὴ μετὰ τὰ Χριστοῦγεννα διαβάζονται τέσσερα: ἓνα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη (*Βασιλειῶν Β΄*, περὶ τῆς χρίσεως τοῦ Δαβίδ), καὶ τρία ἀπὸ τὴν Καινὴ (*Πράξεις*, *Καθολικὴ* καὶ *Παῦλος*· καὶ τὰ τρία ἀφοροῦν τὸν ἅγιον Ἰάκωβο). Ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Στεφάνου εἶχε δύο ἀποστόλους. Τὴν ἡμέρα τῆς περιτομῆς τοῦ Κυρίου τὸ Τυπικὸ προβλέπει τρία ἀναγνώσματα: ἀπὸ τῆς *Παροιμίας*, τὸν *προφήτη Μαλαχία* καὶ τὸν *Παῦλο*.

90. Βλ. *Σύντομα σχόλια*, σσ. 116-117.

Μήπως θὰ ἦταν καλύτερο, στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου νὰ ἐφαρμόζαμε τὸ ἱεροσολυμιτικὸ σύστημα τῶν ἀναγνωσμάτων;

Κατὰ τὴν γνώμη μας δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἀλλάξουμε τὸ σύστημα τῶν ἀναγνωσμάτων. Σὲ κάποιες ιδιαίτερες μέρες ὅμως –τὴν Κυριακὴ μετὰ τὰ Χριστούγεννα, τοῦ ἀγίου Στεφάνου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀδελφοθέου– μπορεῖ ἐπιλεκτικὰ νὰ τεθοῦν ἀναγνώσματα ἀπὸ τὸ ἱεροσολυμιτικὸ ἐορτολογικὸ σύστημα. Τὸ ἴδιο ἀφορᾷ Προκείμενο- Ἀλληλουάριο.

Πῶς ψάλλεται τὸ Ἀλληλουάριο;

Τὸ πρῶτο ποὺ παρατηρεῖ κανεὶς σὲ ὅλα τὰ ἀρχαῖα Τροπολόγια, Ἑκλογάδια, Κανονάρια, εἶναι τὸ ὅτι παρατίθεται –ἐκτός ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις– μόνο ἓνας στίχος. Σὲ κανένα γνωστὸ σὲ μᾶς χειρόγραφο δὲν δίνεται ὁ τρόπος τῆς ἐκτελέσεως τοῦ Ἀλληλουαρίου. Μᾶς βοήθησε ὅμως τὸ ἐξῆς: στίς μεγάλες ἐορτές (ἢ καὶ κατ' ἐπιλογὴν τῶν ὑπευθύνων) τὸ Ἀλληλούϊα δὲν ψαλλόταν μόνο πρὶν τὸ Εὐαγγέλιο, ἀλλὰ καὶ ἀντὶ τοῦ «Χερουβικοῦ» (τίς Κυριακὲς μὲ τὸν στίχο Ἰακώβου πύλας...) ⁹¹.

Τὸ RNB44 μᾶς διασώζει τὸν ἐξῆς τρόπο ⁹²: Ἀλλελούϊα, ἀλλελούϊα Ἰακώβου πύλας, οἱ ἄρχοντες, ὑμῶν, καὶ ἐπάρθητε πύλαι αἰώνιοι, καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης ⁹³. Ἀλλελούϊα· Δόξα Πατρὶ... [Καὶ νῦν...] Ἀλλελούϊα».

Ἄν ἀφαιρέσουμε τὸ Δόξα... Καὶ νῦν..., βλέπουμε τὴν ἐξῆς εἰκόνα: Ἀλλελούϊα δύο φορές, ὁ στίχος, καὶ πάλι Ἀλλελούϊα

91. Βλ. π.χ. στὸ ΜΓ56 τὸ Πάσχα κ.ἄ.

92. Διορθώσαμε τὰ ὀρθογραφικὰ λάθη, ἀλλὰ τὸ ἔψιλον ἀντὶ τοῦ ἦτα στὸ Ἀλληλούϊα δὲν ὀφείλεται στὴν ἀπροσεξία τοῦ γραφέα.

93. Ψαλμ. 23,7.

για τρίτη φορά. Έτσι ακριβῶς ψάλλουν και οἱ Συροϊακωβίτες τὸ Ἀλληλουάριο⁹⁴. Ἐμεῖς μπορούμε νὰ κάνουμε τὸ ἐξῆς: ἢ νὰ ψάλλουμε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, παραλείποντας τὸν δεύτερο στίχο (ἀπὸ τὸ βιβλίο Ἀπόστολος), ἢ νὰ ψάλλουμε τὸ Ἀλληλουάριο κανονικά· τρεῖς φορές τριπλὸ μὲ δύο στίχους.

Πρέπει νὰ γίνεται θυμίαση στὸ Ἀλληλουάριο;

Ναί, αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς εὐχῆς τοῦ θυμιάματος (Σοὶ τῷ πεπληρωμένῳ...) σὲ πολλὰ χειρόγραφα. Γενικά θυμίαση πρὶν τὸ Εὐαγγέλιο, στὸ Ἀλληλούια, εἶναι ἐπιβεβλημένη λειτουργικὴ πράξη. Ἡ παράλειψή της εἶναι κατακριτέα, ἐνῶ ἡ μετάθεση στὸν Ἀπόστολο προκαλεῖ σύγχυση. Καὶ νὰ μὴν ὑπάρχουν καταρτισμένοι ψάλτες, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ψαλλεῖ τὸ Ἀλληλούια τρεῖς φορές.

Πότε λέγεται ἡ εὐχή τοῦ Εὐαγγελίου;

Ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου διαφέρει ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Χρυσοστόμου μὲ τὴν πρωθύστερη σειρὰ Εὐαγγελίου-Ἐκτενοῦς. Ἡ εὐχή λέγεται τὴν ὥρα ποὺ ὁ διάκονος ἀπαγγέλλει τὴν Ἐκτενῇ.

Γιὰτί ἡ Ἐκτενὴς διαφέρει ἀπὸ τὴν συνηθισμένη καὶ ἀπὸ αὐτὲς ποὺ περιέχονται στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα;

Ὅπως μαρτυροῦν ἀρχαῖες λειτουργικὲς συλλογές, κάθε ἐορτὴ εἶχε δική της Ἐκτενῇ⁹⁵. Στὸς ἑλληνικοὺς κώδικες ἡ Ἐκτενὴς ἀπαντᾶται περίπου στὴν σημερινή της μορφή, διαφέρει μόνο ἡ τελευταία

94. Βλ. BRIGHTMAN, σ. 79.

95. Βλ. Ἐκτενεῖς τῶν ἐορτῶν.

αίτηση: *Σῶσον, ὁ Θεός, τὸν λαόν σου...*⁹⁶ Τὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα δὲν διασώζουν τὴν Ἑκτενὴ τῆς καθημερινῆς.

Ἀφοῦ στὰ ξενόγλωσσα δὲν ὑπάρχει Ἑκτενὴς γιὰ τὶς καθημερινές, γιατί δὲν προτιμήθηκε αὐτὴ τῶν ἐλληνικῶν;

Διότι οἱ ἴδιες αἰτήσεις – Ὑπὲρ τῆς ἀνωθεν..., Ὑπὲρ σωτηρίας καὶ ἀντιλήψεως... κ.ἄ. – ἐπαναλαμβάνονται τρεῖς φορές στὴν διάρκεια δέκα λεπτῶν: 1) στὴν συναπτὴ τοῦ Τρισαγίου, 2) στὴν Ἑκτενῇ, 3) στὰ Πληρωτικά. Ἀλλὰ θὰ εἰπωθοῦν ἀκόμη μία, τὴν τέταρτη φορὰ στὴν Καθολικὴ, ὅπου εἶναι καὶ ἡ μόνη καὶ ἀρχικὴ καὶ κανονικὴ θέση αὐτῶν τῶν αἰτήσεων. Ὅπως ἀναφέραμε, προσπαθήσαμε νὰ ἀποφύγουμε ἐπαναλήψεις.

Ἀπὸ ποιές αἰτήσεις ἀπαρτίζεται ἡ Ἑκτενὴς;

Ἡ πρώτη, εἰσαγωγικὴ – Εἰπώμεν πάντες τό· Κύριε ἐλέησον – καὶ ἡ τελευταία ἀνακεφαλαιωτικὴ – Σῶσον, ὁ Θεός, τὸν λαόν σου... – εἶναι στοιχεῖα σταθερά καὶ ἀπαραίτητα. Ἡ δεύτερη – Κύριε παντοκράτωρ...⁹⁷ – ἀπαντᾶται σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς κώδικες. Οἱ ἐπόμενες δύο αἰτήσεις – Ὁ πλούσιος... Ὁ μὴ βουλόμενος... – ἀρχικὰ συμπεριλαμβάνονταν στὶς λιτανευτικὲς Ἑκτενεῖς, ἀπαντῶνται δὲ σὲ πολλὰ χειρόγραφα τῆς βυζαντινῆς Λειτουργίας, ἰδιαίτερα (ὄχι ἀποκλειστικά) ἀπὸ τὶς περιοχὲς ποὺ ὑφίσταντο ἔντονη τὴν ἐπίδραση τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ τύπου: Σινᾶ, νότια Ἰταλία, Γεωργία. Οἱ ὑπόλοιπες δύο εἶναι παρμένες ἀπὸ τὴν Ἑκτενὴ τοῦ Ὁρθοῦ τῆς Ἀναστάσεως (καὶ τῶν Κυριακῶν), ἐφ' ὅσον ἀναφέρονται στὴν ἀκρόαση τοῦ Εὐαγγελίου.

96. Ἀλλὰ μὲ προσθήκες.

97. Μάλιστα μὲ τὴν προσθήκη *ἐπουράνιε*.

Στους ελληνικούς κώδικες πρὶν τὸ Εὐαγγέλιο εἶναι ἡ γνωστὴ εὐχή
"Ελλαμλόν..., γιατί ἐδῶ βρίσκεται κάποια ἄλλη;

Ἡ εὐχή Σοὶ εὐχαριστοῦμεν... πρὸ τοῦ Εὐαγγελίου μαρτυρεῖται καὶ
ἀπὸ τὸ Msn⁹⁸, πὺν ἀναμφίβολα ἐκπροσωπεῖ μία ἀρχαιότερη μορφή
σὲ σχέση με τοὺς ἄλλους κώδικες.

Ποιὰ ἄραγε εἶναι ἡ ἀρχική, ποιὰ ἀνήκει στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου;

Ἡ ἐκφώνηση τῆς εὐχῆς "Ελλαμλόν..."⁹⁹ στὴν μὲν βυζαντινὴ
Λειτουργία ἀναφέρεται στὸν Χριστό (ἐπομένως καὶ ἡ εὐχή πρέπει
νὰ ἀπευθύνεται στὸν ἴδιο), ἐνῶ στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου στὸν
Θεὸ Πατέρα, παρότι τὸ κείμενο τῆς εὐχῆς εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο. Στὰ
γεωργιανά, ὅμως, καὶ ἡ εὐχή, καὶ ἡ ἐκφώνηση ἀναφέρονται στὸν
Θεὸ χωρὶς νὰ προσδιοριστεῖ τὸ Πρόσωπο¹⁰⁰.

Πατί στο Ὅρθοι ἀκούσωμεν... δὲν προηγεῖται τὸ Σοφία;

Αὐτὴν τὴν ιδιοτυπία τὴν βρίσκουμε καὶ σὲ μία αὐθεντικὰ βυζαντινὴ
πηγή, πὺν ὑπαινίσσεται ὅτι ἀρχικὰ Σοφία δὲν λεγόταν. Στὸ Εὐχολόγιο
ἐνὸς πρεσβυτέρου τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως ὀνόματι
Στρατήγιος, στὴν τελετὴ πὺν ὀνομάζεται *Τάξις γινομένη τῇ α΄
σεπτεμβρίου ἐν τῷ φόρῳ*, γράφει: «Καὶ λέγοντος τοῦ διακόνου Σοφία,
λέγει ὁ ἀρχidiaκονος: Ὅρθοι ἀκούσωμεν τοῦ ἀγίου εὐαγγελίου»¹⁰¹.

Ποιὸς ἀναγινώσκει τὸ ἅγιο Εὐαγγέλιο;

98. Ἐχει ὅμως καὶ τὴν "Ελλαμλόν... ὡς δευτέρη στὴν σειρά, πράγμα πὺν φανερῶνει πῶς ἀρχικὰ
ἦταν μία εὐχή καὶ ὕστερα προστέθηκε ἡ δεύτερη, μᾶλλον ἐναλλακτική.

99. Κατ' ἀκρίβειαν, δοξολογικὴ κατάληξη, διότι αὐτὴ δὲν ἐκφωνεῖται στὴν Λειτουργία τοῦ
Χρυσοστόμου.

100. Ἵσως ἡ φράση «μὴ ὑπερίδης τὴν δέησιν ἡμῶν» ὑπονοεῖ τὴν Ἐκτενή, κατὰ τὴν ὁποία καὶ
λέγεται ἡ εὐχή.

101. Paris Coislin 213 (ἔτ. 1027), φ. 82v.

Τὰ Ν22, Ν81, Grz ρητῶς προβλέπουν τὸν ἱερέα. Στὸ Α86 γράφει ὁ ἀναγινώσκων, χωρὶς νὰ προσδιορίζει ποιός. Καὶ αὐτὸ ἄς μὴ μᾶς φαίνεται ἀλλότριο τῆς παραδόσεώς μας. Σήμερα στὸν Ὅρθρο τὸ Εὐαγγέλιο ἀναγινώσκεται ἀπὸ τὸν ἱερέα (στὶς σλαβικὲς χώρες ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα), τὸ ἴδιο στὶς λιτανεῖες, ἀγιασμοὺς κ.λπ. Ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Σωζομενός, στὴν Ἐκκλησία μας αὐτὸ γινόταν ἀνέκαθεν: «Ταύτην δὲ τὴν ἱερὰν βίβλον (τὸ Εὐαγγέλιο) ἀναγινώσκει ἐνθάδε (στὴν Ἀλεξάνδρεια) μόνος ὁ ἀρχιδιάκονος, παρὰ δὲ ἄλλοις διάκονοι· ἐν πολλαῖς δὲ ἐκκλησίαις οἱ ἱερεῖς μόνοι, ἐν δὲ ἐπισήμοις ἡμέραις ἐπίσκοποι, ὡς ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς ἀναστασίμου ἑορτῆς»¹⁰².

Πατί τέτοια ποικιλία τῶν διατάξεων;

Ἴσως ἐξαρτᾶτο καὶ ἀπὸ τὸ ποιός μπορούσε νὰ διαβάσει καλύτερα, ἢ ἂν ἤξερε τὰ γράμματα κ.λπ.

Δέν μπορεῖ νὰ τὸ διαβάσει ὁ διάκονος;

Βεβαίως μπορεῖ, καὶ ἐμεῖς αὐτὸ προτιμήσαμε βάσει τῆς ἐπικρατοῦσης τάξεως, ἐνῶ ἡ σύντομη στιχομυθία γίνεται στὸ Ἀλληλουάριο. Ἐν ὀλίγοις, μπορεῖ νὰ τὸ διαβάσει ὁ ἱερεύς, μπορεῖ καὶ ὁ διάκονος, μποροῦν καὶ ἀμφότεροι¹⁰³, ὅπως πάλι μαρτυρεῖ τὸ St43, καὶ ὅπως προβλέπουν ἀρκετὰ χειρόγραφα Τυπικὰ γιὰ τὴν πασχαλινὴ Λειτουργία¹⁰⁴.

Πατί λέγεται πρῶτα Δόξα σοι, Κύριε... καὶ ὕστερα τὸ Πρόσσχωμεν;

102. Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, τόμος ζ', κεφ. ιθ' (PG 67, 1477A).

103. Ἰδιαιτέρα ὅταν εἶναι δύο περικοπές, ἢ μία μικρὴ περικοπὴ σὲ μεγάλη ἑορτή.

104. Βλ. ΔΜΙΤΡΙΕΝΣΚΙJ I, σσ. 831, 887· ΔΜΙΤΡΙΕΝΣΚΙJ III, σσ. 630-631, 679, 721. Βατοπαϊδινὰ χειρόγραφα Τυπικά: 1199 (ἔτ. 1346), 1200 (ἔτ. 1446) κ.ἄ.

Διότι αὐτὴ εἶναι ἡ σωστὴ τάξη σὲ ὅλες τὶς Λειτουργίες¹⁰⁵, ὅπως τὴν ἀναφέρει καὶ ὁ ἅγιος Γερμανὸς στὴν ἐρμηνεία του. Συγκεκριμένα στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου τὴν σωστὴ σειρὰ μαρτυροῦν τὰ χειρόγραφα: N22, N65, N81, A86. Κάποια ἄλλη, πιὸ ἀρχαία μαρτυρία στοὺς λειτουργικοὺς κώδικες ἐμεῖς δὲν γνωρίζουμε.

Γιατί προστίθεται... δόξα σοι γιὰ δεύτερη φορά, ἀφοῦ οὔτε ὁ Γερμανός, οὔτε τὰ χειρόγραφα δὲν τὸ ἀναφέρουν;

Πράγματι, σὲ ὅλες τὶς Λειτουργίες ἀρχικὰ λεγόταν μόνο Δόξα σοι, Κύριε. Ἀλλὰ πάλι ἡ πείρα δείχνει ὅτι ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἀποψη εἶναι προτιμότερο νὰ γίνεи αὐτὴ ἡ ἀσήμαντη –κατὰ τὴν γνώμη μας– «παραχάραξη», ἐφ' ὅσον τὸ κάνουμε καὶ στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου.

Γιατί στὸ Σχολάσωμεν ἐκτενῶς δὲν προστίθεται ἐν εἰρήνῃ;

Ἔτσι τὸ ἔχει τὸ Msn. Ἀλλὰ καὶ στὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα στὸ Στῶμεν καλῶς πρὶν τὴν εὐχὴ τοῦ ἀσπασμοῦ λείπει τὸ ἐν εἰρήνῃ, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς Καθολικῆς. Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ προσθήκη ἐν εἰρήνῃ πρὶν ἀπὸ κάθε τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν εἶναι μεταγενέστερο φαινόμενο, ἢ κάποια τοπικὴ παράδοση.

Οὔτε τὰ Πληρωτικὰ δὲν ἔχουν εἰσαγωγικὲς αἰτήσεις;

Σὲ περισσότερα ἑλληνικὰ χειρόγραφα γιὰ τρίτη φορά ἀπαντᾶται ἡ ἴδια εἰσαγωγή: Ὑπὲρ τῆς εἰρήνης..., Ὑπὲρ σωτηρίας..., Ὑπὲρ ἀφέσεως... κ.λπ. Ἐνῶ τρία γεωργιανὰ σημειώνουν τὸ ἐξῆς: «Ὁ διάκονος τὴν καθολικὴ συναπτὴ, ἢ αἰτήσεις ἀπὸ τοῦ Ὁν ὑπόλοιπον

105. Βλ. Σύντομα σχόλια, σσ. 124-125.

χρόνον». Δηλαδή, νὰ πεῖ τὴν Καθολικὴ συναπτή, ὅχι ὅμως ὁλόκληρη, ἀλλὰ μόνο 8 αἰτήσεις¹⁰⁶, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν αἴτηση *Τὸν ὑπόλοιπον χρόνον*... Πράγματι, στὰ τέσσερα χειρόγραφα ποὺ διασώζουν τὸ ἀρχαιότερο κείμενο τῆς Καθολικῆς (SG12, SG54, N26, N53), τὰ λεγόμενα Πληρωτικὰ εἶναι μέρος τῆς Καθολικῆς: μετὰ τις 20 (καὶ) αἰτήσεις καὶ τὴν μνημόνευση τῶν ἁγίων, ἀρχίζουν τὰ Πληρωτικά. Ἡ δὲ πρώτη αἴτηση εἶναι ἀκριβῶς *Τὸν ὑπόλοιπον χρόνον*... (δὲν ὑπάρχει *Τὴν ἡμέραν πᾶσαν*...), ἐνῶ οἱ ἄλλες εἶναι στὶς θέσεις τους. Ἀφαιρέσαμε τὰ τῆς Καθολικῆς καὶ ἀφήσαμε μόνο τὰ Πληρωτικὰ στὴν σημερινή τους μορφή¹⁰⁷.

Γιατί στήν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου οἱ αἰτήσεις Ἄγγελον εἰρήνης... καὶ τις δύο φορές εἶναι στήν Λειτουργία τῶν πιστῶν, ἐνῶ ἐδῶ πρὶν ἀπὸ αὐτήν;

Κατὰ τὴν γνώμη μας, οἱ αἰτήσεις προσαρμόζονται πιὸ πολὺ στοῦ τέλος τοῦ εἰσαγωγικοῦ μέρους. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὅταν ἀναφέρεται σὲ αὐτὴν τὴν συναπτή, τὴν συνδυάζει (μία φορά) ἀκριβῶς μὲ τὴν ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων, ἡ ὁποία στήν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἔπεται τῶν αἰτήσεων: «Αὐτοῖς ἐπιτρέπομεν, ἤδη τὰς θύρας αὐτοῖς ἀνοίγοντες, τοῦ αἰτεῖν... ἔπειτα δὲ καὶ δι' ἐαυτῶν φθέγγεσθαι κελεύομεν λέγοντες· *Τὸν ἄγγελον τῆς εἰρήνης αἰτήσατε, οἱ κατηχούμενοι...* Εἰρηνικὰ ὑμῖν πάντα τὰ προκείμενα... Εἰρηνικὴν τὴν παροῦσαν ἡμέραν, καὶ πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς ὑμῶν αἰτήσασθε... Χριστιανὰ ὑμῶν τὰ τέλη· τὸ κεφάλαιον τῶν ἀγαθῶν, τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον... Ἐαυτοὺς τῷ ζῶντι Θεῷ καὶ τῷ Χριστῷ αὐτοῦ παραθέσθαι. Οὕτω γὰρ τῶν ὑπὲρ ἐτέρων αὐτοῖς

106. Τὸ A86 προβλέπει 12 αἰτήσεις.

107. Ἡ διαφορὰ στοῦ κείμενο εἶναι ἐλάχιστη.

ἐπιτρέπομεν»¹⁰⁸.

Ὑπάρχουν κάποιες διαφορὲς στὸ κείμενο τῆς εὐχῆς μετὰ τὸ Εὐαγγέλιο; Τὰ χειρόγραφα δὲν συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὰ ρήματα: φώτισον, συνέτισον, σόφισον· ἐπίσης, στὰ οὐσιαστικά: ἄσματα, ῥήματα, προστάγματα. Στὴν πρώτη περίπτωση ἐπελέξαμε φώτισον καὶ συνέτισον ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ Ψαλμικό: Ἡ δῆλωσις τῶν λόγων σου φωτιεῖ καὶ συνετιεῖ νηπίους¹⁰⁹. Στὴν δευτέρη προτιμήσαμε προστάγματα, ἐφ' ὅσον ὅταν ἀναφερόμαστε στὴν Ἁγία Γραφή, αὐτὴ ἡ λέξη ταιριάζει πιὸ πολὺ παρὰ ἡ λέξη ἄσματα¹¹⁰.

Γιατί στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου δὲν ὑπάρχει ἀντίστοιχη εὐχή (δηλαδὴ μετὰ τὸ Εὐαγγέλιο);

Ἡ εὐχή τοῦ Εὐαγγελίου στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι ἓνα ξεχωριστὸ κεφάλαιο¹¹¹, ἀλλὰ μπορούμε νὰ σημειώσουμε, ὡς ἀπάντηση στὴν συγκεκριμένη ἐρώτηση, ὅτι ἡ εὐχή Ἑλλαμψον... ἐν μέρει ἐπαναλαμβάνει τὸ νόημα τῆς εὐχῆς μετὰ τὸ Εὐαγγέλιο στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου.

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ	ΙΑΚΩΒΟΥ
...ἵνα τὰς σαρκικὰς ἐπιθυμίας καταπατήσαντες, πνευματικὴν πολιτείαν μετέλθωμεν, πάντα πρὸς εὐαρέστησιν τὴν σὴν καὶ φρονούντες καὶ πράττοντες.	...ὥς μὴ μόνον ἀκροατὰς ὀφθῆναι τῶν ζωοποιῶν προσταγμάτων, ἀλλὰ καὶ ποιητὰς πράξεων ἀγαθῶν, πίστιν μετερχομένους ἀνύπουλον, βίον ἄμειπτον, πολιτείαν ἀνέγκλητον.

108. Ὑπόμνημα εἰς τὴν Πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, Ὁμιλία β' (PG 61, 403, γρ. 45-404, γρ. 13).

109. Ψαλμ. 118,130.

110. Αὐτὴ ἡ παραλλαγή ἀπαντᾷ στὸ περίφημο Εὐχολόγιο τοῦ ἐπ. Πορφυρίου Οὐσπένσκι (RNB226) στὴν εὐχή μὲ τὸν τίτλο: Εὐχή ἐκτενῆς (sic) τοῦ ὁρθρου.

111. Βλ. Σύντομα σχόλια, σ. 120.

Γιατί στην κεφαλοκλισία είναι διαφορετικές οι εϋχές; Ποιά είναι ή σωστή;

Πράγματι, σέ όλους τούς ἑλληνικούς κώδικες βλέπουμε τήν εϋχή *Δέσποτα ζωοποιέ...* μέ τήν ἐκφώνηση *Ὅπως ὑπὸ τοῦ κράτους σου...*, ή ὁποία ὅμως εἶναι ή μόνη εϋχή κεφαλοκλισίας πού δέν ἀναφέρεται στήν κεφαλοκλισία¹¹². Ἐνῶ στοὺς ἀρχαιοτέρους κώδικες ή εϋχή βρίσκεται στήν Πρόθεση.

Πῶς βρέθηκε ή εϋχή τῆς Προθέσεως σέ αὐτήν τήν θέση;

Ἡ εϋχή σέ μερικά χειρόγραφα ἐπιγράφεται ὡς ἐξῆς: *Εϋχή λεγομένη ὅταν ἐτοιμάσῃ τὰ δῶρα εἰς τὸ προσκομίσασθαι τῷ θυσιαστηρίῳ*. Δηλαδή τήν ἔλεγαν τότε, ὅταν τελείωνε ή Πρόθεση. Ὁ κώδικας N26 ἔχει τήν ἐξῆς σημείωση: «Ἄν ὁ ἱερεὺς κάνει τήν εἴσοδο τῶν ἀγίων, τότε καὶ ἄλλοι ἱερεῖς καὶ διάκονοι νὰ εἶναι μαζί του, καὶ νὰ κάνει τήν πρόθεση ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἐάν ὅμως εἶναι μόνος, νὰ κάνει τήν πρόθεση στὸ θυσιαστήριο». Δηλαδή ἂν ἦταν μόνος τοῦ ὁ ἱερεὺς, ἐτοιμάζε τὰ δῶρα πάνω στήν ἀγία τράπεζα, ἴσως διότι ἐθεωρεῖτο ὅτι ή εἴσοδος τῶν δώρων ἔπρεπε νὰ γίνεи μέ μεγαλοπρέπεια (βέβαια καὶ ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἄποψη ἦταν πιὸ εϋκόλο)¹¹³. Καὶ ἀνάλογα λεγόταν καὶ ή εϋχή.

Τέλος, μπορεῖ ή μετάθεση τῆς εϋχῆς νὰ ἔγινε ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς Λειτουργίας, δηλαδή γιὰ νὰ βρεθεῖ ή ἐκφώνηση *Ὅπως ὑπὸ τοῦ κράτους σου...* πρὶν τὸ «Χερουβικόν», γιὰ τὸν καλὺτερο λειτουργικὸ προσανατολισμὸ τοῦ λαοῦ.

112. ...τοῖς κλίνουσι τοὺς ἑαυτῶν αὐχένας ἐνώπιον τοῦ ἀγίου σου θυσιαστηρίου (β' εϋχή). Σοὶ ἐκλίνωμεν οἱ δοῦλοί σου τοὺς αὐχένας τῶν καρδιῶν ἡμῶν... (γ' εϋχή). ...ἐπιδέ ἐπὶ τοὺς δούλους σου, ὅτι σοὶ τοὺς αὐχένας ἐκλίνωμεν (δ' εϋχή).

113. Στὴν Συρία παράλληλα ὑπῆρχαν δύο παραδόσεις γιὰ τὸ ποῦ ἐτίθοντο τὰ τίμια δῶρα: α) κατ' εϋθείαν στήν ἀγία τράπεζα, β) ἐκτὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ μεταφέρονταν ἀργότερα στὸ θυσιαστήριο. Ἀλλὰ αὐτὴ ή συνήθεια πρέπει νὰ ἐξέλιπε κατὰ τὸν 6^ο αἰῶνα, ἥ καὶ νωρίτερα (VARGHESE, σ. 131).

Ποιό είναι τὸ σχεδιάγραμμα τοῦ δεύτερου μέρους;

- α) Στιχηρὸ χερνιβίας.
- β) «Χερουβικὸ» καὶ Μεγάλῃ Εἵσοδος.
- γ) Πιστεύω.
- δ) Ἀσπασμὸς.
- ε) Κεφαλοκλισία.

Τί είναι τὸ Στιχηρὸν εἰς τὴν νίψιν τῶν χειρῶν;

Ὁ καθ. Φουντούλης γράφει: «Τὸ δὲ Ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ ψάλλωμεν, ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν λαὸν καὶ συνιστῶν προτροπὴν διὰ τὴν ψαλμωδίαν τοῦ τροπαρίου εἰς τὴν νίψιν τῶν χειρῶν ἢ τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου, μετεθέσαμεν εἰς τὴν φυσικωτέραν αὐτοῦ θέσιν, δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῶν κατηχουμένων καὶ πρὸ τοῦ χερουβικοῦ. Εἰς τὰ χειρόγραφα κεῖται πρὸ τῆς ἀπολύσεως τῶν κατηχουμένων καὶ εὐθὺς μετὰ τὴν εὐχὴν τῆς κεφαλοκλισίας»¹¹⁴.

Δηλαδή εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ «Χερουβικόν»;

Ὅχι. Ἀπὸ τίς φειδωλὲς διατάξεις μερικῶν ἑλληνοαραβικῶν χειρογράφων μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι πρόκειται περὶ δύο διαφορετικῶν ὕμνων, καὶ ἐπομένως ἡ μετάθεσις τῆς διακονικῆς προτροπῆς, ποὺ ἀνέφερε ὁ μακαριστὸς καθηγητὴς, δὲν ἔπρεπε νὰ γίνει.

S1040 ἔχει α) τὸ Στιχηρὸν (χωρὶς ἐπεξηγήσεις), ἀλλὰ ἔχει καὶ β) τὸ Χερουβικόν¹¹⁵.

114. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, σ. 78.

115. Δὲν παραθέτουμε τὸ κείμενο ὅπως τὸ ἔχει ὁ κώδικας, γιὰ νὰ μὴ συγχύσουμε τὸν ἀναγνώστη, διότι τὸ χειρόγραφο σφάλλει ἀρκετὲς φορὲς στὸ πρωτύτερο τῶν λειτουργικῶν τμημάτων.

Στὸ ΑΙΧ ὀνομάζεται *Στίχοι κατὰ τὴν ἡμέραν*, ἐνῶ στὸ Μ80 *Κάθισμα τῆς ἡμέρας*. Μάλιστα ὁ πρῶτος κώδικας, μετὰ τὴν δευτέρη ἐκφώνηση τοῦ διακόνου *Μὴ τις τῶν κατηχομένων...* σημειώνει: ...καὶ ἄρχεται πάλιν τροπάριον καὶ λέγει στίχο.

Σύμφωνα μὲ τὸ St43, τὴν Μεγάλῃ Πέμπτῃ, ὅταν ὁ πατριάρχης τελοῦσε τὴν θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, προβλέποντο τὰ ἑξῆς: α) *Στιχηρὸν ψαλλόμενον εἰς τὴν λειτουργίαν, ἤχος πλ. δ΄. Μηδεῖς, ὦ πιστοί, τοῦ δεσποτικοῦ δείπνου ἀμύητος... Στίχος· Ἑτοίμασας ἐνώπιόν μου τράπεζαν ἐξ ἐναντίας τῶν θλιβόντων με. Ἀντὶ τοῦ χερουβικοῦ τὸ παρόν, ἤχος δ΄. Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ...*

Τὰ Τροπολόγια ΜΓ8 καὶ RNB44 ἀναφέρουν δύο ψαλμωδίες: *Στίχον εἰς σύναξιν καὶ Μυστικόν* (στὸ RNB44 μόνον ὁ πρῶτος τίτλος ὑπάρχει, ἐνῶ στὸ δεύτερο στιχηρὸ ἀπλῶς προηγεῖται τὸ incipit τῆς διακονικῆς παρακέλευσης *Μὴ τις τῶν κατηχομένων*). Τὰ ΜΓ5 καὶ ΜΓ56 συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὴν πρώτη ἐπιγραφή, τὸ δὲ δεύτερο στιχηρὸ ὀνομάζουν *Εἰς τὴν ἀπόλυσιν*, προφανῶς διότι ἔπεται τῆς προτροπῆς τοῦ διακόνου περὶ τῆς ἀπολύσεως τῶν κατηχομένων.

Τί διαφορά ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν ὕμνων; Δὲν ἀρκεῖ μόνο ἕνας;

Τὰ δύο στιχηρά –τῆς χερνιβίας καὶ τῶν ἁγίων δώρων– συνήθως ἔχουν διαφορετικὸ περιεχόμενο. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἐορτή, τὸν ἅγιο ἢ τὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα, ὅπως περίπου τὰ Ἑωθινὰ (Εὐαγγέλιο καὶ τὸ σχετικὸ Δοξαστικόν)¹¹⁶.

116. Ὑπάρχει ἡ ἄποψη ὅτι αὐτὰ τὰ στιχηρά ἀντικατέστησαν τὴν ὁμιλία τοῦ ἐπισκόπου, ἡ ὁποία γινόταν μετὰ τὰ ἀναγνώσματα (βλ. τὸν 19^ο Κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου, *Πηδάλιον*, σσ. 348-349).

Τὸ δεύτερο συχνὰ ἀναφέρεται στὰ ἴδια, ἀλλὰ πολλές φορές μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι ἄσχετο μὲ τὴν ἡμέρα. Κατὰ κανόνα ὅμως ἔχει ἀναφορὰ στὶς ἀγγελικὲς δυνάμεις, περιέχοντας φράσεις: «Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος...», ἢ «Ἀλληλούϊα», ἢ σπανιότερα «Δόξα σοι», ἢ δύο ἀπὸ αὐτὰ μαζί¹¹⁷.

Ἀπὸ ποῦ προκύπτει ἡ ὀνομασία εἰς τὴν νίψιν τῶν χειρῶν;

Ἔτσι ὀνομάζεται στὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα τὸ στιχηρὸ ποῦ ψάλλεται πρὶν τὸ «Χερουβικό». Μόνο αὐτὰ ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ χερνιψία γίνεται σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Κανένα ἑλληνικὸ χειρόγραφο δὲν ἀναφέρει τὴν χερνιψία.

Μήπως ὅμως δὲν γινόταν ἡ χερνιψία, ἢ ἦταν τοπικὴ παράδοση;

Ὁ ἁγ. Κύριλλος Ἱεροσολύμων ἀρχίζει τὴν ἐρμηνεία τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου μὲ τὸ ἐξῆς: «Ἐωράκατε τοίνυν τὸν διάκονον τὸν νίψασθαι διδόντα τῷ ἱερεῖ καὶ τοῖς κυκλοῦσι τὸ θυσιαστήριον τοῦ Θεοῦ πρεσβυτέροις. Οὐ πάντως δὲ ἐδίδου διὰ τὸν σωματικὸν ῥύπον· οὐκ ἔστι τοῦτο –οὔτε γὰρ ῥύπον σώματος ἔχοντες τὴν ἀρχὴν εἰσήειμεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν–, ἀλλὰ σύμβολόν ἐστι τοῦ δεῖν ἡμᾶς καθαρεύειν πάντων ἁμαρτημάτων καὶ ἀνομιμάτων τὸ νίψασθαι. Ἐπειδὴ γὰρ αἱ χεῖρες σύμβολον πράξεως, νίψασθαι ταύτας τὸ καθαρὸν δηλονότι καὶ ἄμωμον τῶν πράξεων αἰνιττόμεθα. Οὐκ ἤκουσας τοῦ μακαρίου Δαβὶδ αὐτὸ τοῦτο μυσταγωγοῦντος καὶ λέγοντος· *Νίψομαι ἐν ἁθρόοις τὰς χεῖράς μου καὶ κυκλώσω τὸ θυσιαστήριόν σου, Κύριε*¹¹⁸; Οὐκοῦν

117. Πρβλ. τίς ἐξῆς φράσεις στὸ κείμενο τοῦ «Οἱ τὰ χερουβιμ μυστικῶς εἰκονίζοντες...», ποῦ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ Στιχηρὰ τῶν Ἀγίων (ὄχι μοναδικό)· «...τον τρισάγιον ὕμνον προσάδοντες... Ἀλληλούϊα».

118. Ψαλμ. 25,6.

τὸ νίψασθαι τὰς χεῖρας τοῦ ἀνυπεύθυνον εἶναι ἀμαρτήμασι σύμβολόν ἐστιν»¹¹⁹. Ἐπομένως ἡ χερνιβία εἶχε ὄχι πρακτικὴ σημασία, ἀλλὰ συμβολικὴ, πνευματικὴ.

Ἦταν σταθερὸς ὁ στίχος καὶ τὸ τροπάριο τῆς χερνιβίας;

Ὁχι. Τὰ ἀρχαῖα Ἐκλογάδια καὶ Τροπολόγια προβλέπουν γιὰ κάθε ἑορτὴ εἰδικὸ στιχηρὸ χερνιβίας [μὲ εἰδικὸ στίχο], ὅπως καὶ τὸ εἰδικὸ «Χερουβικό». Ἐνδεικτικὰ θὰ ἀναφερθοῦμε στὰ Χριστοῦγεννα: *Εἰς τὴν νίψιν τῶν χειρῶν, ἤχος β΄. Τοῦ Κυρίου [Ἰησοῦ] γεννηθέντος ἐν Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας*¹²⁰. *[Τῆς εἰσόδου] τῶν ἀγίων, ἤχος β΄. Τί σοὶ προσενέγκωμεν*¹²¹. Σίγουρα γιὰ τὶς καθημερινὲς θὰ ὑπῆρχε κάτι πιὸ σταθερὸ, ἀλλὰ ἐμεῖς δὲν ξέρουμε ποιό.

Τί πρέπει δηλαδὴ νὰ ψάλλεται ὡς στιχηρὸ τῆς χερνιβίας;

Σκεφτήκαμε ὅτι στὸ στάδιο ποὺ βρισκόμαστε, καλύτερα νὰ ἀρκεστοῦμε μὲ σταθεροὺς ὕμνους, καὶ στὴν χερνιβία, καὶ στὸ «Χερουβικό». Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ἂν ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἀρχίσει νὰ τελεῖται πιὸ συχνὰ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον αὐξηθεῖ, τότε μπορεῖ νὰ συνταχθεῖ ἓνα εἰδικὸ βιβλίον ποὺ θὰ περιέχει ὅλες τὶς παραλλαγὰς γιὰ διάφορες ἑορτές.

Πρὸς τὸ παρὸν ἐμεῖς σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ψάλλουμε τὸ κοντάκιον τῆς περιόδου, τοῦ ναοῦ ἢ τοῦ ἀγίου, τοῦ ὁποῖου προηγεῖται ὁ ἀναφερθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀγ. Κυρίλλου ψαλμικὸς στίχος ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὰ γινόμενα ἐκείνη τὴν ὥρα.

119. PG 33, 1109AB.

120. Τὸ σημερινὸ τρίτον στιχηρὸ στὰ Ἀπόστιχα τοῦ Ἑσπερινοῦ, ἀλλὰ ὁ ἤχος εἶναι τρίτος.

121. Τὸ σημερινὸ τέταρτον ἰδιόμελον τῶν Ἑσπερίων.

Γιατί ὁ ψαλμικός στίχος προηγείται τοῦ τροπαρίου καὶ δὲν ἔπεται, ὅπως στὰ χειρόγραφα;

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ τροπάρια προηγοῦντο τῶν στίχων, ἀλλὰ ἐμεῖς ἐδῶ προθέσαμε τὰ ψαλμικά, καθὼς αὐτὸς ὁ τρόπος –πρῶτα ὁ στίχος καὶ ὕστερα ὁ ὕμνος– γίνεται ἀντιληπτὸς καλύτερα ἀπὸ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο, διότι σὲ ὅλες τὶς ἀκολουθίες γίνεται ἔτσι (Κεκραγάρια, Ἀπόστιχα, Αἵνοι κ.λπ.). Ἐπίσης δὲν γνωρίζουμε ἂν μετὰ τὸν στίχο ἐπαναλάμβαναν τὸ στιχηρὸ ὁλόκληρο ἢ ἔλεγαν μόνον τὸ ἀκροτελεύτιο.

Ἄρα δὲν ξέρουμε ποιὸς ἦταν ὁ τρόπος τῆς ἐκτελέσεώς τους;

Ἴσως ἦταν ἀντιφωνικός, ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ στηρίζουν αὐτὴν τὴν ὑπόθεση, ἀλλὰ ἐμεῖς πρὸς τὸ παρὸν τὸν ἐφαρμόζουμε μόνον στὸ «Χερουβικό».

Ἀπὸ ποῦ ξέρουμε ὅτι ἀπλωνόταν τὸ εἰλητὸ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο;

Ἀπὸ τὴν διάταξη τῆς Προηγιασμένης στὸ SG89. Δὲν ὑπάρχει καὶ ἄλλη λύση: ἂφ' ἑνὸς τὸ Εὐαγγέλιο μόλις ἔχει ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὸ εἰλητό, ἂφ' ἑτέρου δὲ σὲ λίγα λεπτά τὰ τίμια δῶρα θὰ τοποθετηθοῦν στὴν ἀγία τράπεζα. Γενικεύοντας τὴν διάταξη, κάνουμε ὅλες τὶς ἀπαραίτητες πρακτικὲς προετοιμασίες γιὰ νὰ εἴμαστε κατὰ τὸ δυνατόν ἀπερίσπαστοι στὴν Ἁγία Ἀναφορά.

Τί σημαίνει ἡ διακονικὴ προτροπὴ Μὴ τις τῶν κατηχουμένων...;

Αὕτῃ ἡ προτροπὴ εἶναι τὸ μόνον στοιχεῖο στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ποὺ ἀναφέρεται στοὺς κατηχουμένους. Γι' αὐτὸ καὶ λέγεται Ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων. Σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες Λειτουργίες, ἡ τοῦ Ἀδελφοθέου δὲν περιέχει εὐχὴ κατηχουμένων.

Αὐτὸ ποὺ ψάλλεται μετὰ τὴν ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων εἶναι τὸ «Χερουβικό»;

Κατ' ἀκρίβειαν ὀνομάζεται [Στιχηρὸν] εἰς τὴν εἴσοδο τῶν ἁγίων. Λέγεται ἐπίσης *Μυστικόν* (ΜΓ8) –μὲ τὸν τίτλο δηλαδὴ ποὺ ἀπαντᾶται καὶ στὰ χειρόγραφα τῆς βυζαντινῆς Λειτουργίας, ὁ ὁποῖος μᾶλλον προῆλθε ἀπὸ τὴν φράση· [Οἱ τὰ χερουβίμ] *μυστικῶς*...– ἢ [Στιχηρὸν] εἰς τὴν ἀπόλυσιν (ΜΓ5, ΜΓ56), προφανῶς λόγῳ τῆς ἐγγύτητος πρὸς τὴν ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων.

Ὑπῆρχε ἓνας σταθερὸς ὕμνος καὶ στίχος γιὰ τὴν εἴσοδο τῶν Ἀγίων;

Ὅχι. Ὅπως καὶ τὸ στιχηρὸ τῆς χερνιβίας, κάθε ἑορτὴ εἶχε δικὴ τῆς «Χερουβικό». Τὸ σημερινὸ *Οἱ τὰ χερουβίμ*... –σύμφωνα μὲ τὸ *Ἱεροσολυμιτικὸν Κανονάριον*, *Μέγα Ἐκλογάδιον* καὶ *Ἀρχαῖον Τροπολόγιον*– ψαλλόταν μόνο σ' ἓνα συγκεκριμένο χρονικὸ διάστημα: ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τῆς Τυροφάγου μέχρι καὶ τὴν 6^η Κυριακὴ τῶν Νηστειῶν (πρὶν τῶν Βαΐων), σὲ ἤχο δεύτερο. Τὸ Πάσχα ἢ/καὶ ἄλλες Κυριακὲς τοῦ χρόνου ψαλλόταν τὸ *Ἀλληλούϊα*. Σὲ αὐτὸ συμφωνοῦν καὶ τὰ ἑλληνικὰ Τροπολόγια.

Ὅπως στὸ στιχηρὸ τῆς χερνιβίας, καὶ ἐδῶ διαλέξαμε ἓναν ψαλμικὸ στίχο ποὺ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, ἐνῶ τὸ στιχηρὸ ἀπαντᾶται στὰ ἀναστάσιμα στιχηρὰ τοῦ *Ἀρχαίου Τροπολογίου* γιὰ τὴν εἴσοδο τῶν Ἀγίων τοῦ πρώτου ἤχου, ὅπως καὶ στίς 14 Σεπτεμβρίου, τὴν ἑορτὴ τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὅπου καὶ βρίσκουμε τὴν ἐξῆς σημείωση: «Ἰστέον, ὅτι ἐν ταῖς μεγάλαις ἡμέραις πάντοτε αὐτὸ λέγεται»¹²². Συντομεύσαμε λίγο τὸ κείμενο ὥστε νὰ καταστεῖ πιὸ εὐκόλῃ ἢ μελοποίησέ της, ἐπομένως καὶ ἡ ἐκτέλεση.

122. Τὴν γαλλικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Ch. Renoux βλ. στὸ PO 53 (Fascicule 3, N° 237, Brepols 2015), σ. 630 [156].

Τὸ Σιγησάτω... δὲν εἶναι ἓνα ἀπὸ τ' ἀρχαιότερα «Χερουβικά»;
Φαίνεται, ὅχι. Δὲν μαρτυρεῖται στὶς ἀρχαῖες λειτουργικὲς συλλογές
ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα (ἐκεῖ ποὺ ἀπαντᾶται Οἱ τὰ χερουβίμ...).

Τί γίνεται στοῦ «Χερουβικό» σύμφωνα μὲ τὰ χειρόγραφα;

Τὸ V2282 προβλέπει τὴν εὐχή τοῦ ἁγίου Διονυσίου Τὸ φρικτόν σου,
Κύριε..., τὴν εὐχή Οὐδείς ἄξιός..., τὴν εὐχή τῆς Προθέσεως τοῦ Μ.
Βασιλείου καὶ τὴν εὐχή τοῦ θυμιάματος. Ἀλλὰ δὲν ἀναφέρει –ὅπως
καὶ τ' ἄλλα ἑλληνικά– τίποτε γιὰ τὰ πρακτέα.

Τὰ γεωργιανὰ ἀπλᾶ γράφουν: «Καὶ λέγουσι [τὸ στιχηρὸν] εἰς
τὴν εἴσοδον τῶν ἁγίων». Τίποτε ἄλλο. Ἐνῶ στὶς διατάξεις τῆς
Προηγιασμένης γράφει ὅτι μεταφέρονται τὰ Ἅγια μετὰ τιμῆς,
ὅπως καὶ στὴν τελεία Λειτουργία: μὲ θυμίαμα, λαμπάδες, ριπίδια·
προπορεύεται ὁ τίμιος Σταυρός. Ἀλλὰ δὲν γίνεται λόγος γιὰ καμμία
εὐχή.

Γιατί δὲν συμπεριλήφθηκαν οἱ ἀνωτέρω εὐχές;

Ἡ πρώτη λείπει σὲ πολλὰ χειρόγραφα, ἐπομένως σίγουρα εἶναι
μεταγενέστερη προσθήκη. Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑψηλὴ φράση τοῦ λόγου δὲν
ταιριάζει μὲ τὸ ἀπλοῦν ὕφος τοῦ ὑπολοίπου κειμένου. Ἡ δευτέρη καὶ
ἡ τρίτη ἐπιγράφονται τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, καὶ εἶναι δανεισμένες
ἀπὸ τὴν Λειτουργία του. Ἐ τέλος, ὅπως εἴπαμε, μόνο μία εὐχή τοῦ
θυμιάματος μαρτυρεῖται στὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα.

Γιατί μετατίθεται ἡ εὐχή τῆς Καθολικῆς στοῦ «Χερουβικό»;

Ὁ σημερινὸς λειτουργὸς δὲν μπορεῖ νὰ διανοηθεῖ τὸ «Χερουβικό»
χωρὶς καμμία κατανυκτικὴ εὐχή. Στὴν Καθολικὴ ἤδη ὑπάρχει μία

ἀρχαία εὐχή Ὁ Θεός, ὁ διὰ πολλήν...¹²³, γι' αὐτὸ καὶ μεταθέσαμε τὴν δεύτερη –τὴν πρώτη στὴν σειρά– (Ὁ ἐπισκεψάμενος...¹²⁴) στὸ «Χερουβικό».

Ἔτσι ὁμως δὲν χάνει νόημα ἡ πρόταση «τὰ προσαγόμενά σοι δῶρα ταῦτα», ἐφ' ὅσον τὰ τίμια δῶρα δὲν βρίσκονται ἀκόμη στὴν ἀγ. τράπεζα;

Παρόμοια ἐρώτηση εἶχε ὑποβληθεῖ στὸν καθ. Φουντούλη¹²⁵. Ἀπαντώντας σὲ αὐτὴν ὁ καθηγητὴς ὑποθέτει πὼς ἡ εὐχή Οὐδείς ἄξιος... προέρχεται ἀπὸ τὴν λειτουργία πού ἀποδίδεται στὸν ἅγ. Γρηγόριο τὸν Θεολόγο (στὸ μοναδικὸ χειρόγραφο P325). Ἴσως ὁμως δὲν εἶναι ἀκριβὴς ἡ ὑπόθεση γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο¹²⁶: Ἡ δεικτικὴ ἀντωνυμία «ταῦτα» βρίσκεται πρὸς τὸ τέλος τῆς εὐχῆς, καὶ ἐφ' ὅσον τὰ ἅγια μεταφέρονταν τὴν ὥρα πού ὁ ἱερεὺς ἔλεγε τὴν εὐχή, δὲν ἀποκλείεται πρὸς τὸ τέλος τῆς εὐχῆς νὰ τὰ εἶχαν ἤδη ἀποθέσει οἱ συλλειτουργοὶ στὴν ἀγ. τράπεζα¹²⁷. Στὴν πατριαρχικὴ διάταξη ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ὑπ' ἀριθμ. 34060 διαβάζουμε: «Τοῦ χερουβικοῦ ἀδομένου [λέγει ὁ πατριάρχης ἐν] ἑαυτῷ τὴν εὐχὴν τὸ Οὐδείς ἄξιος. Πληρουμένης δὲ τῆς εὐχῆς... λέγει καθ' ἑαυτὸν τὸν χερουβικὸν ὕμνον. Καὶ τούτου τελειωθέντος,

123. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι σὲ μερικὰ χειρόγραφα ὁ διάλογος μεταξὺ τοῦ ἱερέα καὶ τῶν συλλειτουργῶν γίνεται μετὰ τὴν εὐχή Ὁ ἐπισκεψάμενος... καὶ πρὶν τὴν εὐχή Ὁ Θεός, ὁ διὰ πολλήν..., δηλαδὴ κάπου στὴν μέση.

124. Τὸ γεωργιανὸ κείμενο σὲ μερικὰ σημεία διαφέρει ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου, ἀλλὰ πλησιάζει τὴν παραλλαγή πού ἀπαντᾶται στὰ νοτιοϊταλικά χειρόγραφα τῶν βυζαντινῶν Λειτουργιῶν, Messina 160 (11^{ov} al.) καὶ Grottaferrata Γ.β. VIII (12^{ov} al.), ὅπως ἐπίσης τὸ κείμενο πού χρησιμοποιοῖ ὁ ἀγ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς (βλ. τὸν συγκριτικὸ πίνακα στὸ Παράρτημα, σσ. 186-188).

125. Βλ. Ἀπαντήσεις, 23.

126. Πέραν τοῦ γεγονότος ὅτι σὲ πολλὰ χειρόγραφα, σὲ διάφορες γλώσσες, διαφόρων εποχῶν ἡ εὐχή ἔχει στὸν τίτλο τὸ ὄνομα τοῦ Μ. Βασιλείου.

127. Τὰ κείμενα τῆς Λειτουργίας προϋποθέτουν ἀρχιερατικὴ Λειτουργία.

εἰ μὲν τὰ ἅγια καταλάβοι, καλεῖται...». Ἐὰν τὸν 11^ο-12^ο αἰ., ὅταν τὰ Χερουβικά καὶ ἡ Μεγάλη Εἵσοδος στὶς πατριαρχικὲς Λειτουργίες ἐκτελοῦντο ἐν πάσῃ μεγαλοπρεπείᾳ καὶ ἐπομένως διαρκοῦσε περισσότερο χρόνο, πιὸ παλαιὰ πιθανὸν στὴν λέξη «ταῦτα», ὅπως εἶπαμε, τὰ Ἅγια νὰ ἦταν ἤδη μπροστὰ στὸν ἱερέα.

Πέραν τούτου, τὸ κέντρο τῶν κατὰ τὸ Χερουβικὸν τελουμένων καὶ λεγομένων εἶναι τὰ τίμια δῶρα, γι' αὐτὸ δὲν εἶναι «θανάσιμο» λάθος, ἂν δὲν ἀκριβολογήσει ὁ ἱερεὺς λέγοντας: «τὰ δῶρα ταῦτα».

Τί ἄλλο γίνεται στὸ «Χερουβικό»;

Θυμιάζει ὁ διάκονος. Ἀρχικὰ τὸ θυμίαμα μόνο συνόδευε τὰ ἅγια δῶρα, ἀλλὰ πάλι κάνοντας οἰκονομία, θέσαμε τὴν γενικὴ θυμίαση ἐδῶ –ἐν ὅσῳ ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχή, ἢ μετὰ ἀπὸ αὐτὴν– σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα συνήθεια.

Ποιὸς μεταφέρει τὰ Ἅγια;

Ἀπὸ τίς διατάξεις τῆς Προηγιασμένης καὶ τὸν Βίο τοῦ μάρτυρος Ἀντωνίου-Ραβὰχ¹²⁸ ἔμμεσα προκύπτει ὅτι ἀμφοτέρω τὰ εἶδη μετέφεραν οἱ ἱερεῖς, ἀλλὰ οἱ πληροφορίες δὲν εἶναι ἀρκετές, γι' αὐτὸ θεωρήσαμε ὅτι πιὸ ἀσφαλὲς θὰ εἶναι νὰ γίνεται κατὰ τὸ σύνηθες: ὁ διάκονος τὸ δισκάριο (μὲ τὸν ἀέρα) καὶ ὁ ἱερεὺς τὸ ποτήριο.

Γιατί δὲν διακόπτεται τὸ «Χερουβικό»;

Κατὰ τὴν γνώμη μας ὁ μόνος λόγος τῆς διακοπῆς εἶναι ἡ εὐλάβεια, δηλαδὴ νὰ τιμήσουν τὴν ἱερὴ στιγμή μὲ τὴν ἱερὴ σιγή (καὶ ὅσοι δὲν βλέπουν καὶ μόνο ἀκοῦνε, νὰ γνωρίζουν ὅτι μεταφέρονται τὰ

128. Βλ. Παράρτημα σσ. 172-174.

Ἁγία). Ἐκφωνήσεις καὶ μνημονεύσεις εἶναι πολὺ μεταγενέστερο φαινόμενο ἀκόμη στὴν βυζαντινὴ Λειτουργία (ἀρχικὰ οὔτε ἐκεῖ διακοπτόταν ὁ ὕμνος).

Ἐμεῖς προτιμήσαμε τὴν παλαιὰ καὶ ἀσφαλῆ τάξη, ὥστε ἀφ' ἐνὸς νὰ μὴ δίνεται εὐκαιρία στὶς ἄκαιρες παρεμβολές, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ μὴ ἀναζητεῖται ἄσκοπα ἡ λέξη στὴν ὁποία θὰ διακοπεῖ ἡ ψαλμωδία (ὅπως γίνεται στὸ συνηθισμένο Χερουβικό).

Δὲν γίνεται ἀνάσπηση τοῦ ἀέρος στὸ Πιστεύω...;

Ὁχι. Γενικὰ ἡ ἀνάσπηση δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ Πιστεύω, ἀλλὰ μὲ τὸ *Στῶμεν καλῶς...*, κατὰ τὴν ὁποία καὶ ἀφαιρεῖται¹²⁹. Στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου-Βασιλείου ἡ σύγχυση προέκυψε, διότι τὸ σύμβολο τῆς πίστεως προστέθηκε μετὰ τὴν εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς καὶ τὸν ἀσπασμό, ἀκριβῶς πρὶν τὴν Ἁγία Ἀναφορά, ἐνῶ στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, πρὶν ἀπ' ὅλα αὐτά, ὥστε νὰ μὴν διασπαστεῖ ἡ σχέση ἀσπασμοῦ-προσφορᾶς δώρου¹³⁰.

Ἀπὸ ποῦ προκύπτει ἡ ἀπόδοση τῆς εὐχῆς τοῦ ἀσπασμοῦ στὸν ἁγ. Ἰάκωβο;

Σὲ πέντε χειρόγραφα ὑπάρχει αὐτὸς ὁ τίτλος: SG53, N58, N70, N81, A86. Ἴσως ὀφείλεται καὶ στὸ ὅτι εἶναι ἡ πρώτη εὐχὴ τοῦ σώματος τῶν ἀρχαίων εὐχῶν. Ἔτσι ἀρχίζει ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἀδελφοθέου σύμφωνα μὲ τὸν μονοφυσίτη Ἰάκωβο Ἐδέσσης¹³¹. Ἄξιον ἀπορίας γιὰτί οἱ βυζαντινὲς Λειτουργίες δὲν ἔχουν εὐχὴ ἀσπασμοῦ¹³².

129. Βλ. *Σύντομα σχόλια*, σσ. 162-164.

130. Πρβλ. *Ματθ.* 5,23-24.

131. Rückert, σ. 3.

132. Ὑπάρχει μόνο σὲ κάποια σλαβικά χειρόγραφα καὶ τὴν ἀπαγγέλλουν μέχρι σήμερα οἱ λεγόμενοι παλαιόπιστοι.

Τί ψάλλεται τὴν ὥρα τοῦ ἀσπασμοῦ;

Κανονικὰ δὲν ψάλλεται τίποτε, διότι ἡ ἀπόκριση στὴν προτροπὴ εἶναι ἡ πράξη, δηλαδὴ ὁ ἀσπασμός. Ἔτσι ἦταν καὶ στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου-Βασιλείου (μάλιστα ἡ προτροπὴ ἦταν συντομότερη: Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους, χωρὶς τὴν μεταγενέστερη προσθήκη ἵνα ἐν ὁμονοίᾳ ὁμολογήσωμεν). Ἀλλὰ γιὰ λόγους «λειτουργικῆς συγκαταβάσεως» θέσαμε μία σύντομη ψαλμωδία –πάλι ψαλμικὸ στίχο καὶ τροπάριο– ποὺ κατὰ τὴν γνώμη μας ἀρμόζουν στὰ γινόμενα.

Μπορεῖ ὁ ἱερεὺς νὰ ἀσπαστεῖ τὸν διάκονο;

Κατὰ τὴν γνώμη μας δὲν ὑπάρχει πρόβλημα. Καλύτερα νὰ ἀσπάζεται τὸν ἄνθρωπο, παρὰ νὰ ἀσπάζεται τὰ ἄψυχα, ἔστω ἱερά.

Τότε γιατί δὲν ἀσπάζεται ὁ ἱερεὺς τὸν διάκονο στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου;

Καὶ ὅμως, ἀσπάζεται, ἀλλὰ... μόλις βρεῖ τὴν εὐκαιρία: ὅταν ὁ διάκονος λέγει τὸ Ἀγαπήσωμεν..., βρίσκεται ἔξω, ἐνῶ ὁ ἱερεὺς εἶναι μέσα στοῦ θυσιαστήριου· ὅταν ὁ διάκονος μπαίνει μέσα, ὁ ἱερεὺς ἔχει ἀρχίσει τὴν Ἀγία Ἀναφορὰ καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποσπᾶται πλέον· ὅταν ὁ ἱερεὺς τελειώνει τὴν Ἀγία Ἀναφορὰ, ὁ διάκονος πάλι βγαίνει ἔξω· ὅταν πάλι ἐπιστρέφει, ὁ ἱερεὺς τεμαχίζει τὸν ἅγιο ἄρτο. Πι' αὐτὸ ὁ ἅγ. Φιλόθεος βάζει τὸν ἀσπασμὸ μετὰ τὴν θεία μετάληψη (παρ' ὅλο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τεθεῖ ἔστω πρὶν τὴν κοινωνία)¹³³. Ἐνῶ στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου δὲν ὑπάρχουν αὐτὰ τὰ προβλήματα:

133. «Εἶτα ἀποσπογγίσας τὰ τε ἴδια χεῖλη καὶ τὸ τοῦ ἱεροῦ ποτηρίου, [ὁ διάκονος] ἀσπάζεται τὸν ἱερέα ἐπὶ τῆς παρειάς, ἐν ᾧ καὶ λέγει ὁ μὲν ἱερεὺς· Ὁ Χριστὸς ἐν μέσῳ ἡμῶν· ὁ δὲ διάκονος· Καὶ ἔστι καὶ ἔσται» (Διατάξεις, σσ. 75-76).

ὁ διάκονος εἶναι μέσα καὶ ἡ Ἁγία Ἀναφορὰ ἀρχίζει πιὸ ἀργά.

Γιατί δὲν ἀσπάζονται τὰ ἅγια;

Ἡ προτροπὴ εἶναι σαφής: Ἀσπασώμεθα ἀλλήλους, ὅχι κάτι ἄλλο. Τὸ Ἀγαπήσωμεν τῆς βυζαντινῆς Λειτουργίας, ποὺ ἀπαντᾶται καὶ σὲ μερικὰ χειρόγραφα τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου, εἶναι κάπως πιὸ ἀσαφές, ἐνῶ τὸ Ἀσπασώμεθα ἀλλήλους δὲν χωράει ἄλλη ἐρμηνεία. Ἀλλὰ πάλι, καὶ νὰ ἀσπαστεῖ κανεὶς πρῶτα τὰ τίμια δῶρα ἢ τὴν ἁγία τράπεζα, δὲν εἶναι κακό.

Σὲ μερικὰ χειρόγραφα βρίσκουμε τὴν πρωθύστερη σειρὰ τῆς εὐχῆς καὶ τῆς ἐκφώνησης. Ποιὰ εἶναι ἡ σωστή;

1) Διακονικὴ προτροπὴ, 2) εὐχή, 3) ἐκφώνηση. Ὃπου ὑπάρχει ἄλλη σειρὰ, εἶναι ἀναμφίβολα λάθος. Παρεμπιπτόντως στὰ V2282, X156, V1970 ὑπάρχουν δύο δοξολογικὲς καταλήξεις: μία «μυστικῶς», μία ἐκφώνως. Αὐτὴ ἡ εὐχὴ ἐπειδὴ εἶναι ἀρχαία, μπορεῖ ἀρχικὰ νὰ μὴν εἶχε ἐκφώνηση μὲ τὴν σημερινὴ ἀντίληψη, ἀλλὰ τελείωνε μὲ δοξολογία. Ὃταν προστέθηκε ἡ ἐκφώνηση, κάποιοι μεταγραφεῖς δὲν ἄγγιξαν τὴν εὐχὴ, ἀλλὰ μόνο πρόσθεσαν [καινούργια] ἐκφώνηση.

Μέρος γ' – Προσκομιδὴ

Τί περιέχει τὸ τρίτο μέρος, ἡ Προσκομιδὴ;

α) Καθολικὴ.

β) Εὐχὴ Προσκομιδῆς καὶ εἰρήνευση¹³⁴.

γ1) *Στῶμεν καλῶς...* – Εὐχὴ «καταπετάσματος»¹³⁵.

134. Χρυσόστομος: «Μέλλοντες εὐλογεῖν οἱ ἱερεῖς, πρότερον τοῦτο ὑμῖν ἐπευξάμενοι, οὕτω τῆς εὐλογίας ἄρχονται» (Κατὰ Ἰουδαίων, Λόγος τρίτος, *Εἰς τοὺς τὰ πρῶτα πάσχα νηστεύοντας*, PG 48, 870, γρ. 22-24).

135. Ἡ εὐχὴ στὰ χειρόγραφα δὲν ἔχει ἐπιγραφή, γι' αὐτὸ τὴν θέτουμε ἐντὸς εἰσαγωγικῶν.

- γ2) Τριμερής διάλογος.
- γ3) Γενική εὐχαριστία.
- γ4) Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον... καὶ Ἄγιος, ἄγιος, ἄγιος...
- γ5) Ἀνάμνηση πλάσης, ἀνάπλασης καὶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου.
- γ6) Ἀνάμνηση γενικῇ.
- γ7) Ἐπίκληση.
- γ8) Μνημόνευση ζώντων.
- γ9) Μνημόνευση κεκοιμημένων.
- δ) Συναπτὴ καὶ εὐχή μεταλήψεως.
- ε) Κυριακὴ προσευχή.
- ς) Κεφαλοκλισία.

Διαφέρει πολὺ ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς Λειτουργίας;

Ὅπως βλέπουμε, ἡ κύρια διαφορὰ ἔγκειται στὸ ὅτι ἡ μνημόνευση τῶν ζώντων προηγεῖται αὐτῆς τῶν κεκοιμημένων, καὶ ὅτι προστίθεται ἡ εὐχή τοῦ «καταπετάσματος». Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα εἶναι ἴδια, μόνο τό κείμενο διαφέρει, στὸ ὁποῖο τὴν μεγαλύτερη διαφορὰ ἀποτελεῖ ἡ παραλλαγή τῆς ἐκφωνήσεως πρὶν τὴν ἐπίκληση: ἀντὶ Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν... λέγεται Ὁ γὰρ λαός σου...

Τί εἶναι ἡ Καθολικὴ καὶ γιατί ὀνομάζεται ἔτσι;

Καθολικὴ λέγεται ἡ μεγαλύτερη διακονικὴ συναπτή, ἡ ὁποία ἀπαγγέλλεται ἀκριβῶς πρὶν τὴν Ἁγία Ἀναφορὰ καὶ περιέχει αἰτήσεις καθολικοῦ, δηλαδὴ γενικοῦ χαρακτήρα. Μὲ ἄλλα λόγια, προβάλλει ὅλα τὰ βασικὰ αἰτήματα τῆς Ἐκκλησίας στὸν Θεό. Ἐχει πάνω ἀπὸ εἴκοσι αἰτήσεις. Στὴν λατρεία τῶν Ἱεροσολύμων ἡ Καθολικὴ κατεῖχε τὴν θέση τῶν σημερινῶν *Εἰρηνικῶν* (Μεγάλης Συναπτῆς) καὶ ἀπαγγελλόταν καὶ σὲ ἄλλες ἀκολουθίες.

Από πού είναι τὸ κείμενο τῆς Καθολικῆς;

Τὸ πιὸ ἀρχαῖο κείμενο τῆς Καθολικῆς σώζεται στὰ χειρόγραφα: SG12, SG54, N26, N53 (τοῦ 9^{ου}-10^{ου} αἰ.), τὰ ὁποῖα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶχαν πιὸ ἀρχαῖα πρότυπα. Ὁ μόνος ἑλληνικὸς κώδικας τῆς ἴδιας ἐποχῆς ποὺ τὴν ἔχει εἶναι τὸ M151, ἀλλὰ ἔχει ἐπίδραση τοῦ βυζαντινοῦ τύπου. Κάναμε ἐλάχιστες ἀλλαγές στὸ κείμενο τῶν τεσσάρων χειρογράφων.

Από πού προκύπτει ὁ τίτλος τῆς εὐχῆς τῆς Προσκομιδῆς, ὅτι ἀναφέρεται δηλαδὴ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγ. Ἰακώβου;

Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀδελφοθέου ὡς τοῦ συντάκτη τῆς εὐχῆς, ἢ τῆς Προσκομιδῆς (δηλαδὴ τῆς Ἁγ. Ἀναφορᾶς), στὴν ἐπιγραφή τῆς συγκεκριμένης εὐχῆς ἀπαντᾶται στὰ χειρόγραφα: SG53, N26, N54, N58, N63, N65, N70, N79, Grz.

Στοὺς κώδικες ὅμως ὑπάρχουν καὶ ἄλλες εὐχές, γιατί παραλείπονται αὐτές;

Διπλές, τριπλές εὐχές σὲ ἓνα λειτουργικὸ σημεῖο χαρακτηρίζει τὴν τραγικὴ, θὰ λέγαμε, ἐξέλιξη τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου. Ἀπὸ τίς δύο εὐχές ποὺ μαρτυροῦνται σὲ ὅλους τοὺς κώδικες, ἐμεῖς ἀφήσαμε τὴν δεύτερη (τὴν πρώτη -Ὁ ἐπισκεψάμενος...- τὴν μεταθέσαμε, ὅπως εἴπαμε, στὸ «Χερουβικό»).

Ἐπίσης, σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα ἀπαντᾶται ἡ εὐχή τῆς Προσκομιδῆς τοῦ Μ. Βασιλείου (Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίσας ἡμᾶς...) ¹³⁶, τὴν ὁποία δὲν συμπεριλάβαμε γιὰ εὐνοήτους λόγους.

136. Ἐκτὸς ἀπὸ N70 καὶ A86.

Ἀλλὰ ἐδῶ ὑπάρχει μία σημαντική λεπτομέρεια. Ἐνῶ στὰ ἑλληνικά χειρόγραφα ἡ εὐχή τοῦ Μ. Βασιλείου παρατίθεται ἐνιαία, δηλαδή ὅπως τὴν βρίσκουμε στὴν Λειτουργία του, στὰ γεωργιανὰ εἶναι μόνο μέχρι τὴν μέση, ἐνῶ τὸ υπόλοιπο κείμενο τῆς εὐχῆς – μὲ διαφορετικὴ ἀρχὴ καὶ τέλος– λέγεται μετὰ τὸ *Στῶμεν καλῶς...* πρὶν τὴν ἐκφώνηση *Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ...*¹³⁷

Τί θὰ μπορούσε νὰ ἔχει συμβεῖ ἐδῶ; Πρόχειρα μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι στὴν Ἀνατολὴ ὑπῆρχε μία κάπως κοινὴ εὐχή τοῦ *καταπετάσματος*¹³⁸, στὴν ὁποία γινόταν ἀναφορὰ στὶς θυσίες τῶν δικαίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τοὺς Ἀποστόλους ὡς πρώτους ἱεουργοὺς τῆς ἀναίμακτης προσφορᾶς. Γιὰ κάποιο λόγο (π.χ. ἀπουσία διακόνου) σὲ κάποιες περιοχὲς ἡ εὐχή μετατέθηκε καὶ ἐνώθηκε μὲ τὴν εὐχή τῆς Προσκομιδῆς τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ ὕστερα ἀναζητήθηκαν καὶ δημιουργήθηκαν καινούργιες εὐχές, ἐνῶ σὲ ἄλλα μέρη διατηρήθηκαν στὴν ἀρχικὴ μορφή, δηλαδή ὡς δύο εὐχές.

Ἐν παρενθέσει θὰ ἀναφέρουμε πῶς ὁ κακόδοξος Σεβήρος στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Καισαρίαν Ὑπάτισσα γράφει ὅτι στὴν Παλαιστίνη καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα, ἐνῶ ὁ ἱερεὺς λέει μία εὐχή, οἱ διάκονοι ἀπαλὰ καὶ ἀδιάκοπα ἀνασείου τὸ κάλυμμα πάνω ἀπὸ τὰ ἅγια δῶρα¹³⁹. Ἐπίσης, σὲ μερικὲς ἐκδόσεις τῶν Συροϊακωβιτῶν ἡ εὐχή *Ὁ Θεός, ὁ διὰ πολλὴν...* λέγεται *Εὐχή καταπετάσματος*¹⁴⁰.

137. Εἶναι ἄξιον προσοχῆς τὸ ὅτι οἱ ἑλληνικοὶ κώδικες τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου –σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτοὺς τοῦ Βασιλείου– ἀρχίζουν τὸ δεῦτερο μέρος διαφορετικά: *Ναί, ὁ Θεός, ἐπιβλέψον ἐφ' ἡμᾶς...*

138. Λεγόταν ἢ μετὰ τὸ *Στῶμεν καλῶς...*, ἢ κατ' αὐτό.

139. BROOKS, σ. 257.

140. Βλ. RÜCKER, σ. 7· BRIGHTMAN, σ. 84. Ἐφ' ὅσον μόλις συμπληρωθεῖ ἡ ἐκφώνηση τῆς εὐχῆς καὶ δοθεῖ εἰρήνη, ὁ ἀέρας (ἂν ἔτσι ἐκληφθεῖ ἡ λέξη *καταπέτασμα*) αἶρεται ἀπὸ τὰ ἅγια.

Γιατί συντομεύεται τὸ Στῶμεν καλῶς... καὶ διαφέρει ἡ ἀπόκριση τοῦ λαοῦ;

Στὰ Δίπτυχα τοῦ Φλαβίου Ταύρου Κλημεντίνου (ἔτ. 513) τὸν 8^ο αἰῶνα προστέθηκε ἡ ἐξῆς ἑλληνικὴ ἐπιγραφή: «ΣΤΟΜΕΝ· ΚΑΛΩΣ· ΣΤΟΜΕΝ· ΕΥΛΑΒΟΣ· ΣΤΟΜΕΝ· ΜΕΤΑ ΦΟΒΟΥ· ΠΡΟΣΧΩΜΕΝ· ΤΙ ΑΓΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ· ΕΝ ΙΡΙΝΗ ΤΩ· ΘΩ ΠΡΟΣΦΕΡΕΙΝ· ΕΛΕΩΣ· ΕΙΡΙΝΗ·ΘΥΣΙΑ· ΑΙΝΕΣΕΩΣ»¹⁴¹. Εἶναι τὸ ἴδιο ἐπὶ λέξει κείμενο ποὺ σώζεται σὲ ὅλα τὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα.

Τότε γιατί στίς βυζαντινὲς Λειτουργίες εἶναι τὴν ἀγίαν ἀναφοράν, δηλαδή στήν αἰτιατική;

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ γνωρίζουμε ὅτι τῇ ἀγίᾳ ἀναφορᾷ στίς βυζαντινὲς Λειτουργίες ἀπαντᾶται μέχρι καὶ τὸν 14^ο αἰῶνα¹⁴², ἐνῶ πρὶν τὸν 13^ο αἰῶνα εἶναι δυσεύρετος ὁ κώδικας (ἂν ὑπάρχει), ποὺ νὰ ἔχει τὴν ἀγίαν ἀναφοράν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀρχικὰ καὶ ἐκεῖ τὸ ἴδιο ἔλεγαν. Βέβαια μπορούμε νὰ δικαιολογήσουμε καὶ τὴν δεύτερη παραλλαγή: ναί μέν, τὸ ρῆμα προσέχειν ἀπαιτεῖ τὴν δοτικὴ πτώση¹⁴³, καὶ ὥς ἐκ τούτου ἡ φράση τῇ ἀγίᾳ ἀναφορᾷ εἶναι ἄψογη, ἀλλὰ οἱ διορθωτὲς τοῦ βυζαντινοῦ κειμένου θεώρησαν ὡς ἀντικείμενο ὃχι τὸ οὐσιαστικὸ ἀγία ἀναφορά, ἀλλὰ τὸ ἀπαρέμφατο τοῦ ρήματος προσφέρειν. Δηλαδή: Πρόσσχωμεν [τῷ] προσφέρειν ἐν εἰρήνῃ τὴν ἀγίαν ἀναφοράν. Ἐνῶ ἀρχικὰ τὸ νόημα ἦταν πιὸ σαφές: Πρόσσχωμεν τῇ ἀγίᾳ ἀναφορᾷ [τοῦ] προσφέρειν [αὐτὴν] τῷ Θεῷ ἐν εἰρήνῃ.

141. DACL, σσ. 1088-1090.

142. Parma Palatina 1217.2, Erlangen A2, Grottaferrata Γ.β. II, Messina 160, Paris 391, EBE 662, Sinai 1020, Vatopedi E01 καὶ πολλὰ ἄλλα.

143. «Πρόσσχες τῇ φωνῇ τῆς δεήσεώς μου» (Ψαλμ. 140,1)· «Πρόσσχες μοι καὶ εἰσάκουσόν μου» (Ψαλμ. 54,3)· «Ἦκουεν ἡς ὁ Κύριος διήνοιξεν τὴν καρδίαν προσέχειν τοῖς λαλουμένοις ὑπὸ τοῦ Παύλου» (Πράξ. 16,14)· «Μηδὲ προσέχειν μύθοις καὶ γενεαλογίαις ἀπεράντοις» (Α' Τιμ. 1,4)· «Διὰ τοῦτο δεῖ περισσοτέρως προσέχειν ἡμᾶς τοῖς ἀκουσθεῖσιν» (Εβρ. 2,1) κ.ἄ.

Ὁ ἀέρας αἶρεται στοὺς Στῶμεν καλῶς...;

Ναί, ὅπως καὶ στίς βυζαντινὲς Λειτουργίες. Στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου προβλέπεται ρητῶς ἀπὸ μερικοὺς κώδικες.

Ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ μία σκέψη σχετικά. Μὲ βάση τίς διατάξεις τῆς βυζαντινῆς Λειτουργίας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἑτεροδόξων ποὺ μόλις ἀναφέρθηκαν, γίνεται ἀνάσειση πρὶν τὴν ἄρση. Ἐδῶ τρεῖς φορές λέγεται ἡ λέξη Στῶμεν. Ἴσως ἡ τριπλῇ ἐπανάληψη τῆς λέξεως ἀντιστοιχοῦσε στὴν τριπλῇ ἀνάσειση (δηλαδή σὲ κάθε Στῶμεν σήκωναν καὶ κατέβαζαν τὸν ἀέρα), ἐνῶ στοὺς Πρόσσχωμεν τὸν ἀφαιροῦσαν. Ἐπομένως ἡ προτροπὴ Πρόσσχωμεν δὲν εἶχε μόνο μεταφορικὴ ἔννοια, ἀλλὰ καὶ κυριολεκτικὴ: νὰ προσέξουμε, νὰ δοῦμε μὲ τὰ μάτια μας τὴν ἀγία ἀναφορά, τὰ ἅγια δῶρα. Ἐπίσης, μπορεῖ καὶ ἡ ὀνομασία «ἀναφορά» γιὰ τὸν ἀέρα νὰ ἔχει σχέση μὲ αὐτὴν τὴν λειτουργικὴ στιγμή¹⁴⁴.

Τί σημαίνει Ἑλεος, εἰρήνη, θυσία αἰνέσεως;

Ὑπάρχουν διάφορες ἀπόψεις. Κατὰ τὴν γνώμη μας, τὸ νόημα πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἑξῆς: Ἑλεος καὶ εἰρήνη εἶναι [ἡ πραγματικὴ] θυσία αἰνέσεως.

Ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο ποὺ στὴν Λειτουργία πιὸ συχνὰ ἀκούγονται οἱ λέξεις «Ἑλεος» (π.χ. Κύριε, ἐλέησον) καὶ «εἰρήνη» (π.χ. Εἰρήνη παῶσι). Ἄρα Ἑλεος καὶ εἰρήνη συνιστοῦν κυρίως τὴν θυσία αἰνέσεως (κυριολεκτικά).

144. Βλ. τὴν διάταξη τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγισμένων στοὺς Τυπικὸ τοῦ ἁγ. Σάβα: «Αἶρει δὲ ὁ ἱερεὺς τὰ καλῶματα ἐκ τῶν ἁγίων, καὶ σκεπάζει αὐτὰ τῇ ἀναφορᾷ, ἥτοι τὸν ἀέρα, οὕτω γὰρ εἰώθασιν καλεῖν αὐτὸν ἐν ταῖς τῶν ἱεροσολύμων μέρεσι» (δηλαδή ἐκεῖ, ὅπου γινόταν ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἁγ. Ἰακώβου).

Γιατί στο Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας οἱ λέξεις «τὸν νοῦν καὶ» εἶναι σὲ ὀρθογώνιες ἀγκύλες; Δὲν πρέπει νὰ λέγονται;

Ὅλα τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, ἀλλὰ καὶ ἡ συριακὴ παραλλαγή προσθέτουν «τὸν νοῦν καὶ»¹⁴⁵. Ἐπίσης, στὰ ἔργα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου¹⁴⁶ καὶ στὸν βίο τοῦ Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου¹⁴⁷ ἀπαντᾶται ἡ προσθήκη. Ἀλλὰ ὁ μὲν Χρυσόστομος τὴν ἀναφέρει ὄχι τόσο παραθέτοντας ἐπὶ λέξει τὸ λειτουργικὸ κείμενο, ὅσο κάπως ἐπεξηγηματικά (παρεμβάλλεται ἡ ἀντωνυμία *ἡμῶν*), ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἅγιος Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης¹⁴⁸, ἐνῶ σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα (ἴσως καὶ τὸ πιὸ παλαιό) τοῦ Βίου τοῦ ἀγ. Εὐθυμίου, τὸ ὁποῖο χρησιμοποίησε στὴν κριτικὴ του ἔκδοση ὁ Eduard Schwartz, τὸ Ottobonianus 373 (Βιβλιοθήκη Βατικανοῦ) τοῦ 10^{ου} αἰ., ὅπως ἐπίσης στὸ χειρόγραφο 82 τῆς Μονῆς μας τοῦ 11^{ου}-12^{ου} αἰ., λείπει ἡ προσθήκη «τὸν νοῦν καὶ».

Δὲν ὑπάρχει αὐτὴ οὔτε στὸν Κύριλλο Ἱεροσολύμων¹⁴⁹, ποὺ χρονολογικὰ προηγεῖται ἀμφοτέρων, οὔτε σὲ κανένα γεωργιανὸ χειρόγραφο. Ἄν ἦταν ἐξ ἀρχῆς «τὸν νοῦν καὶ», τότε ἄξιον ἀπορίας γιατί δὲν ὑπάρχει στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου, ὁ ὁποῖος τὴν ἀναφέρει στὴν ὁμιλία του.

145. Σύμφωνα μὲ τὸ *Liturgia Ib-Gr* (σ. 346) ὁ κώδικας Ktl δὲν ἔχει τὴν προσθήκη, καὶ ποὺ δὲν ἀναφέρεται στὸν ΚΑΖΑΜΙΑ (σ. 189).

146. «Οὐχ ὑπέσχου τῷ ἱερεῖ εἰπόντι· Ἄνω σχῶμεν ἡμῶν τὸν νοῦν καὶ τὰς καρδίας, καὶ εἶπας· Ἐχομεν πρὸς τὸν Κύριον;» (*Λόγος περὶ μετανοίας*, Ὁμιλία θ'. PG 49, 345, γρ. 8-10).

147. «Διὰ τοῦτο γὰρ καὶ ὁ τὴν ἀναίμακτον θυσίαν τῷ Θεῷ προσφέρων ἱερεὺς πρὸ μὲν τοῦ ταύτης ἀρχὴν ποιήσεται, τοῖς πᾶσι διαμαρτύρεται καὶ παραγγέλλει λέγων· Ἄνω σχῶμεν [τὸν νοῦν καὶ] τὰς καρδίας· καὶ τὴν τοῦ λαοῦ ὑπόσχεσιν δεξάμενος, θαρρεῖ προσενέγκαι τῷ Θεῷ τὴν ἀναφορὰν» (*Kyrrillos von Skythopolis*, σ. 46, γρ. 14-18, σχόλιο 16).

148. Πρῶτα, διεγείροντας τὸ ἐκκλησιαστικὸν λέγει: «...περῶσωμεν τὸν νοῦν, πρὸς οὐρανὸν ἀνέλθωμεν, ἄνω σχῶμεν τὸν νοῦν καὶ τὰς καρδίας, ἄνω πρὸς Θεὸν τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα ἐπάρωμεν...», ἀλλὰ ὕστερα προσθέτει τὸ ἑξῆς: «Ταῦτα διαμαρτύρεται ἡμῖν ὁ ἱερεὺς λέγων· Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας. Εἴτα τί πρὸς ταῦτα ἡμεῖς ἀποκρινόμεθα; Ἐχομεν πρὸς τὸν Κύριον» (*Λόγος περὶ τῆς ἀγίας συνάξεως*,... PG 89, 837A).

149. «Μετὰ τοῦτο βοᾷ ὁ ἱερεὺς· Ἄνω τὰς καρδίας» (PG 33, 1112B).

Γιατί δὲν λέγεται δοξολογοῦντα στὴν ἐκφώνηση Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον...;

Στὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα δὲν ὑπάρχει, ὅπως δὲν ὑπάρχει οὔτε στὴν βυζαντινὴ παράδοση. Ἴσως ἡ μετοχὴ *δοξολογοῦντα* εἰσήχθη ἀργότερα γιὰ νὰ διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ Λειτουργία, ἢ νὰ «συμπληρώσει» τὴν ἀπουσία τῆς λέξεως *δοξολογίας* πρὶν τὴν ἐκφώνηση (ἐφ' ὅσον ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν ἄλλη, *θεολογίας*).

Γιατί ἡ φράση γεννηθεὶς δὲ ἐν Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας καὶ βαπτισθεὶς ἐν τῷ ἁγίῳ Ἰορδάνῃ ὑπὸ Ἰωάννου εἶναι σὲ ὀρθογώνιες ἀγκύλες;

Αὐτὴ ἡ πρόταση βρίσκεται μόνο στὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα. Εἶναι καὶ ἡ μόνη γνωστὴ σὲ μᾶς περίπτωσι, ὅπου στὴν Ἁγία Ἀναφορὰ γίνεται μνεῖα τῆς Γεννήσεως καὶ τοῦ Βαπτίσματος. Μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἀποτελεῖ ἀπόηχο τῆς ἐορτῆς τῶν Ἐπιφανίων, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν διάσπασή της σὲ δύο ἐορτές – Χριστουγέννων καὶ Θεοφανίων – ἐξαλείφθηκε καὶ ἀπὸ τὴν Ἀγ. Ἀναφορὰ¹⁵⁰.

Δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὴ ἡ ἀναπαράστασι τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου;

Σὲ πολλοὺς κώδικες ποὺ διασώζουν λεπτομερεῖς τυπικὲς διατάξεις, σὲ αὐτὸ τὸ καίριο σημεῖο δὲν γίνεται οὔτε ἡ παραμικρὴ ἀναφορὰ γιὰ ὅποιαδῆποτε ἄλλη κίνησι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν σφράγιση τῶν δώρων στὰ *εὐχαριστήσας, εὐλογήσας, ἀγιάσας* (ἐνῶ ἄλλες φορὲς γράφει: *ὁ ἱερεὺς κλίνεται, στραφεὶς σφραγίζει* κ.ο.κ.). Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πρακτικῆς ἀπόψεως αὐτὲς οἱ κινήσεις ἀποσποῦν τὴν προσοχὴ μᾶλλον, παρὰ βοηθοῦν τὸν ἱερέα¹⁵¹.

150. Ἄξιον προσοχῆς ὅτι δὲν ἀναφέρεται ἡ ἀρχαία ἐορτὴ τῆς Μεταμορφώσεως (οὔτε τῆς Ὑπαπαντῆς).

151. Καὶ ἂν εἶναι ἡλικιωμένος, θὰ δημιουργηθοῦν καὶ ἄλλα προβλήματα.

Γιατί λέγονται Λάβετε, φάγετε... και Πίετε ἐξ αὐτοῦ... με διαφορετικό τρόπο ἀπὸ τὰ χειρόγραφα;

Κατ' ἀρχὴν δὲν ὑπάρχει ὁμοιομορφία στοὺς κώδικες. Πέραν τούτου, σὲ ὅλα τὰ Εὐαγγέλια –καὶ στὸ Λάβετε... καὶ στὸ Πίετε...– οἱ προτάσεις συνεχίζονται ὡς ἐξῆς: *τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου / τὸ αἷμά μου*¹⁵². Αὐτὴν τὴν παραλλαγὴ ἀκολουθοῦν καὶ μερικὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα¹⁵³. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος γράφει: *Τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα*¹⁵⁴, ἐνῶ γιὰ τὸ ποτήριο ἀλλάζει τὴν φράση. Καὶ ἐφ' ὅσον ἡ δικὴ του διήγηση ἐπηρέασε πῶς πολὺ τὸ κείμενο τῆς βυζαντινῆς Λειτουργίας¹⁵⁵, γιὰ τὸ μὲν σῶμα χρησιμοποιήθηκε ἡ δικὴ του φράση, στὸ δὲ ποτήριο (ποὺ αὐτὸς ἀναφέρει ἀλλιῶς) ἔμεινε ὁ εὐαγγελικὸς λόγος.

Ἐν ὀλίγοις, ἐφ' ὅσον αὐτὲς οἱ μικροαλλαγὲς εἶναι παροῦσες στὴν λατρεία μας, πάλι γιὰ λόγους «λειτουργικῆς οἰκονομίας», πρὸς διευκόλυνση τῶν ἱερέων, συμμορφώσαμε τὸ κείμενο μὲ τὴν βυζαντινὴ παραλλαγή.

Κάποιες παρεμβολὲς τῶν διακόνων καὶ τοῦ λαοῦ εἶναι μεταγενέστερες;

Ναί, ἀλλὰ οὔτε σὲ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ὑπάρχουν. Προστέθηκαν, ὅπως φαίνεται, γιὰ νὰ γεμίσουν «τὸ κενό», δηλαδὴ γιὰ νὰ ὑπάρχει κάποια ἐκφώνηση ἢ ψαλμωδία στὴν διάρκεια μακρᾶς σχετικὰ εὐχῆς¹⁵⁶.

152. Ματθ. 26,26-28 (προσθέτει γὰρ στὸ αἷμα)· Μάρκ. 14,22-24· Λουκ. 22,19.

153. Π.χ. ὁ Barb.336.

154. Α' Κορ. 11,24.

155. «...τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνῆσαι λέγων...» (Α' Κορ. 11,25) συμπεριλήφθηκε αὐτολεξεῖ στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου.

156. Εἶναι ἀξιοσημείωτα μερικὰ κοινὰ στοιχεῖα τῆς ὕστερης παραλλαγῆς τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου μὲ αὐτὴν τοῦ ἁγ. Μάρκου.

Γιατί αφαιρέθηκε ὁ ἐμβολισμός Φεῖσαι ἡμῶν... ἀφοῦ ὑπάρχει παντοῦ; Δὲν ὑπάρχει στὸ A86, ποὺ μάλλον διατηρεῖ τὴν ἀρχαιότερη μορφή. Τὰ ἄλλα χειρόγραφα παρεμβάλλουν διάφορες κατανυκτικὲς καὶ ἱκετευτικὲς φράσεις, καὶ αὐτὸ εἶναι κατανοητό, ἀφοῦ ἀναφέρθηκε ἡ Δευτέρα Παρουσία. Μερικοὶ κώδικες μετὰ ἀπὸ αὐτὴν προσθέτουν καὶ μία ἄλλη φράση: *μᾶλλον δὲ κατὰ τὴν εὐσπλαγχνίαν αὐτοῦ*, ποὺ κάνει τὴν πρόταση ἀκόμη πιὸ περίπλοκη. Εἶναι σημαντικό ὅτι καὶ Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός παραλείπει αὐτὴν τὴν παρεμβολή, προφανῶς ὡς μὴ ἀπόλυτη¹⁵⁷.

ΤΟ ΚΥΡΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ	ΠΑΡΕΜΒΟΛΕΣ
Μεμνημένοι οὖν καὶ ἡμεῖς τῶν ζωοποιῶν αὐτοῦ παθημάτων... τῆς δευτέρας ἐνδόξου καὶ φοβερᾶς αὐτοῦ παρουσίας, ὅταν ἔλθῃ κρίναι ζῶντας καὶ νεκρούς, ὅταν μέλλῃ ἀποδοῦναι ἐκάστω κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ,	
	Φεῖσαι ἡμῶν, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν (ἐκ τρίτου).
	Μᾶλλον δὲ κατὰ τὴν εὐσπλαγχνίαν αὐτοῦ.
Προσφέρονέν σοι, Δέσποτα, τὴν φοβεράν ταύτην καὶ ἀναίμακτον θυσίαν δεόμενοι...	

Στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου μετὰ τὸ Μεμνημένοι... γράφει προσφέροντες. Μήπως καὶ στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου ἔτσι εἶναι τὸ σωστό, καὶ ὄχι προσφέροντες;

Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Κατ' ἀρχὴν ἡ χειρόγραφη παράδοση εἶναι ἀναμφισβήτητα ὑπὲρ τοῦ *προσφέροντες*¹⁵⁸. Ἄν εἴμαστε ὅμως

157. PG 160, 1081BC.

158. Βλ. *Σύντομα σχόλια*, 170-172.

προσεκτικοί, βλέπουμε μία θαυμαστή ομοιότητα, συμφωνία, συνάμα δε και διαφορά μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν Λειτουργιῶν:

Χρυσοστόμου: *Μεμνημένοι προσφέροντες δεόμεθα* (δύο μετοχές και ἓνα ρῆμα).

Ἰακώβου: *Μεμνημένοι προσφέρομεν δεόμενοι* (δύο μετοχές και ἓνα ρῆμα).

Γιατί δὲν λέγεται Αὐτὸ τὸ Πνεῦμά σου τὸ πανάγιον...;

Πράγματι, ὅλα τὰ χειρόγραφα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ Α86 και Ν63, ἔχουν τὴν προσθήκη (και οἱ Συροϊακωβίτες). Στὴν οὐσία ὅμως εἶναι περιττή, ἀφοῦ στὴν ἀρχὴ τῆς πρότασης ἤδη εἶπε ὁ ἱερεὺς: *ἐξαπόστειλον ἐφ' ἡμᾶς και ἐπὶ τὰ προκείμενα ἅγια δῶρα ταῦτα τὸ Πνεῦμά σου τὸ Ἅγιον*. Ἴσως ἡ περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκτενὴς ἀναφορὰ προστέθηκε στὸ ἀρχικὸ κείμενο ἀργότερα, και τότε χρειάστηκε και ἡ ἄλλη προσθήκη γιὰ νὰ «θυμηθεῖ» ὁ ἱερεὺς ἀπὸ ποῦ ἄρχισε.

Ὁ καθαγιασμός γίνεται ἐκφώνως και εἶναι ὁ λαὸς ποὺ ἀποκρίνεται Ἀμήν;

Κατὰ τὴν ὁμόφωνη μαρτυρία ὅλων τῶν πηγῶν, και ἡ διπλὴ ἐπὶ κλήση λέγεται ὡς ἐκφώνηση, και ὁ λαὸς ἀπαντᾷ: *Ἀμήν* (σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν βυζαντινὴ Λειτουργία, ὅπου ἡ ἐπὶ κλήση καλύπτεται ἀπὸ τὸ *Σὲ ὑμνοῦμεν...*, ἐνῶ τὰ *Ἀμήν* τὰ λέγει ὁ διάκονος).

Ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ ὅμως μία παρατήρηση. Ὅταν γράφτηκαν αὐτὲς οἱ διατάξεις, ὑπῆρχε ὁ θεσμὸς τῶν κατηχουμένων. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς Λειτουργίας παρευρίσκοντο μόνο οἱ πραγματικοὶ πιστοί, ὄχι θεατὲς, ὄχι περίεργοι. Ἐπομένως και τὰ *Ἀμήν* λέγονταν ἀπὸ τὸν πιστὸ λαὸ και μόνο. Σήμερα ἡ εἴσοδος στοὺς ναοὺς μας δὲν περιορίζεται. Μπορεῖ κανεὶς νὰ μπεῖ στὸν ναὸ τὴν ὥρα τοῦ

καθαγιασμοῦ καὶ νὰ προχωρήσει μέχρι καὶ τὸ τέμπλο χωρὶς ἐμπόδια, μὴν ἔχοντας ἔγνοια γιὰ τὸ ἂν ἀποσπᾶ κάποιον. Πέραν τούτου, πολλοὶ ἀπὸ ἄγνοια παραμένουν καθιστοὶ στὶς πιὸ καίριες στιγμὲς τῆς Λειτουργίας. Γι' αὐτὸ ὁ ἱερεὺς καὶ οἱ ὑπεύθυνοι πρέπει νὰ μεριμνήσουν, ὥστε στὰ Ἀμὴν νὰ ἀποκριθεῖ ὁ πιὸ ἀρμόδιος: ὁ διάκονος, ὁ χορὸς, ἢ ὅλο τὸ ἐκκλησίασμα.

Πόσες φορές λέγεται τὸ Ἀμὴν;

Κατ' ἀκρίβειαν ἡ ἐπίκληση εἶναι διπλῇ, ὄχι τριπλῇ ὅπως στὴν σημερινὴ Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου¹⁵⁹. Ἐπομένως λέγεται ἓνα Ἀμὴν, δύο φορές. Ἐμεῖς προσθέσαμε καὶ τὸ τρίτο Ἀμὴν –ἐκεῖ ποὺ κανονικὰ προβλέπεται μόνο σφράγιση– κατ' ἀναλογίαν πάλι τῆς σημερινῆς πράξης (πλὴν μονό –ὄχι τριπλό–, ὅπως λεγόταν μέχρι καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14^{ου} αἰ. καὶ στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου).

Γιατί δὲν λέγεται Ἐξαίρετως τῆς παναγίας... μετὰ τὸν καθαγιασμό;

Λέγεται ἀργότερα, ἐφ' ὅσον στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν βυζαντινὴ Λειτουργία, πρῶτα μνημονεύονται οἱ ζῶντες καὶ ὕστερα οἱ ἅγιοι καὶ κεκοιμημένοι. Ἡ μνημόνευση τῶν τεθνεώτων, καὶ στὶς δύο, ἀρχίζει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, μὲ τὴν ἐκφώνηση Ἐξαίρετως.... Ὅσον ἀφορᾷ δὲ τοὺς ζωντανούς, στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου μετὰ τὸν καθαγιασμό ὁ ἱερεὺς ἀρχίζει νὰ μνημονεύει πρῶτα αὐτούς.

Τί λεγόταν ἢ ψαλλόταν τὴν ὥρα ποὺ ὁ ἱερεὺς μνημόνευε τοὺς ζῶντες;

159. Καὶ στὸν Barb.336 εἶναι διπλῇ: «Καὶ ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον, τίμιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ σου, μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ Ἀμὴν. Τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τούτῳ, τίμιον αἷμα τοῦ Χριστοῦ σου, μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ Ἁγίῳ Ἀμὴν».

Τίποτε. Ἄκουγαν τὸν ἱερέα. Διότι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους σκοποὺς τῆς θείας Λειτουργίας, μαζὶ μὲ τὴν κοινωνία τῶν ἀχράντων μυστηρίων, εἶναι ἡ μνημόνευση τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἡ κανονικὴ θέση τῆς εἶναι ἀκριβῶς μετὰ τὴν προσφορὰ τῆς ἀναίμακτης θυσίας. Ἴσως καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς λόγους ποὺ ἔπαυσε νὰ τελεῖται ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἦταν καὶ αὐτός: εἶναι λίγα τὰ «διακοσμητικὰ στοιχεῖα», δηλαδὴ τὰ ψαλτικά.

Τότε γιατί λέγονται τὰ δίπτυχα ἀπὸ τὸν διάκονο;

Ἡ μετάθεσις¹⁶⁰ τῶν διακονικῶν διπτύχων –ὅπως καὶ ἡ ψαλμωδία ποὺ ἀκολουθεῖ– εἶναι μία ἄλλη λειτουργικὴ συγκατάβαση στὸν σύγχρονο ἄνθρωπο ποὺ δυσκολεύεται στὴν ἐκκλησία, ὅταν «γιά πολλὴ ὥρα» δὲν ἀκοῦει ψαλμωδίες. Θεωρήσαμε δικαιολογημένο νὰ τὰ μεταφέρουμε νωρίτερα, ὥστε νὰ γίνῃ σύνθημα γιὰ τοὺς ψάλτες νὰ ἀρχίσουν τὴν ψαλμωδία, οἱ δὲ πιστοὶ νὰ μνημονεύουν τοὺς ζῶντες.

Τί κείμενο εἶναι αὐτὸ ποὺ ψάλλεται κατὰ τὴν μνημόνευση τῶν ζώντων;

Μόνο αὐτές οἱ δύο προτάσεις μαρτυροῦνται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, ἀλλὰ καὶ οἱ δύο λέγονταν (μᾶλλον, καὶ δὲν ψάλλονταν) σὲ ἄλλα σημεία:

α) Τὸ Μνήσθητι [ἡμῶν], Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν – μετὰ τὸ Ἐξαιρέτως τῆς παναγίας...

β) Τὸ Καὶ πάντων καὶ πασῶν – στὸ τέλος τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς, πρὶν τὴν τελικὴ ἐκφώνηση.

160. Ἡ λέξις «μετάθεσις» ἐδῶ ἔχει σχετικὴ ἔννοια, ἐφ' ὅσον τὰ δίπτυχα λέγονται περίπου ἓνα λεπτὸ πρὶν τὴν κανονικὴν τους θέσιν, μάλιστα στὴν ἴδια λειτουργικὴ ἐνότητα.

Γιατί τὰ δίπτυχα τῶν κεκοιμημένων λέγονται ἀπὸ τὸν διάκονο πρὶν τὴν ἐκφώνησιν Ἐξαρέτως..., καὶ ὄχι μετὰ ἀπὸ αὐτῆς, ὅπως προβλέπεται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα;

Τὸ μεγαλύτερο «κενό» –ἀσυνήθιστο γιὰ τοὺς σημερινοὺς πιστοὺς– ὑπάρχει κατὰ τὴν διάρκεια τῆς μνημόνευσης τῶν ζώντων καὶ τῶν κεκοιμημένων ἀπὸ τὸν ἱερέα. Ἡ ἀνάλογη πρακτικὴ στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου μᾶς βοηθᾷ ἐν μέρει: τὸ νὰ «καλυφθεῖ» ἡ μνημόνευση τῶν κεκοιμημένων εἶναι εὐκόλο· ἔχουμε τὴν συνήθεια νὰ ψάλλουμε ἓνα θεομητορικὸ ὕμνο. Ἀλλὰ στὶς καθημερινές μας Λειτουργίες καταργήθηκε ἡ «μετὰ μέλους» ἀπαγγελία τοῦ *Καὶ πάντων καὶ πασῶν*, συνάμα καὶ τὸ κείμενο τῆς μνημόνευσης τῶν χριστιανῶν στὴν ἱεροσολυμιτικὴ Λειτουργία εἶναι πιὸ ἐκτενές. Γι' αὐτὸ κάναμε τὶς μεταθέσεις.

Γιατί δὲν γίνεται θυμίαση στὸ Ἐξαρέτως...;

Διότι δὲν προβλέπεται ἀπὸ κανένα ἀπολύτως χειρόγραφο. Παρεμπιπτόντως, ἡ θυμίαση αὐτὴ δὲν προσφέρεται εἰς τιμὴν τῆς Θεοτόκου, ἀλλὰ συνδυάζεται μὲ τὴν μνημόνευση τῶν κεκοιμημένων¹⁶¹.

Τί ψάλλεται τὴν ὥρα τῆς μνημόνευσης τῶν κεκοιμημένων;

Τίποτε, κανονικὰ οὔτε ἐδῶ ψάλλεται κάτι. Ἐμεῖς προσθέσαμε τὸ *Θεοτόκε Παρθένε...*, ἐφ' ὅσον ὁ λειτουργὸς –σύμφωνα μὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα– μετὰ τὸ *Ἐξαρέτως...* λέει μυστικῶς: *Χαῖρε, κεχαριτωμένη...* Ὅποιος θέλει, μπορεῖ νὰ τὸ παραλείψει.

161. Γι' αὐτὸ καὶ ἀκόμη σὲ πιὸ ἀπλὸ «Τρισάγιο» (μνημόσυνο) κατὰ παράδοση ὑποχρεωτικὰ γίνεται θυμίαση.

ΙΕΡΕΥΣ	ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΣΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ	ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΜΑΣ
...μεχρι της συντελείας τοῦ αἰῶνος.		
	Κληρικοί: Ἀμήν ¹⁶² .	Λ: Ἀμήν.
Εὐχή ὑπὲρ ζώντων(6/7)	—	Δ: Δίπτυχα ζώντων Δ: Καὶ ὑπὲρ εἰρήνης... ¹⁶³ Λ: Καὶ πάντων καὶ πασῶν.
Εὐχή ὑπὲρ ζώντων(1/7)	Δ: Δίπτυχα ζώντων	Λ: Μνησθητι, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν. Δ: Δίπτυχα Ἀγίων
Ἐκφώνησις: Ἐξαρέτως τῆς παναγίας...		
Εὐχή ὑπὲρ κεκοιμημένων	Λ: Μνησθητι, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν. Δ: Δίπτυχα Ἀγίων Δ: Καὶ ὑπὲρ εἰρήνης... Λ: Καὶ πάντων καὶ πασῶν.	Λ: Θεοτόκε παρθένε... ¹⁶⁴

Γιατί εἶναι διαφορετικὴ ἡ κατάληξη τῆς Ἀγίας Ἀναφορᾶς;

Πράγματι, τὰ ἑλληνικὰ καὶ γεωργιανὰ χειρόγραφα δὲν συμφωνοῦν σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Τὰ δεύτερα ἔχουν τὴν συνηθισμένη κατάληξη, δηλαδή μία ἀπλὴ ἐκφώνηση, ἐνῶ στὰ ἑλληνικὰ παρεμβάλλεται ἕνας πρωτότυπος διάλογος¹⁶⁵ καὶ ὕστερα τίθεται ἡ ἐκφώνηση. Ἐμεῖς

162. Δὲν ἀπαντᾶται σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα.

163. Ἀνακεφαλαιωτικὴ αἴτηση.

164. Τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ προσθέσαμε ἑμεῖς.

165. «[Ὁ ἱερεὺς] ...αὐτὸς γὰρ ἐστὶν ὁ μόνος ἀναμάρτητος φανεὶς ἐπὶ τῆς γῆς. Ὁ λαός· Δι' ὃν καὶ ἡμῶν...».

προτιμήσαμε την απλή δομή, προσθέτοντας από την ελληνική παραλλαγή μία πρόταση, η οποία μνημονεύεται από τὸν ἁγ. Ἱερώνυμο: αὐτὸς γάρ ἐστιν ὁ μόνος ἀναμάρτητος φανεῖς ἐπὶ τῆς γῆς¹⁶⁶.

Πατί ἡ εὐχή πρὶν τὸ Πάτερ ἡμῶν... εἶναι πιὸ συντετμημένη;

Δὲν εἶναι συντετμημένη. Στὰ μεταγενέστερα χειρόγραφα παρατηρεῖται αὐξησι καταλόγου τῶν ἀμαρτωλῶν παθῶν στὸ δεῦτερο σκέλος τῆς εὐχῆς, ἐνῶ στὸ πρῶτο προστίθενται μερικὲς φράσεις ἀπὸ διάφορες εὐχὲς καὶ λόγους¹⁶⁷.

ΕΥΧΗ	ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ	ΟΜΟΙΕΣ ΦΡΑΣΕΙΣ
Ὁ Θεὸς καὶ... Χριστοῦ,		
	ὁ μεγαλάνυμος Κύριος,	Ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ¹⁶⁸ ὁ μεγαλάνυμος Κύριος...
	ἡ μακαρία φύσις, ἡ ἄφθονος ἀγαθότης,	Ἡ μακαρία φύσις, ¹⁶⁹ ἡ ἄφθομος ἀγαθότης...
	ὁ πάντων Θεὸς καὶ Δεσπότης,	Ὁ πάντων Θεὸς καὶ Δεσπότης, ἀξιους ἡμᾶς... ⁽¹⁷⁰⁾
	ὁ ὧν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων,	
ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν χερουβίμ...		

166. *Dialogus adversus Pelagianos*, Lib. II, 23 (PL 23, 561AB).

167. Στὸ συριακὸ κείμενο καθόλου δὲν ἀριθμοῦνται τὰ πάθη, ἐνῶ ἀντὶ τῶν προσθηκῶν στὸ πρῶτο μέρος ὑπάρχει μία ἄλλη, συντομότερη: ὁ Πατὴρ τῶν οἰκτιρμῶν καὶ Θεὸς πάσης παρακλήσεως (πρβλ. Α' Κορ. 1,3), ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὴν ἀρμενικὴ μετάφραση (βλ. RÜCKER, σ. 47).

168. «Εὐχή ἦν λέγει ὁ ἱερεὺς κατὰ τὴν προέλευσιν».

169. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, Ὁμιλία α' (PG 29b, 9A). ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος* (PG 95, 13B).

170. Εὐχή τοῦ ἀσπασμοῦ.

Από τί αποτελείται τὸ τέταρτο μέρος, ἡ Μετάληψη:

- α) Ὑψωση.
- β) Κλάση (τεμαχισμός).
- γ) Ἐνωση.
- δ) Κοινωνία τοῦ κλήρου.
- ε) Κοινωνία τοῦ λαοῦ.
- ς) Εὐχαριστήρια συναπτὴ μὲ τὴν εὐχή.
- ζ) Κεφαλοκλισία.

Γιατί παραλείπεται ἡ πρώτη εὐχή τῆς ὑψώσεως;

Ἡ πρώτη μικρὴ εὐχή τῆς ὑψώσεως λείπει στὸ Ν22, ἐνῶ σὲ πολλὰ χειρόγραφα τίθεται ὡς δευτέρη, γι' αὐτὸ τὴν παραλείψαμε γιὰ νὰ μὴν ὑπάρχουν δύο εὐχὲς γιὰ μία ἱεροπραξία.

Γιατί προηγεῖται ἡ ἀπαγγελία τῆς εὐχῆς ἀπὸ τὴν ὕψωση τοῦ ἁγίου ἄρτου;

Ἄν ὁ ἱερεὺς ξέρει τὴν εὐχή ἀπὸ στήθους, τότε μπορεῖ νὰ τηρήσει τὸν τύπο ποὺ προβλέπεται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα. Εἶναι ὅμως δυσχερὲς τὸ νὰ κρατάει τὸν ἄρτο ψηλὰ καὶ νὰ βλέπει στὴν φυλλάδα. Ἐξάλλου καθημερινὰ πρῶτα τελειώνει τὴν εὐχή, ὕστερα ὑψώνει.

Γιατί δὲν λέγεται ἡ εὐχή τῆς καρποφορίας, ποὺ ἀναφέρεται σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα;

Πάλι ἀπὸ πείρα βλέπουμε ὅτι δὲν εὐδοκιμεῖ, οὔτε γνωρίζουμε τί θέση καὶ ἐρμηνεία εἶχε. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, τὸ κείμενό της ποίκιλλε. Καὶ οἱ αἰτήσεις εἶναι αὐτὲς τῆς Καθολικῆς καὶ

τῶν διπτύχων. Στὸ St43 ἀπαντᾶται μία ωραία παραλλαγή γιὰ τὴν εορτὴ τῶν Βαΐων, ἀλλὰ εἶναι πολὺ ἐκτενής.

Δὲν διαβάζονται οἱ εὐχὲς τῆς μεταλήψεως στὸν ναὸ πρὶν τὸ Κοινωνικό;
Οἱ εὐχὲς τῆς μεταλήψεως εἶναι ἰδιωτικὲς καὶ δὲν ἔχουν θέση σὲ καμμία Λειτουργία¹⁷¹. Λέγονται κατ' οἰκονομίαν σὲ περιπτώσεις ποὺ δὲν ὑπάρχουν ψάλτες. Στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ ὁ διάκονος λέγει: Ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ ἱλάσθε, εἶναι λειτουργικὰ ἀδόκιμο νὰ ἀρχίσει ὅποιαδήποτε ἀνάγνωση.

Στὰ χειρόγραφα ἡ κλάση καὶ ἡ ἔνωση γίνεται μὲ ἄλλο τρόπο, γιατί ἐδῶ ἐφαρμόζεται τὸ συνηθισμένο;

Εἶναι τόσο περίπλοκη αὐτὴ ἡ διαδικασία στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, ποὺ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἐφαρμόσει χωρὶς νὰ ἔχει παραλάβει ἀπὸ ἓναν ἔμπειρο ἱερέα. Αὐτὸ ὅμως εἶναι πλεον φύσει ἀδύνατο καὶ γι' αὐτὸ προτιμήσαμε τὴν ἀσφαλῆ καὶ «πεπατημένη» ὁδό.

Ἀπὸ ποῦ οἱ φράσεις τῆς κλάσεως καὶ τῆς ἐνώσεως;

Ἐδῶ πάλι ὑπάρχει ποικιλία καὶ ἀναδιπλασιασμοί. Διασκευάσαμε μία φράση ποὺ βασίζεται στὴν μαρτυρία τῶν χειρογράφων.

171. Βλ. Ἀπαντήσεις: «Ἡ Ἀκολουθία τῆς θείας μεταλήψεως καὶ ἡ Εὐχαριστία μετὰ τὴν θεϊαν μετάληψιν εἶναι ἰδιωτικὲς ἀκολουθίες... ἀναμφισβήτητα ὠφελιμότες καὶ ἀναγκαιότες. Δὲν ἀνήκουν ὅμως στὴ θεία λειτουργία» (447). «Ἡ θέση τῆς εἶναι ἐκτὸς θείας λειτουργίας, κατὰ τίς ὥρες τῆς ἰδιωτικῆς προσευχῆς τῶν πιστῶν. Ἡ θεία λειτουργία ἔχει τὴ δική της συλλογικὴ προπαρασκευὴ καὶ εὐχαριστία γιὰ τὴν θεία μετάληψη, ποὺ ἀφοροῦν σ' ολόκληρη τὴ μετέχουσα στὰ ἄχραντα μυστήρια κοινότητα. Ἐπομένως ἡ γιὰ λόγους εὐλαβείας παρεμβολὴ τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς, ἡ μέρους ἔστω αὐτῆς, κατὰ τὴν ὥρα τοῦ κοινωνικοῦ ἢ μετὰ ἀπὸ αὐτό, ἐπιμηκύνει χωρὶς λόγο τὴ θεία λειτουργία καὶ δὲν εἶναι σύμφωνη πρὸς τὴν παλαιά, σοβαρὴ καὶ ὀρθὴ πράξη, χαλαρώνει δὲ καὶ ἐξασθενεῖ τὴ ρωμαλέα συλλογικὴ δομὴ τῆς θείας λειτουργίας, μεταβάλλοντάς τιν σὲ ἰδιωτικὴ πράξη εὐλαβείας. Τὴ θεία λειτουργία δὲν φθεῖρει μόνον ἡ ἀνευλάβειά μας, ἀλλὰ, ἴσως περισσότερο, ἡ ὑπερβολικὴ καὶ μὴ ὑποτασσόμενη στὴν σεβασμία παράδοση εὐλαβείας μας» (478).

Αναφέρεται τὸ ζέον στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου;

Ἡ χρήση τοῦ ζέοντος καὶ στὴν βυζαντινὴ Λειτουργία πρέπει νὰ εἰσῆχθῃ ἀργότερα, ἐνῶ στὴν ἱεροσολυμιτικὴ λατρεία δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ τοὺς κώδικες¹⁷³. Ὅποιος δὲν θέλει, μπορεῖ νὰ μὴ τὸ χρησιμοποιοῦν, μὴ ξεχάσῃ ὅμως νὰ βάλῃ περισσότερο νερὸ στὸ ἅγιο ποτήριο κατὰ τὴν Πρόθεση.

Απὸ ποῦ ἀντλεῖται ἡ πληροφορία γιὰ τὸν τρόπο τῆς ἐκτέλεσης τοῦ Κοινωνικοῦ;

Απὸ ἓνα σημαντικὸ ἀσκητικὸ Ὡρολόγιο τοῦ 9^{ου} αἰῶνα Sin. Geo. 34¹⁷⁴, ὅπου παρατίθεται ἡ τάξη τῆς κατ' ἰδίαν θείας κοινωνίας ἀπὸ τοὺς ἀσκητές.

Τί λέγεται ἀντὶ τῶν εὐχῶν τῆς μεταλήψεως στὸ ἱερὸ βῆμα;

Στὰ χειρόγραφα ὑπάρχουν διαφορὲς εὐχές. Ἐμεῖς προτιμήσαμε μίαν μικρὴ ὠραία εὐχὴ πρὸς τὴν Ἁγία Τριάδα, ποὺ στὴν οὐσία ἀποτελεῖ παραλλαγὴ τοῦ Πάτερ ἡμῶν προσαρμοσμένη στὸ θέμα τῆς θείας κοινωνίας. Αὐτὴ ἡ εὐχὴ ἀπαντᾶται στὴν λεγόμενη *Διαθήκη τοῦ Κυρίου*¹⁷⁵, ποὺ γράφτηκε μὲν στὰ ἑλληνικά, ἀλλὰ δὲν σώζεται τὸ πρωτότυπο κείμενο¹⁷⁵.

172. Ἡ ἀφοσίωση τῶν γεωργιανῶν στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, καὶ γενικὰ στὴν παράδοση τῶν Ἱεροσολύμων, φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μέχρι ἀργὰ δὲν χρησιμοποιοῦσαν τὸ ζέον οὔτε στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου. Ὁ Βαλσαμὼν τὸ διηγεῖται ὡς ἑξῆς: «Οἱ μέντοι Ἰβηρες ἱερεῖς ζέον ἐν τῷ ἁγίῳ ποτηρίῳ οὐ βάλλουσιν, ὀρθοδοξότατοι καὶ ταῦτα ὄντες. Καὶ ἐρωτηθέντες ποτὲ συνοδικῶς, πῶς τοῦτο ποιοῦσιν, εἶπον, μηδέποτε ὕδατι θερμῷ χρῆσασθαι τίνα Ἰβηρα εἰς πόσιν οἴνου ἀπὸ ἐγχωρίου συνηθείας μακρὰς· καὶ διὰ τοῦτο μηδὲ αὐτοὺς χρᾶσθαι ζέοντι εἰς τὰ ἅγια. Ἀναδιδραχθέντες δὲ τοῦ μυστηρίου τὴν δύναμιν, ἐπετράπησαν ἐν τῷ ἁγίῳ ποτηρίῳ βάλλειν ἀπαραιτήτως ζέον κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἁγίας μεταλήψεως» (PG 137, 621AB).

173. Βλ. FRØYSHOV, σ. 39.

174. *Testamentum Domini*, I, 23.

175. Τὸ κείμενο, ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα, δανειστήκαμε ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο Τυπικὸ τοῦ Πρωτάτου (Καρυές, Ἅγιον Ὅρος) ὑπ' ἀριθμ. 72 (13^{ου} αἰ.).

Ἡ ἀλληλοκοινωνία μαρτυρεῖται στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, ὅπως στὴν βυζαντινὴ παράδοση;

Ναί, ἡ ἀλληλοκοινωνία ἦταν παράδοση τῆς καθ' ὅλου Ἐκκλησίας. Δύο χειρόγραφα, N54 καὶ N65, ἐπὶ λέξει ἀναφέρουν: *Εἰ πάρεστι καὶ ἄλλος ἱερεύς, κοινωνοῦσιν ἀλλήλους*¹⁷⁶.

Ἐπίσης, μερικοὶ κώδικες ἀναφέρουν τὰ λεκτέα κατὰ τὴν κοινωνία ἐπισκόπου, δηλαδή τί πρέπει νὰ λέγει ὁ προεξάρχων λειτουργὸς ὅταν μεταδίδει τὸ θεῖο σῶμα σ' ἓναν ἐπίσκοπο, ἐνῶ σήμερα οἱ ἐπίσκοποι, ὅπως καὶ οἱ ἱερεῖς, κοινωνοῦν μόνοι τους, δὲν τοὺς μεταδίδει κανένας, παρ' ὅλο πὺν χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα μεταδίδεται.

Ἡ τάξη τῆς κοινωνίας τοῦ λαοῦ εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν βυζαντινὴ Λειτουργία;

Τὸ πιὸ δύσκολο μέρος ἀπὸ τὴν ἄποψη ἀποκατάστασης εἶναι ἀκριβῶς τὰ τῆς θείας μεταλήψεως καὶ τῆς Ἀπολύσεως. Τὰ χειρόγραφα δὲν συμφωνοῦν μεταξὺ τους, ἀλλὰ ἂν μελετῇσαι κανεῖς τίς πηγές, θὰ δεῖ ὅτι ἡ τάξη λίγο-πολὺ ἦταν ἡ ἴδια μὲ τὴν συνηθισμένη: α) διακονικὴ προτροπὴ *Μετὰ φόβου...*, β) μετάδοση τοῦ μυστηρίου, γ) θυμίαση, δ) *Ὑψώθητι ἐπὶ τοὺς οὐρανοὺς...*, ε) τροπάριο ἐπιστροφῆς. Ἐμεῖς κρατήσαμε αὐτὰ τὰ βασικὰ στοιχεῖα, τὰ δὲ δευτερεύοντα προσαρμόσαμε πάλι στὰ κοινῶς τελούμενα (π.χ. *Πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ...*).

Γιατί εἶναι διαφορετικὸ τὸ κείμενο τοῦ τροπαρίου τῆς ἐπιστροφῆς τῶν ἁγίων δώρων;

176. Δὲν ξέρουμε γιατί αὐτὴ ἡ σπουδαιότατη σημείωση δὲν συμπεριλήφθηκε στὸ apparatus τῆς στεμματικῆς ἐργασίας *Liturgia Ib-Gr*.

Συντομεύσαμε λίγο τὸ κείμενο καὶ ἀντὶ τῆς πρωτότυπης καταλήξεως –*ἀκατακρίτους ἡμᾶς διαφύλαξον, δεόμεθα, ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλόανθρωπος*– προσθέσαμε Ἀλληλούϊα, τὸ ὁποῖο εἶναι κανονικὴ κατάληξη τέτοιων τροπαρίων. Σὲ αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ ὁ ἀντίστοιχος ὕμνος ἀπὸ τὴν Προηγιασμένη στο Grz.

Ἀπόλυση

Πῶς γίνεται ἡ Ἀπόλυση;

- α) Ψάλλεται τὸ Εἶη τὸ ὄνομα Κυρίου...
- β) Ταυτόχρονα λέγεται ἡ εὐχὴ τῆς συστολῆς.
- γ) Ἀπολύεται ὁ λαός.

Γιατί εἶναι τόσο σύντομη ἡ ἀπόλυση, ἐνῶ στὰ χειρόγραφα παρατείνεται πολὺ;

Φαίνεται ὅτι οἱ πιστοὶ δὲν θέλουν νὰ τελειώσει ἡ θεία Λειτουργία καὶ συνέχεια προσθέτουν νέα στοιχεῖα στὸ ἀπολυτικὸ μέρος¹⁷⁷. Ἄν πάλι ἐρευνήσουμε προσεκτικὰ τὴν χειρόγραφη παράδοση, θὰ δοῦμε ὅτι ἡ Λειτουργία, πρὶν προστεθοῦν οἱ ὀπισθάμβωνες εὐχές – ποὺ τὴν κατέστησαν πιὸ περίπλοκη– τελείωνε ὅπως βλέπουμε στὸ παρόν. Κατὰ τὴν γνώμη μας, δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὸ καὶ σωτήριο θέμα ποὺ νὰ μὴν ἔχει ἀναφερθεῖ στὴν θεία Λειτουργία, καὶ ἐπομένως εἶναι σωστὸ ἀπὸ ὅλες τίς ἀπόψεις νὰ τελειώσουμε μὲ τὴν εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας, τὴν σχετικὴ διακονικὴ παρακέλευση καὶ τὸ σφράγισμα διὰ τοῦ σταυροῦ. Ἔτσι καὶ ὅλη ἡ δομὴ τῆς Λειτουργίας δὲν θὰ χάσει τὴν ἀπλὴ ὁμορφιά της.

177. Ἡ «παράδοση» συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Γιατί προστίθεται Εὐλόγησον πάτερ, στο Ἐν ὀνόματι Κυρίου;

Ἐδῶ πρόκειται ἀκριβῶς περί τοῦ ἀντιθέτου: ὄχι προσθήκης, ἀλλὰ ἀφαίρεσης. Τὸ Ἐν ὀνόματι Κυρίου δὲν εἶναι ἀπόκριση στο Ἐν εἰρήνῃ διαφυλαχθῶμεν (κατ' ἐπέκταση στο ...προέλθωμεν, ...πορευθῶμεν κ.ἄ.) –πὺ εἶναι αὐτοτελῆς προτροπὴ καὶ δὲν χρειάζονται ἀποκρίσεις–, ἀλλὰ εἰσάγει, ἢ μᾶλλον προκαλεῖ, προτρέπει τὸν ἱερέα νὰ δώσει τὴν τελευταία εὐχή. Στὴν βυζαντινὴ Λειτουργία ἀφαιρέθηκε τὸ Εὐλόγησον πάτερ τότε, ὅταν ἐμφανίστηκαν οἱ ὀπισθάμβωνες εὐχές, καὶ τὸ ἀντικατέστησαν μὲ τὸ Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων μαρτυρεῖ καὶ ἡ συνήθεια ποὺ ἐφαρμόζεται μέχρι σήμερα κατὰ τόπους στο Ἅγιον Ὄρος καὶ μαρτυρεῖται (τοῦλάχιστον ἀπ' ὅσα γνωρίζουμε) στὰ Ἱερατικά τοῦ 17^{ου}-18^{ου} αἰῶνα:

Ὁ διάκονος Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν. Ὁ λαός Ἐν ὀνόματι Κυρίου.

Ὁ διάκονος Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὁ λαός Κύριε, ἐλέησον (τρίς). Δέσποτα, εὐλόγησον.

Πότε ἄλλοτε ὁ λαὸς ἀπαντᾷ μὲ τρία Κύριε, ἐλέησον στο Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν, μάλιστα προσθέτοντας καὶ Δέσποτα, εὐλόγησον; Ἐνῶ κατὰ τὸ κοινῶς λεγόμενο «τὰ πράγματα εἶναι πιὸ ἀπλᾶ»: ὁ λαὸς ζητεῖ νὰ εὐλογηθεῖ ἐν ὀνόματι Κυρίου, καὶ ὁ ἱερεὺς –ἀνταποκρινόμενος στὴν παράκλησή του– τὸν εὐλογεῖ ἐν ὀνόματι Κυρίου, δηλαδὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος. «Καὶ ἀπολύει τὸν λαόν», δηλαδὴ τελείωσε.

Τότε ποιά εὐχή εἶναι στὴν θέση τοῦ Χριστὸς ὁ ἀληθινὸς Θεὸς ἡμῶν...;

Αὐτὴ ἡ ἀπόλυση μαρτυρεῖται –μὲ μία ἐλάχιστη διαφορὰ– στο ἀσκητικὸ Ὁρολόγιό ποὺ ἀναφέραμε πρὸ ὀλίγου¹⁷⁸. Σὲ αὐτὴν

178. Βλ. FRØYSHOV, σσ. 44-45. Παρόμοια εὐχή –ὡς ὀπισθάμβωνη– ὑπάρχει καὶ στο V 1970.

προσθέσαμε τὴν ἀρχαία εὐχή: Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐλέησον ἡμᾶς¹⁷⁹, στὴν ὁποία κατὰ περιστάσεις προσετίθεντο Διὰ πρεσβεϊῶν... ἢ Δι' εὐχῶν... Προτιμήσαμε νὰ συμπεριλάβουμε καὶ αὐτὴν γιὰ νὰ εἶναι καλύτερα κατανοητὸ στοὺς πιστοὺς ὅτι ἡ θεία Λειτουργία τελείωσε.

Μπορεῖ νὰ τελεστεῖ μνημόσυνο στὸ τέλος τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου ἢ νὰ εὐλογηθοῦν τὰ κόλλυβα, καὶ πότε;

Δὲν ὑπάρχει καλύτερη εὐχή γιὰ τοὺς κεκοιμημένους, ἢ μεγαλύτερη προσφορὰ στὸν κόσμον, ἀπὸ τὴν Ἁγία Ἀναφορά. Μάλιστα ἡ Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου περιέχει μία εὐχή, ἡ ὁποία μοιάζει πολὺ μὲ τὴν γνωστὴ εὐχή Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων...

Ἡ εὐλόγηση τῶν κολλύβων μπορεῖ νὰ παρεμβληθεῖ μετὰ τὴν ἐκφώνηση τῆς εὐχῆς τῆς κεφαλοκλισίας, πρὶν τὸ Εἶη τὸ ὄνομα Κυρίου...

179. Βλ. S903 καὶ S1020 (13^{ος} αἰ.) κ.ά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΡΩΤΑΠΟΚΡΙΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ ΔΩΡΩΝ ΤΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

«Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου φερομένης Ἱεροσολυμιτικῆς ταύτης Προηγιασμένης παρουσιάζει μεγάλας δυσχερείας. Ὁ κώδιξ Σινᾶ 1040 ἔχει μόνον τὰ διακονικά... Τὸ Τυπικὸν τῆς Ἀναστάσεως¹⁸⁰ εἶναι πληρέστερον. Περιέχει πάσας τὰς τυπικὰς διατάξεις διὰ τὴν τέλεσιν τῆς Προηγιασμένης κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας ἡμέρας τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος καὶ πάντα ὅσα ἀφοροῦν εἰς τὸν λαόν... Ἡ ἔλλειψις πάντως Ἱερατικοῦ περιέχοντος τὰς εὐχὰς τῆς λειτουργίας ταύτης εἶναι δυσαναπλήρωτος... Οὕτως ἡ ἐπιχειρουμένη ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου τῆς λειτουργίας ταύτης θὰ παραμείνῃ εἰς πολλὰ σημεῖα ὑποθετική, μέχρις ὅτου εὑρεθῇ Ἱερατικὸν περιέχον τὸ πλήρες κείμενον τῶν εὐχῶν αὐτῆς, ἂν ποτὲ εὑρεθῇ»¹⁸¹.

Μὲ τίς εὐχὴς τοῦ μακαριστοῦ καθηγητοῦ αὐτὰ εὑρέθησαν, καὶ ἔχουμε τὴν μεγάλη εὐλογία νὰ δημοσιεύσουμε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν θεία Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, βάσει ὅχι ἑνὸς ἢ δύο, ἀλλὰ ὀκτὼ ὁλόκληρων χειρογράφων¹⁸², πράγμα πού σχεδὸν δὲν ἀφήνει κανένα περιθώριο, ὡς πρὸς τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου ἢ τίς διατάξεις. Εἶναι ἐπίσης σημαντικὸ ὅτι δὲν χρειάζομαστε κατ' ἀνάγκην νὰ προσφεύγουμε στὶς παραδόσεις τῶν ἑτεροδόξων.

180. Ἐννοεῖ τὸ St43.

181. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, σσ. 431-433.

182. Πέραν τῶν δύο πού ἀναφέρθηκαν καὶ εἶναι γνωστὰ στὸ κοινὸ.

ΓΕΝΙΚΑ

Ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων τοῦ ἀποστόλου Ἰακώβου εἶναι γνήσια ἢ μεταγενέστερη, συνταγμένη κατ' ἀναλογίαν τῆς βυζαντινῆς;

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ ἀποδεχτοῦμε τὴν σχετικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας, τὴν ὁποία ἀνακεφαλαιώνει ὁ ἅγιος Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης: «Ἡ προηγιασμένη λειτουργία ἄνωθεν καὶ ἐκ τῶν διαδόχων τῶν ἀποστόλων ἐστίν, ὡς καὶ αἱ εὐχαὶ μαρτυροῦσι, καὶ ἡ παράδοσις αὐτὴ ἀρχαία οὖσα, καὶ ἀληθῶς τῶν ἀποστόλων εἶναι ταύτην πιστεύομεν, ἐξ ἀρχῆς γεγεννημένην δι' αὐτὴν τὴν νηστείαν»¹⁸³. Ἐπομένως, καὶ στὰ Ἱεροσόλυμα ὑπῆρχε κάποια παραλλαγή της. Π' αὐτὸ καὶ ἓνας ἄλλος ἐρμηνευτὴς τῆς θείας Λειτουργίας, ὁ ἐπίσκοπος Ἀνδίδων Θεόδωρος, στὸν ἀπόστολο Ἰάκωβο ἀποδίδει κυρίως τὴν Προηγιασμένην: «...μετά γε τῆς τῶν προηγιασμένων, ἦν τινες μὲν Ἰακώβου εἶναί φασι, τοῦ ὀνομασθέντος ἀδελφοῦ Κυρίου, ἕτεροι δὲ Πέτρου τοῦ ἀποστόλου καὶ κορυφαίου, καὶ ἄλλοι ἄλλων»¹⁸⁴. Ἐξάλλου ἡ παρουσία τόσων λειτουργικῶν κειμένων στὴν Μονὴ τοῦ Σινᾶ δηλώνει ὅτι κάποτε ἦταν σὲ χρῆση.

Ποιὰ εἶναι τὰ χειρόγραφα ποὺ τὴν περιέχουν (ἐκτὸς ἀπὸ τὰ St43 καὶ S1040);

1. Στὸ N26 εἶναι πλήρης στὰ φύλλα 54r-57v καὶ τὰ γράμματα εἶναι εὐανάγνωστα.
2. Στὸ SG12 εἶναι πλήρης στὰ φύλλα 7v-11r καὶ τὰ γράμματα εἶναι εὐανάγνωστα.

183. PG 155, 904A.

184. PG 140, 459C.

3. Στο SG54 είναι πλήρης στὰ φύλλα 10v-13v καὶ τὰ γράμματα εἶναι εὐανάγνωστα.

4. Στο N53 είναι πλήρης στὰ φύλλα 28r-34v. Τὸ χειρόγραφο εἶναι κολοβὸ καὶ γι' αὐτὸ οἱ κάτω 2-4 γραμμὲς δὲν διασώθηκαν.

5. Στο N66 είναι πλήρης στὰ φύλλα 31v-40r καὶ τὰ γράμματα εἶναι εὐανάγνωστα (μόνο μερικὲς λέξεις δὲν διαβάζονται στὸ τελευταῖο φύλλο).

6. Στο Grz είναι πλήρης στὰ φύλλα 96r-110v καὶ τὰ γράμματα εἶναι εὐανάγνωστα.

7. Στο SG89 παρατίθεται στὰ φύλλα 88v-93v, ἀλλὰ δὲν εἶναι πλήρης: διακόπτεται στὴν ἐκφώνηση τοῦ Πάτερ ἡμῶν. Τὰ γράμματα εἶναι εὐανάγνωστα.

Πὰ τὸ ὄγδοο χειρόγραφο θὰ κάνουμε λόγο ἀργότερα.

Θὰ δημοσιευτεῖ τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν κωδίκων;

Λόγω τοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὸ ἄγνωστο κείμενο αὐτῆς τῆς Λειτουργίας, στὸ Παράρτημα παραθέτουμε τὴν μετάφραση τῶν σχετικῶν κειμένων ἀπ' ὅλα αὐτὰ τὰ χειρόγραφα.

Διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν συνηθισμένη Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων;

Ἡ βυζαντινὴ Προηγιασμένη, ὅπως αὐτὴ τελεῖται σήμερα, εἶναι ἐνωμένη μὲ τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἑσπερινοῦ. Χρησιμοποιώντας τὴν ἀσκητικὴ ὁρολογία, θὰ λέγαμε ὅτι ἔχει γίνῃ σύγκραση τῶν δύο. Ἐνῶ στοῦ Ἰακώβου ὑπάρχει σαφὲς διαχωρισμός: τελειώνει ὁ Ἑσπερινὸς καὶ ἀρχίζει μία σύντομη μυσταγωγία τῆς «ἀνακαινίσεως» τῶν Δώρων. Σὲ αὐτό, κατὰ τὴν γνώμη μας, ἔγκειται ἡ κύρια διαφορὰ.

Πόσες εὐχὲς περιέχει ἡ Λειτουργία;

Συνολικά υπάρχουν έπτά μικρές εϋχές, αλλά μόνο τέσσερις από αυτές προσιδιάζουν στην Προηγιασμένη: α) τῆς Καθολικῆς συναπτῆς, β) πρὶν τὸ Πάτερ ἡμῶν, γ) τῆς εὐχαριστίας, δ) τῆς κεφαλοκλισίας πρὶν τὴν ἀπόλυση. Τρεῖς εϋχές εἶναι κοινές μετὰ τὴν τελεία Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου: α) τοῦ ἀσπασμοῦ, β) τῆς κεφαλοκλισίας μετὰ τὸν ἀσπασμό, γ) τῆς κεφαλοκλισίας μετὰ τὸ Πάτερ ἡμῶν.

ΜΕΡΟΣ Α' – ΕΣΠΕΡΙΝΟΣ

Πῶς τελεῖται ὁ Ἑσπερινός: ὅπως μετὰ τὴν κανονικὴ Προηγιασμένη ἢ ἀπλῆ «σαρακοστιανή»;

Οἱ διατάξεις τῶν χειρογράφων προβλέπουν νὰ γίνῃ κανονικὸς Ἑσπερινός. Τηροῦμε αὐτὴ τὴν ἀρχὴ μετὰ τίς ἐξῆς «παρεκκλίσεις»:

α) Ὡς ἐναρκτήρια ἐκφώνηση θέσαμε *Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...* κατ' ἀναλογίαν τῆς βυζαντινῆς Προηγιασμένης¹⁸⁵.

β) Ἀντικαταστήσαμε τίς γνωστὲς εϋχές τοῦ Λυχνικοῦ (πλὴν τῆς εὐχῆς τῆς εἰσόδου)¹⁸⁶.

γ) Ὁ Ἑσπερινός τελειώνει μετὰ τὴν εὐχὴ κεφαλοκλισίας¹⁸⁷.

Ποιές εἶναι οἱ ἄγνωστες εϋχές στὸν Ἑσπερινό;

Ἡ πρώτη, ἡ ὁποία λέγεται μετὰ τὸν Προοιμιακός, εἶναι *Εὐχὴ ἑσπερινὴ ἀντιφώνου α' παννυχίδος*, δηλαδὴ μιᾶς ἀκολουθίας ποὺ ἐτελεῖτο στοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο φαίνεται ὅτι λεγόταν σὲ σχέση μετὰ τὸν 103^ο ψαλμό.

185. Παρ' ὅλο ποὺ ἀρκετὰ χειρόγραφα προβλέπουν *Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν...* (στὴν βυζαντινὴ).

186. Τὸ θέμα τῶν εϋχῶν τοῦ Λυχνικοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου εἶναι ἓνα μεγάλο κεφάλαιο ποὺ ξεπερνᾷ τὸ ἀντικείμενο τοῦ παρόντος (βλ. *Σύντομα σχόλια*, σσ. 295-296, 307-310). Τὸ μόνο ποὺ θὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ εἶναι τὸ ὅτι σὲ κάθε διακονικὴ συναπτὴ πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ μία εὐχή.

187. Δηλαδὴ χωρὶς τὰ Ἀπόστιχα, τὸ *Νῦν ἀπολύεις...* καὶ τίς εἰσαγωγικὲς εϋχές (ἀπὸ τὸ Ἅγιος ὁ Θεός... μέχρι τὸ Πάτερ ἡμῶν), ὅπως προβλέπει τὸ ἰσχύον Τυπικὸ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις στίς παραμονὲς τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Θεοφανίων (ἐξάλλου αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ ἀρχικὸς πυρήνας).

Ἡ δεύτερη εὐχή εἶναι ἀπὸ τὸν κανονικὸ ἀσματικὸ Ἑσπερινό (Εὐχή πιστῶν β').

Ὡς γνωστόν, τὰ ἀρχαῖα Εὐχολόγια περιεῖχαν καὶ ἄλλες εὐχές – ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γνωστὲς σὲ μᾶς – καὶ γι' αὐτὸ σκεφτήκαμε, πὼς ὁ Ἑσπερινὸς πρὶν τὴν Προηγιασμένη τοῦ Ἰακώβου θὰ ἦταν καλὴ εὐκαιρία νὰ ἀποκατασταθοῦν κάποιες ἀρχαῖες, ἀλλὰ ξεχασμένες εὐχές (ἔστω μὴ ἱεροσολυμιτικές).

Γιατί ἡ δεύτερη εὐχή καὶ ἡ διακονικὴ συναπτὴ τίθενται σὲ ὀρθογώνιες ἀγκύλες;

Ἐφ' ὅσον ἡ Προηγιασμένη τοῦ Ἰακώβου θὰ τελεῖται σπάνια, μία-δύο φορές τὸν χρόνο, μπορεῖ χάριν οἰκονομίας – εἰ δοκεῖ τῷ προεστῶτι – νὰ παραλειφθεῖ τὸ ἐνδιάτακτο Κάθισμα τοῦ Ψαλτηρίου, ἀφοῦ ἡ προετοιμασία τοῦ ἁγίου ἄρτου δὲν θὰ γίνῃ σὲ αὐτό, ἀλλὰ ἀργότερα.

Πότε ψάλλονται τὰ ἰδιόμελα τοῦ Ἑσπερινοῦ: στὰ Ἀπόστιχα, ὅπως στοὺς Ἑσπερινούς χωρὶς Προηγιασμένη, ἢ στὸ Κεκραγάριο, ὅπως ὅταν συνάπτεται ἡ Λειτουργία;

Ὅπως εἶπαμε, πρόκειται περὶ δύο ξεχωριστῶν ἀκολουθιῶν. Ἐπομένως, σύμφωνα μὲ τὰ χειρόγραφα πρέπει νὰ ψάλλονται στὰ Ἀπόστιχα, ἐμεῖς ὅμως τὰ θέσαμε στὸ Κεκραγάριο γιὰ νὰ προσεγγίσουμε τὴν τάξη τῆς συνηθισμένης Προηγιασμένης.

Γιατί δὲν ψάλλεται τὸ Κατευθυνθῆτω, ἀφοῦ προβλέπεται ἀπὸ τὸ St43; Τὸ Κατευθυνθῆτω εἶναι προκείμενο, τὸ ὁποῖο ψαλλόταν σὲ ὁρισμένες μέρες καὶ ὕστερα γενικεύτηκε γιὰ ὅλες τὶς Προηγιασμένες. Δὲν εἶναι ἀναφαίρετο μέρος οὔτε τοῦ Ἑσπερινοῦ, οὔτε τῆς Προηγιασμένης. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὸν κώδικα St43, ἐκπροσωπεῖ μεταγενέστερη ἐξέλιξη.

Γιατί τὰ «Πληρωτικά» ἀρχίζουν μὲ τὸ Σχολάσωμεν..., καὶ ὅχι μὲ τὸ συνηθισμένο Πληρώσωμεν...;

Διότι ἡ ἀκολουθία δὲν «πληροῦται» ἀκόμη, ἐνῶ πρὸς τὸ τέλος τῆς Προηγιασμένης ὁ διάκονος θὰ πεῖ: Πληρώσωμεν τὴν δέησιν ἡμῶν... Τὸ Σχολάσωμεν... εἶναι παρμένο ἀπὸ τὴν τελεία Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου.

Ποιές εὐχὲς λέγονται στὰ «Πληρωτικά» καὶ τὴν κεφαλοκλισία τοῦ Ἑσπερινοῦ;

Οἱ εὐχὲς συμπεριλαμβάνονται στὸ ἱεροσολυμιτικὸ Εὐχολόγιο SG12. Ἡ πρώτη ἐπιγράφεται: Εὐχὴ ἑσπερινοῦ, μετὰ τὴν καθολικὴν¹⁸⁸, ἐνῶ ἡ δεύτερη: [Εὐχὴ] κεφαλοκλισίας¹⁸⁹.

ΜΕΡΟΣ Β' ΚΑΙ Γ' – ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΗ

Ποιά εἶναι ἡ δομὴ τῆς Προηγιασμένης τοῦ Ἰακώβου;

Ἄν παραλείψουμε τίς τέσσερις εἰρηνεύσεις, ἔχουμε τὸ ἐξῆς σχεδιάγραμμα:

Προετοιμασία

Στιχηρὸ χερνιβίας

Στιχηρὸ τῆς εἰσόδου τῶν Ἀγίων

Εὐχὴ ἀσπασμοῦ – Ἀσπασμὸς

Κεφαλοκλισία

Προηγιασμένη

Καθολικὴ συναπτὴ – Πρώτη εὐχὴ τῶν Προηγιασμένων

Συναπτὴ πρὸ τοῦ Πάτερ ἡμῶν — Δεύτερη εὐχὴ

188. Ἡ Καθολικὴ [συναπτὴ], ὅπως ἀναφέραμε, ἀντιστοιχοῦσε μὲ τὰ σημερινὰ *Εἰρηνικά* καὶ *Πληρωτικά* ἐνωμένα.

189. Εἶναι σχεδὸν ἡ ἴδια εὐχὴ τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου (ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα).

Κυριακή προσευχή
Κεφαλοκλισία
Ύψωση
Κοινωνία
Εὐχαριστήρια συναπτή – Τρίτη εὐχή
Κεφαλοκλισία – Τέταρτη εὐχή
Εἶη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον...
Ἀπόλυση

Τί ψάλλεται ὡς στιχηρὸ χερνιβίας στὰ χειρόγραφα;

Παρ' ὅλο πὺν ὑπάρχει ἐκ πρώτης ὄψεως μία ἀσυμφωνία στοὺς κώδικες,μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ ποῦμε ὅτι στὴν Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ ἐπαναλαμβάνεται τὸ στιχηρὸ τῆς χερνιβίας πὺν ἐψάλη τὴν προηγούμενη Κυριακῇ (δηλαδὴ δὲν ἦταν ἓνας σταθερὸς ὕμνος).

Γιατί τότε στὸ βιβλίον ὑπάρχει μόνον ἓνας ὕμνος;

Σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο πὺν βρισκόμαστε, θεωρήσαμε ὅτι ἓνας σταθερὸς ὕμνος περισσότερο θὰ βοηθοῦσε τοὺς πιστοὺς νὰ ἐξοικειωθοῦν μὲ τὴν ἄγνωστη αὐτῇ Λειτουργία. Διαλέξαμε ἓνα ἰδιόμελο¹⁹⁰, προσθέτοντας τὸν ψαλμικὸ στίχο κατ' ἀναλογίαν τῆς τελείας Λειτουργίας. Θεωρήσαμε ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ στιχηροῦ ταιριάζει μὲ τὰ τελούμενα¹⁹¹.

Ὡς γνωστόν, στὴν ἱεροσολυμιτικῇ λατρείᾳ ὑπῆρχε ἄλλο σύστημα ἀναγνωσμάτων στὴν Μ. Τεσσαρακοστῇ. Π' αὐτὸ καὶ τὸ

190. Βλ. *Ἀρχαῖον Τροπολόγιον*, Μ. Πέμπτη, Εἰς τὴν νίσιν τῶν χειρῶν. Βλ. τὴν γαλλικὴν μετάφραση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Ch. Renoux στὸ PO 50 (Fascicule 3, N° 224, Brepols 2008, σ. 353 [113]). Πλὴν ἀφαιρέσαμε τὴν λέξη *Σήμερον* γιὰ εὐνοήτους λόγους.

191. Σχεδὸν ὅλο τὸ κείμενο εἶναι δανεισμένο ἀπὸ τὶς *Παροιμίες* (9,1-6).

περιεχόμενο του στιχηροῦ τῆς χερνιβίας τῶν Κυριακῶν σχετιζόταν με τὴν εὐαγγελικὴ περικοπὴ τῆς Κυριακῆς, ἐνῶ σήμερα ἔχει χαθεῖ αὐτὴ ἡ σχέση¹⁹².

Τὸ ἴδιο καὶ μετὸ στιχηρὸ γιὰ τὴν εἴσοδο τῶν Ἀγίων, τὸ «Χερουβικό»;
Τὸ ἀντίθετο, ψάλλεται σταθερὰ τὸ Νῦν αἱ δυνάμεις...

Ἕνα χειρόγραφο, Grz, τὸ παραθέτει ὡς ἀντιφωνικὴ ψαλμωδία, συνδυασμένη μετὸ Χορὸς ὁ ἐπουράνιος...

Τὸ Πιστεύω... δὲν λέγεται;

Παρ' ὅλο ποῦ ὑπάρχει σὲ κάποιες διατάξεις, μᾶλλον πρόκειται περὶ μεταγενέστερης προσθήκης. Ἐξάλλου σήμερα τὸ σύμβολο τῆς πίστεως λέγεται ὅχι στὴν Προηγιασμένη, ἀλλὰ στὴν ἀκολουθία τῶν λεγομένων Τυπικῶν ποῦ προηγεῖται.

Τὸ ἴδιο καὶ μετὸν ἀσπασμό;

Ἐδῶ, κατὰ τὴν γνώμη μας, ἔχουμε τὴν ἀντίστροφη ἐξέλιξη. Μερικὲς διατάξεις ρητῶς διατάσσουν νὰ μὴ γίνηται ἀσπασμός, ἀλλὰ τότε δὲν ἐξηγεῖται ἡ παρουσία τῆς εὐχῆς τοῦ ἀσπασμοῦ σὲ ὅλους τοὺς κώδικες. Ἐλεγαν τὴν εὐχὴ χωρὶς νὰ ἀσπαστοῦν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο;

Ἀπὸ τίς σχετικὲς διατάξεις δὲν προκύπτει γονυκλισία στὴν πρώτη εὐχή.

Γιατί αὕτὴ ἀναφέρεται;

Ὑπάρχει ὅμως στὸν Ἑσπερινὸ πρὶν τὴν Προηγιασμένη σύμφωνα μετὸ S1040. Γενικὰ ἡ γονυκλισία εἶναι σταθερὸ στοιχεῖο στὴν

192. Σήμερα ἡ Ἐκκλησία μας χρησιμοποιεῖ τὸ σύστημα τῶν ἀναγνωσμάτων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ τὴν ὑμνολογία δανεῖζεται ἀπὸ τὴν λατρεία τῶν Ἱεροσολύμων. Π' αὐτὸ καὶ ὑπάρχει μία ἀσυμφωνία μεταξὺ τῶν ψαλλομένων καὶ ἀναγινωσκομένων (σχετικὰ βλ. *Ἐκτενεῖς τῶν ἐορτῶν*).

Προηγιασμένη: στὸν βυζαντινὸ τύπο κλίνουμε γόνυ στὸ *Κατευθυνθήτω*... καὶ τὴν Μεγάλῃ Εἵσοδο. Ὡς ἐκ τούτου θεωρήσαμε καλὸ νὰ γίνει μία σύντομη γονυκλισία.

Περισσότερες διατάξεις προβλέπουν τὴν Καθολικὴ συναπτή, γιατί αὐτὴ δὲν λέγεται;

Τὸ SG12 προβλέπει μόνο 5 αἰτήσεις¹⁹³ (ἀφοῦ ἡ Καθολικὴ λεγόταν στὸν Ἑσπερινό, ἐδῶ τὴν συντόμευαν).

Τί συναπτὴ εἶναι ποὺ παρατίθεται στὸ κείμενο;

Αὐτὴν τὴν ἄγνωστη συναπτὴ τὴν δανειστήκαμε ἀπὸ τὰ N53 καὶ N23 (Ὡρολόγιον) ποὺ περιέχουν καὶ ἄλλα ἄγνωστα διακονικά. Ἡ συγκεκριμένη ἐπιγράφεται ὡς συναπτὴ τῆς Ἐνάτης Ὡρας. Ἐφ' ὅσον ἡ Προηγιασμένη τελεῖται μετὰ τὴν 9^η βυζαντινὴ ὥρα, θεωρήσαμε ὅτι αὐτὴ ἡ ξεχασμένη σύντομη συναπτὴ θὰ ὠραίζε τὴν ἀκολουθία. Ἐπίσης, προσθέσαμε μία αἴτηση σχετικὴ μὲ τὴν Μ. Τεσσαρακοστὴ καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους ἀπὸ τὸ S1040.

Γιατί τὸν ἄερα αἶρει ὁ ἱερεὺς καὶ ὄχι ὁ διάκονος, ὅπως προβλέπεται ἀπὸ τὶς διατάξεις;

Φαίνεται ὅτι ὁ διάκονος ἔλεγε τὴν συναπτὴ, ἢ ὅλες τὶς συναπτές, ἀπὸ τὸ ἱερὸ βῆμα. Σήμερα ὁμως ἴσταται ἔξω καὶ ἔχει νὰ ἀπαγγεῖλει ἀκόμη μία συναπτὴ. Ἡ μπορεῖ οἱ διατάξεις νὰ ὑπονοοῦν τὴν παρουσία δεύτερου διακόνου.

193. Ὑποθέτουμε, τὶς πρῶτες τρεῖς καὶ τελευταῖες δύο αἰτήσεις, χωρὶς τὶς δύο εἰσαγωγικές.

Γιατί παραλείπονται δύο αιτήσεις που προβλέπονται από αρκετές διατάξεις;

Την πρώτη – Ὑπὲρ τῶν προαγιασθέντων... – τὴν εἶπαμε ἤδη στὴν προηγούμενη συναπτή, ἐνῶ ἡ δεύτερη – Ὅπως Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν... – ἐπαναλαμβάνει τὴν αἴτηση τῆς Ἰνα καταξιωθῶμεν...

Γιατί ποικίλλει ἡ ἀρχὴ τῆς ἐκφώνησεως πρὶν τὸ Πάτερ ἡμῶν...;

Προφανῶς ἀπὸ τὸ Τολμαῖν... εἶναι πιὸ ἀρχαῖο, γι' αὐτὸ καὶ μαρτυρεῖται ἀπὸ περισσότερους κώδικες, ἀλλὰ ἴσως ἐπειδὴ δὲν ἦταν αὐτοτελὴς ἡ πρόταση, ἄρχισαν νὰ λέγουν ἀπὸ τὸ Καὶ δὸς ἡμῖν..., πού μοιάζει κιόλας μὲ τὸ Καὶ καταξίωσον... (αὐτὸ πού βλέπουμε στὰ Grz καὶ St43). Τέλος, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς Λειτουργίας ὑπερίσχυσε ἀπὸ τὸ Καὶ Καταξίωσον..., πού ἀπαντᾶται στὸ SG54 καὶ S1040.

Γιατί ἡ ἐκφώνηση τῆς κεφαλοκλισίας εἶναι ἐκείνη τῆς τελείας Σὺ γὰρ προσκυνητὸς..., καὶ ὅχι Ὅτι ὑψόγηται καὶ δεδόξασται..., ἡ ὁποία προβλέπεται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα;

Δὲν γνωρίζουμε γιατί ὑπάρχει διαφορὰ στὴν ἐκφώνηση, ἀφοῦ ἡ εὐχὴ εἶναι ἡ ἴδια. Ἰσως ἡ ἐκφώνηση Ὅτι ὑψόγηται καὶ δεδόξασται... μετατέθηκε σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, διότι ἐκτοπίστηκε ἀπὸ τὴν θέση της, δηλαδὴ ὡς ἐκφώνηση τῆς εὐχαριστήριας εὐχῆς καὶ κατ' ἐπέκταση συναπτῆς. Ἐμεῖς ὅμως στὴν κεφαλοκλισία ἀφήσαμε τὴν ἐκφώνηση, ἡ ὁποία ὑπάρχει στὴν τελεία Λειτουργία, γιὰ νὰ μὴ συγχύζονται οἱ ἱερεῖς καὶ νὰ ὑπάρχει σταθερὴ ἐκφώνηση, ἐνῶ ἡ ἐκφώνηση Ὅτι ὑψόγηται καὶ δεδόξασται... ὑπάρχει στὴν εὐχὴ τῆς συστολῆς.

Γιατί δεν υπάρχει εὐχή τῆς ὑψώσεως, ἀφοῦ υπάρχει σὲ κάποια χειρόγραφα;

Τὰ περισσότερα ὅμως δὲν τὴν ἔχουν, ἐπομένως ἀποκλείεται νὰ εἶναι λάθος ἐκ παραδρομῆς. Πέραν τούτου, οὔτε στὸν Barb.336 στὴν βυζαντινὴ Προηγιασμένη υπάρχει ἡ εὐχή *Πρόσσχες...* πρὶν τὴν ὑψωση. Ἄρα δὲν ὑπῆρχε ἀρχικὰ καὶ προστέθηκε ἀργότερα.

Γιατί τὸ Κοινωνικὸ εἶναι ἀντιφωνικὸ, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα μόνο ἓνας ἢ τὸ πολὺ δύο στίχοι μαρτυροῦνται;

Συντάξαμε τὸ κείμενο τοῦ Κοινωνικοῦ κατ' ἀναλογίαν τῆς τελείας Λειτουργίας, μόνο ὁ ψαλμὸς εἶναι ἄλλος (ἐκεῖνος ποὺ προβλέπεται ἀπὸ τοὺς κώδικες).

Γιατί στὸ τέλος παρατίθεται μία εὐχή ποὺ δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ κανένα χειρόγραφο;

Ἐφ' ὅσον τὰ χειρόγραφα δὲν διασώζουν καμμία εὐχή γιὰ τὴν συστολή, τὴν δανειστήκαμε ἀπὸ τὸν Barb.336, ὅπου ἔχει τὸν τίτλο: *Εὐχή ἐπιστάμβωνος* (sic) *τῶν προηγιασμένων*, ἐνῶ τὸ περιεχόμενο ταιριάζει ἄριστα στὴν συστολή τῶν ἀγίων δώρων.

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟΝ

Ποιό εἶναι τὸ ὄγδοο χειρόγραφο;

Εἴχαμε σχεδὸν ὁλοκληρώσει τὸν παρόντα τόμο, ὅταν κατὰ συγκυρίαν ἀνακαλύψαμε ἓνα ἐνδιαφέρον χειρόγραφο στὸ βιβλίο *Ἱερὰ Μονὴ καὶ Ἀρχιεπισκοπὴ Σινᾶ – Τὰ Νέα Εὐρήματα τοῦ Σινᾶ*¹⁹¹. Στὸν κατάλογο τῶν μεγαλογραμμάτων κωδίκων, ὑπ' ἀριθμ. 86

194. Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ – Ἰδρυμα Ὁρους Σινᾶ, Ἀθῆναι 1998.

καταχωρείται ένα κόλλημα είληταρίου¹⁹⁵. Τὸ ἄγνωστο κείμενο ποὺ διασώζεται ἀπὸ τις δύο πλευρὲς τοῦ τεύχους, γιὰ κάποιο λόγο θεωρήθηκε μέρος τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι.

Χάρis ὅμως στὴν retro μετάφρασή μας τῆς Προηγιασμένης τοῦ Ἰακώβου ἔγινε ἐφικτὴ ἡ ἀναγνώριση τοῦ κειμένου. Καὶ ἀποδείχθηκε τὸ μόνο γνωστὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο στὸν κόσμον ποὺ περιέχει [δύο] ἱερατικὲς εὐχὲς τῆς Προηγιασμένης τοῦ Ἰακώβου. Ἡ μία ἀπὸ τις δύο εὐχὲς – ἡ ὁποία καὶ παρατίθεται στὴν φωτογραφία – εἶναι εὐχὴ εὐχαριστίας μετὰ τὴν Μετάληψη¹⁹⁶.

[...] ΑΓΑ // ΘΕ ΟΤΙ ΑΠΕΚΡΥ // ΨΑΣ ΤΑΥΤΑ // ΑΠΟ ΣΟΦΩΝ Κ(ΑΙ)
ΣΥ // ΝΕΤΩΝ Κ(ΑΙ) ΑΠΕΚΑ // ΛΥΨΑΣ (ΑΥΤΑ) ΝΗΠΙΟΙΣ // ΝΕ Ο
Π(ΑΤ) ΗΡ ΟΤΙ ΟΥΤΩΣ // ΕΓΕΝΕΤΟ ΕΥΔΟΚΙΑ // ΕΜΠΡΟΣΘΕΝ ΣΟΥ·
ΚΑ // ΤΑΞΙΩΘΕΝΤΕΣ // ΟΥΝ ΜΕΤΑΛΛΑΒΕΙΝ // ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΟΥ ΣΩ
// ΜΑΤΟΣ Κ(ΑΙ) ΤΟΥ ΤΙ // ΜΙΟΥ ΕΙΜΑΤΟΣ // ΤΟΥ ΜΟΝΟΓΕΝΟΥΣ //
ΣΟΥ ΥΙ(Ο) Υ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΔΕ Κ(ΑΙ) // Θ(ΕΟ)Υ Κ(ΑΙ) Σ(ΩΤ)Η(Ρ)ΟΣ ΗΜΩΝ
// Ι(ΗΣΟ)Υ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΔΕΟΜΕΘΑ // Κ(ΑΙ) ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΜΕΝ // ΤΗΝ
ΣΙΝ ΑΓΑΘΩ // ΤΙΤΑ· ΙΝΑ ΜΗ ΕΙΣ // ΚΡΙΜΑ ΓΕΝΕΙΤΑΙ // ΗΜΗΝ·
ΕΙ ΤΟΥΤΩΝ // ΜΕΤΑΛΕΙΨΙΣ ΑΛΛ // ΕΙΣ ΑΦΕΞΕΙΝ ΑΜΑΡ // ΤΙΩΝ
Κ(ΑΙ) ΕΙΣ ΖΩ // ΗΝ ΤΗΝ ΕΩΝΙΟΝ // Κ(ΑΙ) ΤΟΥ ΚΑΤΑΞΙΩ // ΘΗΝΑΙ
ΗΜΑΣ ΤΗΣ // ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΤΩΝ ΟΥ // (ΡΑΝ)Ω(Ν).

Ἡ δευτέρα ὅμως χρήζει περαιτέρω ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, διότι συμπίπτει ὅχι μὲ τὴν ἀντίστοιχη εὐχὴ τῶν γεωργιανῶν κωδίκων (Κύριε παντοκράτορ... ποὺ λέγεται πρὶν τὴν συναπτὴ Πλήρωσωμεν τὴν δέησιν ἡμῶν τῷ Κυρίῳ, ὅτι πλήρης...), ἀλλὰ μὲ μία εὐχὴ ποὺ

195. Σύντομη περιγραφή στὴν σ. 155, φωτογραφία 98.

196. Διαφέρει ἐλάχιστα ἀπὸ τὴν γεωργιανὴ μετάφραση.

βρέθηκε μαζί με μερικές άλλες στο Καθεδρικό ναό του Faras κοντά στο Q'asr Ibrim στην ιστορική Νουβία. Θεωρείται ότι η εὐχή ἀνήκει στην κοπτικο-αιθιοπική παράδοση¹⁹⁷. ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς:

...ΣΟΝ ΠΝ(ΕΥΜ)Α ΣΟΥ ΤΩ Α // ΓΙΟΝ ΕΦ ΗΜΑΣ ΚΑΙ Ε // ΠΙ ΤΟ
ΠΟΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ // ΤΟ ΚΑΙ ΕΥΛΟΓΕΙΣΟΝ ΚΑΙ // ΑΓΙΑΣΟΝ ΤΟΥΤΟ
ΤΟ // ΚΡΑΜΑ ΚΑΙ ΑΠΟΔΕΙ // ΞΟΝ ΑΙΜΑ ΑΓΙΟΝ ΣΟΥ· // ΔΙΑ ΤΟΥ
ΠΡΟΗΓΙΑΣ // ΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΤΕ // ΛΕΙΟΥΜΕΝΟΥ ΖΩΟ // ΠΟΙΟΥ
ΣΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ· // ΙΝΑ ΠΑΝΤΕΣ ΟΙ ΕΞ ΑΥ // ΤΟΥ ΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ· //
ΑΓΙΑΣΘΩΣΙΝ ΨΥΧΗ // ΚΑΙ ΣΩΜΑΤΙ ΚΑΙ ΑΦΕ // ΣΕΟΣ ΑΜΑΡΤΙΟΝ
ΤΥ // ΧΩΣΙΝ· ΔΟΞΑΖΟΝ // ΤΕΣ ΤΟ ΠΟΛΥΜΝΗ // ΤΟΝ ΟΝΟΜΑ
ΣΟΥ· ΑΜΑ // ΤΩ Π(ΑΤ)ΡΙ ΚΑΙ ΤΩ ΑΓΙ // Ω ΠΝ(ΕΥΜΑΤ)Ι ΝΥΝ: ΕΚΦΩ
// ΔΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΤΕΙΡ // ΜΩΝ· ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΣΟΥ // ΜΕΘ ΟΥ
ΕΥΛΟΓΙ // ΤΟΣ Ϊ: Κ(ΑΙ) ΔΕΔΟΞΑ // ΣΜΕΝΟΣ: ΣΥΝ ΤΩ // ΠΑΝΑΓΙΩ:
Κ(ΑΙ) ΑΓΑ // ΘΩ: Κ(ΑΙ) ΖΩΟΠΟΙ // Ω ΣΟΥ ΠΝ(ΕΥΜΑΤ)Ι: ΝΥΝ // +
ΗΡΗΝΗ ΠΑΣΗ +// ΠΛΗΡΩΣΩΜΕΝ ΤΗΝ

Τὸ πρῶτο ποὺ παρατηρεῖ κανεῖς εἶναι ὅτι ἡ εὐχή ἔχει καθαγιαστικό χαρακτήρα, δηλαδή με τὸν προηγιασμένο ἄρτο –ποὺ μᾶλλον δὲν περιέχει ρανίδες τιμίου αἵματος– καθαγιάζεται τὸ νάμα.

Καὶ τὸ δεύτερο, ὅτι ἡ εὐχή ἔχει δύο δοξολογικὲς κατακλιῖδες¹⁹⁸: τὴν μία ὡς [λογικὴ] συνέχεια τῆς εὐχῆς, καὶ τὴν ἄλλη ὡς ἐκφώνηση, ποὺ παρεμπιπτόντως μοιάζει με τὴν ἐκφώνηση τῆς εὐχῆς τῆς Προσκομιδῆς στὴν βυζαντινὴ Λειτουργία (*Διὰ τῶν οἰκτιρμῶν...*)¹⁹⁹.

Καὶ τὰ δύο ζητήματα, ὅπως εἶπαμε, πρέπει νὰ μελετηθοῦν

197. Βλ. τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση στὸ Alexopoulos, σσ. 115-116 (Prayer 3). Ἐκεῖ ὅμως λείπει ἡ ἐκφώνηση.

198. Πράγμα ποὺ τὸ συναντᾶμε ἐπανειλημμένως στοὺς ἐλληνικοὺς κώδικες τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου.

199. Ἡ ἐκφώνηση πρέπει νὰ ἔχει προστεθεῖ ἀργότερα, ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται στὸν Θεὸ Πατέρα, ἐνῶ ὅλη ἡ εὐχή καὶ ἡ δοξολογικὴ κατακλιῖδα ἀπευθύνεται στὸν Χριστό.

δεόντως από τούς είδήμονες. Γι' αυτό στην έκδοσή μας δεν τήν συμπεριλάβαμε.

Από ποῦ εἶναι παρμένες οἱ εὐχές στο Παράρτημα τοῦ «Ἱερατικοῦ»;

Οἱ μὲν εὐχές Β', Γ', Ε', ΙΔ', ΙΕ', ΙΣΤ', ΙΘ' ἀπαντῶνται μόνο στοὺς ἑλληνικοὺς κώδικες, ἐνῶ οἱ Α', Δ', ΙΓ' μόνο στοὺς γεωργιανούς, οἱ ΣΤ', ΙΒ' ὑπάρχουν σὲ ὅλα τὰ ἑλληνικά καὶ σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα, οἱ δὲ Ζ', Η', Θ', Ι', ΙΑ', ΙΖ', ΙΗ' σὲ ὅλα τὰ ἑλληνικά καὶ μερικά γεωργιανὰ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΟΔΗΓΙΕΣ

Α. ΤΕΛΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ

ΓΕΝΙΚΑ

Πά νὰ μὴν ὑπερφορτώνουμε τὸ λειτουργικὸ κείμενο μὲ λεπτολογίες, ἀρκούμεστε σὲ βραχεῖες διατάξεις, σύμφωνα μὲ τὸν χαρακτήρα τῶν ἀρχαίων χειρογράφων, ἐνῶ τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴ γιὰ τὴν σωστὴ καὶ ὁμαλὴ τέλεση τῆς Λειτουργίας παραθέτουμε παρακάτω.

1. Ἡ διάταξη γράφτηκε μὲ ἓναν τρόπο ὥστε νὰ χρησιμεύει τόσο γιὰ μία ἀπλὴ Λειτουργία (ἓνας ἱερέας καὶ ἓνας διάκονος), ὅσο καὶ γιὰ τὰ συλλειτουργία. Ἐκεῖνα ποὺ ἀφοροῦν τὸ δεύτερο τίθενται στὶς κόκκινες ἀγκύλες { }.²⁰⁰

2. Ὅσα λέγονται μόνο σὲ μοναστήρια, ἢ παραλείπονται σὲ ὀρισμένες συνθηκες ἢ τόπους, ἢ κατ' ἐπιλογὴν, τίθενται σὲ ὀρθογώνιες κόκκινες ἀγκύλες [].

3. Γιὰ πρακτικοὺς λόγους μὲ τὴν λέξη «ἱερεὺς» μνημονεύεται ὁ θύτης, ὁ προεξάρχων, ἐνῶ οἱ λοιποὶ ἱερεῖς ὀνομάζονται «πρεσβύτεροι»²⁰¹.

4. Ὅσες φορὲς καὶ ὅπου ὁ ἱερεὺς σφραγίζει –εἴτε τὸν λαό, εἴτε τὰ τίμια δῶρα–, θέτουμε κόκκινο σταυρό ✕.

5. Κατὰ τὴν συλλειτουργία πολλῶν διακόνων, ἡ διανομὴ τῶν καθηκόντων τοὺς εἶναι στὴν κρίση τοῦ ἀρχidiaκόνου, ἢ ἀπλῶς τοῦ ἀρχαιότερου μεταξύ τους.

6. Τὸ Ἱερατικὸν δὲν περιέχει τοὺς ἐξῆς συνηθισμένους καὶ γνωστοὺς

200. Αὐτὴ ὅπως καὶ οἱ ἐπόμενες δύο ἐπεξηγήσεις [2 & 3] ἀφοροῦν τόσο τὸ παρὸν 3^ο κεφάλαιο, ὅσο καὶ τὸ καθ' ἑαυτὸ κείμενο τῶν λειτουργικῶν τευχῶν (Ἱερατικὸν & Διακονικόν).

201. Μόνο μία φορά, κατὰ τὴν κοινωνία τῶν ἁγίων μυστηρίων, ὁ διάκονος προσκαλεῖ τὸν πρῶτο πρεσβύτερο προσφωνώντας τον: «ἱερεῦ».

διαλόγους, ἐφ' ὅσον τοὺς ξέρουν ὅλοι ἀπὸ στήθους: α) πρὶν τὴν ἑναρξη, β) τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου, γ) τῆς ἀνόδου στὴν καθέδρα, δ) τῆς εὐλόγησης τοῦ εὐαγγελιστῆ, ε) τοῦ ἀσπασμοῦ.

7. Στὸ τέλος τοῦ Ἱερατικοῦ ὑπάρχουν ἐναλλακτικὲς καὶ ἐπιπρόσθετες εὐχές.

ΑΡΧΗ

Καιρός – Ἑνδύση – Πρόθεση

Οἱ λειτουργοὶ «παίρνουν Καιρὸ» κανονικά, μόνο ἡ εὐχή στὸ τέλος εἶναι διαφορετική. Ὁ πιὸ ἀπλὸς καὶ παλαιὸς τρόπος εἶναι νὰ προσκυνήσουν τὶς εἰκόνες, νὰ κάνουν τρεῖς βαθεῖς ὑποκλίσεις καὶ νὰ ποῦν τὴν εὐχή, ὅπως προβλέπεται ἀπὸ τὶς διατάξεις τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

Οἱ διάκονοι παίρνουν εὐλογία γιὰ τὰ ἄμφια. Οἱ στίχοι τῆς ἐνδύσεως λέγονται κανονικά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πρεσβύτερο ποὺ θὰ κάνει τὴν Πρόθεση καὶ τοὺς διακόνους, οἱ ἄλλοι δὲν πλένουν τὰ χέρια.

Ἡ Πρόθεση μπορεῖ νὰ τελεστεῖ κατὰ τὸν συνηθισμένο τρόπο.

Πρὸς τὸ τέλος της, πρὶν καλυφθοῦν τὰ τίμια δῶρα, ὁ ἀρχidiaκονος²⁰² βάζει θυμίαμα στὸ θυμιατὸ καὶ λέγει: *Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.* Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχή τοῦ θυμιάματος: *Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ προσδεξάμενος...* Στὶς λέξεις *τὸ θυμίαμα τοῦτο* σφραγίζει τὸ θυμιατό. Πιὸ σωστὸ εἶναι νὰ εὐλογῇ καὶ τὴν λιβανοθήκη, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ χρησιμοποιεῖται τὸ θυμίαμα κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Λειτουργίας.

Ἡ κάλυψη γίνεται κανονικά, μόνο ἡ εὐχή τῆς Προθέσεως εἶναι ἄλλη.

202. Ἡ ὁ πρῶτος στὴν τάξη διάκονος (καὶ ἐδῶ, καὶ στὸ ἐξῆς).

Πρὸ τῆς ἐνάρξεως

Ὁ διάκονος θυμιάζει τὴν ἁγία τράπεζα (ἀφοῦ τὴν πρόθεση θυμιάζει ὁ ἱερεὺς κατὰ τὴν κάλυψη), τὸ ἱερὸ βῆμα καὶ ὅλο τὸν ναό. Ἄν προηγήθηκε ἄλλη ἀκολουθία καὶ ὁ ναὸς ἔχει θυμιασθεῖ, τότε θυμιάζει μόνο τὶς εἰκόνες τοῦ τέμπλου καὶ τὸν λαὸ ἀπὸ τὴν συνηθισμένη θέση.

«Τοῦ καιροῦ ἐπιστάντος», ἀφοῦ ὅλοι σταθοῦν γύρω ἀπὸ τὴν ἁγία τράπεζα, ὁ ἱερεὺς ἀντὶ τοῦ Βασιλεῦς οὐράνι... λέγει τὴν εὐχὴ *Εὐεργέτα καὶ βασιλεῦ*... Καλὸ νὰ γίνουν οἱ τρεῖς καθιερωμένες μετάνοιες (ἡ ἐνόσω λέγεται ἡ εὐχή, ἡ ἀπλῶς πρὶν ἀσπαστοῦν τὴν ἁγία τράπεζα). Τὸ Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ... κ.λπ. λέγονται ἀργότερα, πρὶν τὴν Ἁγία Ἀναφορά. Κατὰ τὴν γνώμη μας, καλὸ εἶναι νὰ γίνῃ καὶ ὁ συνηθὴς διάλογος: *Καιρὸς τοῦ ποιῆσαι*... κ.λπ.

Ὅλοι ἀσπάζονται τὴν ἁγία τράπεζα, ὁ ἱερεὺς καὶ τὸ ἅγιο Εὐαγγέλιο, ἐνῶ οἱ διάκονοι «παίρνουν καιρὸ» ἀπὸ τὸν ἱερέα.

ΜΕΡΟΣ Α΄ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἑναρξη – Πρώτη Εἴσοδος

Ὁ ἀρχidiaκονος, ἱστάμενος στὸ ἱερὸ βῆμα καὶ βλέποντας πρὸς τὸν ἱερέα, ἐκφωνεῖ: *Κύριε, εὐλόγησον*· καὶ ὁ ἱερεὺς: *Εὐλογημένη ἡ βασιλεία*... Οἱ χοροὶ ἀρχίζουν νὰ ψάλλουν τὰ ἀπολυτικά, ἐνῶ ὁ ἱερεὺς δίνει τὸ Εὐαγγέλιο στὸν ἀρχidiaκονο καὶ γίνεται ἡ Μικρὰ Εἴσοδος κανονικὰ (ἂν οἱ διάκονοι εἶναι δύο καὶ περισσότεροι, πρέπει νὰ προπορευεταὶ τὸ θυμιατό)²⁰³.

Ὅταν οἱ κληρικοὶ φθάσουν στὸν «συνήθη τόπο»²⁰⁴, κατόπιν προτροπῆς τοῦ ἀρχidiaκόνου *Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν*, ὁ ἱερεὺς λέγει

203. Αὐτὸ ἀφορᾷ καὶ τὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου-Βασιλείου.

204. Κάτω ἀπὸ τὸ πολυέλαιο, στὸν «ὀμφαλὸ» τοῦ ναοῦ.

τὴν εὐχὴ τῆς εἰσόδου: Οἰκτίρμον καὶ ἐλεῆμον..., μετὰ τὴν ὁποία γίνεται ὁ συνήθης διάλογος τῆς εὐλόγησής τῆς εἰσόδου²⁰⁵.

Ὁ διάκονος ὑψώνει τὸ Εὐαγγέλιο²⁰⁶ λέγοντας: Σοφία ὀρθοί, μετὰ τὸ ὁποῖο { οἱ κληρικοὶ ψάλλουν τὸ ἀκροτελεύτιον τοῦ τροπαρίου Ὁ μονογενὴς Υἱός..., δηλαδή: Εἰς ὧν τῆς Ἀγίας Τριάδος... (χωρὶς τὴν τελικὴ κατάληξη) καὶ { εἰσέρχονται στὸ θυσιαστήριον. Ὁ δεύτερος χορὸς ἐπαναλαμβάνει τὸ ἀκροτελεύτιον λίγο πιο ἄργά, ὥστε οἱ συλλειτουργοὶ νὰ προλάβουν νὰ εἰσέλθουν.

Οἱ διάκονοι στέκονται ἀπὸ τὶς δύο μεριὲς τῆς Ὡραίας Πύλης (ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερὸ βῆμα) καὶ θυμιάζουν τοὺς εἰσοδεύοντας.

Τρισάγιο – Ἄνοδος στὴν καθέδρα

Ἐνας διάκονος βγαίνει ἀπὸ τὸ θυσιαστήριον καὶ λέει τὴν μικρὴ συναπτὴ τοῦ Τρισαγίου βλέποντας πρὸς τὴν ἀνατολὴ ὅπως πάντα, ἐνῶ ὁ ἱερεὺς ἀπαγγέλλει τὴν σχετικὴ εὐχή.

Μετὰ τὴν ἐκφώνηση ὁ διάκονος, πού εἶπε τὴν συναπτὴ, ἐπιστρέφει στὸ ἱερὸ βῆμα, ἐνῶ τὸ Τρισάγιο ψάλλεται τρεῖς φορές κανονικά, { στίς δὲ ἑορτές, ἔξι φορές σὺν περισσῇ, δηλαδή τὴν ἑβδομῇ}.

Στὴν τελευταία ἐπανάληψη ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ὁ ἱερεὺς ἀσπάζεται τὴν ἀγ. τράπεζα καὶ ἀπὸ τὸ δεξιὸ (νότιο) μέρος ἀνέρχεται στὴν καθέδρα²⁰⁷.

{ Καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἀσπάζονται τὴν ἱερὰ τράπεζα καὶ ἀκολουθοῦν τὸν προεξάρχοντα. } Ὁ ἱερεὺς ἵσταται στὴν πρώτη πρὸς βορρᾶν καθέδρα

205. Εὐλόγησον, δέσποτα, τὴν ἁγίαν εἰσόδον. Εὐλογημένη ἡ εἰσόδος τῶν ἁγίων σου...

206. Στίς Εἰσόδους τὸ Εὐαγγέλιο ὑψώνεται –χωρὶς νὰ κάνουμε σταυρό–, ἐνῶ τὸ θυμιατὸ χαράσσεται σὲ σχῆμα σταυροῦ –δὲν ὑψώνεται τὸ ὄράριο– (βλ. Σύντομα σχόλια, σσ. 97-98).

207. Καλὸ νὰ γίνεи καὶ ὁ συνηθισμένος διάλογος: Κέλευσον, δέσποτα. Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου. Εὐλόγησον, δέσποτα, τὴν ἁγίαν καθέδραν. Εὐλογημένος εἰ ὁ καθήμενος ἐπὶ θρόνου δόξης τῆς βασιλείας σου...

(ὅχι στὸ κέντρο, ποῦ εἶναι ἡ θέση τοῦ ἐγκωρίου ἐπισκόπου). Ὁ δεῦτερος πρεσβύτερος στέκεται στὸ πρῶτο σύνθρονο πρὸς νότον, ὁ τρίτος δίπλα στὸν πρῶτο ἱερέα κ.ο.κ.}

Ἀρχιερατικὸ συλλείτουργο
(ἐγκωρίου ἐπισκόπου)

Ἀρχιερατικὸ συλλείτουργο
(παρεπιδημοῦντος ἐπισκόπου)

Ἱερατικὸ συλλείτουργο

Πρῶτη εἰρηνεὺση – Προκείμενο – Ἀναγνώσματα

Ὁ ἀρχιδιάκονος λέγει: Πρόσσχωμεν καὶ ὁ ἱερεὺς εἰρηνεύει. Ἀφοῦ ὁ λαὸς ἀντευχῇ: Καὶ τῷ πνεύματί σου, ὁ ἱερεὺς κάθεται, ὅπως καὶ οἱ λοιποὶ πρεσβύτεροι}.

Ἡ τάξη τῶν ἐκφωνήσεων εἶναι τῆς βυζαντινῆς Λειτουργίας, δηλαδὴ ὑπάρχουν τρεῖς ἐπιγραφές: α) τοῦ Προκειμένου, β) τοῦ Ἀναγνώσματος (-των), γ) τοῦ Ἀλληλουῖα. Καὶ τὰ τρία πλαισιώνονται με *Σοφία* (πρίν) καὶ *Πρόσσχωμεν* (μετὰ) ἀπὸ τοὺς διακόνους.

Ἄν τὰ ἀναγνώσματα εἶναι πάνω ἀπὸ ἓνα²⁰⁸, λέγεται ἐπιγραφή τοῦ καθενὸς μετὰ τὸ *Σοφία-Πρόσσχωμεν*.

Ἡ θυμίαση στὸν Ἀπόστολο δὲν γίνεται.

Ἀλληλουῖα

Ἀφοῦ ὁ ἱερεὺς δώσει εἰρήνη στὸν ἀναγνώστη καὶ ἐκεῖνος ἀπαγγεῖλει τὴν ἐπιγραφή τοῦ Ἀλληλουαρίου, ὁ διάκονος θυμιάζει τὸ Εὐαγγέλιο,

208. Τὴν Κυριακὴ μετὰ τὰ Χριστούγεννα μπορεῖ νὰ παραλειφθεῖ τὸ τρίτο ἀνάγνωσμα, τῆς καθολικῆς τοῦ Ἰακώβου (γι' αὐτὸ καὶ τίθεται σὲ ὀρθογώνιες ἀγκύλες), ἐφ' ὅσον ἀναγινώσκεται στὸν Ἑσπερινὸ τῆς μνήμης του.

τὸν ἱερέα { τοὺς σειλλειτουργοὺς } καὶ τὸν λαό, ἱστάμενος στὴν Ὡραία Πύλη.

Στὸ τρίτο Ἀλληλουῖα γίνεται ἡ συνήθης στιχομυθία μεταξὺ τοῦ εὐαγγελιστοῦ καὶ τοῦ ἱερέως: *Εὐλόγησον, δέσποτα, τὸν εὐαγγελιστὴν...* κ.λπ.

Ἐκτενής

Καὶ ἀμέσως ἐξέρχεται ὁ διάκονος²⁰⁹ καὶ λέγει τὴν Ἐκτενῇ. Τὴν ἴδια ὥρα (ἢ μετὰ τὴν Ἐκτενῇ) ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴ τοῦ Εὐαγγελίου: *Σοὶ εὐχαριστοῦμεν, Κύριε...*

Τὴν ὥρα ποὺ λέγεται ἡ ἐκφώνηση, ὁ διάκονος-εὐαγγελιστὴς λαμβάνει τὸ ἱερὸ Εὐαγγέλιο – ἀφοῦ κάνει βαθεῖα ὑπόκλιση μπροστά του – καὶ πηγαίνει στὴν μέση τοῦ ναοῦ γιὰ νὰ τὸ ἀπαγγεῖλει²¹⁰.

Ὁ διάκονος, ποὺ εἶπε τὴν Ἐκτενῇ, ἐπιστρέφει στὸ ἱερὸ βῆμα.

Εὐαγγέλιο

Ὁρθοὶ ἀκούσωμεν... λέγει ὁ ἀρχidiaκονος²¹¹, ἐνῶ τὸ Πρόσσχωμεν ἄλλος διάκονος.

Μετὰ τὴν ἀνάγνωση τὸ ἅγιο Εὐαγγέλιο τίθεται σὲ ἄλλο τόπο τῆς ἀγίας τράπεζας, ἢ κάπου ἄλλου, πάντως ὄχι πάλι στὸ εἰλητό.

Αἰτήσεις – Πρώτη κεφαλοκλισία

Ὁ { ἕτερος } διάκονος: *Σχολάσωμεν ἐκτενῶς...* καὶ συνάπτει τὰ

209. Ἄν εἶναι δύο, ὁ δεύτερος, δηλαδὴ ὄχι αὐτὸς ποὺ θὰ διαβάσει τὸ Εὐαγγέλιο.

210. Ἀναγινώσκεται πρὸς ἀνατολάς.

211. Ἄν εἶναι ἕνας διάκονος, τότε ὁ ἱερεὺς. Ἄν οἱ πρεσβύτεροι εἶναι πολλοί, τότε ὁ τελευταῖος στὴν τάξη (κατὰ τὴν γνώμη μας, πιὸ σωστὸ εἶναι νὰ μὴν εἰρηνεύσει, ἀλλὰ νὰ τὴν παραχωρήσει στὸν πρῶτο ἱερέα).

Πληρωτικά: Τὴν ἡμέραν πᾶσαν... Τὴν ἴδια ὥρα (ἢ μετὰ τὴν συναπτή)
ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴ μετὰ τὸ Εὐαγγέλιο: Ὁ ἐνηχήσας ἡμῖν...

Μετὰ τὴν ἐκφώνηση Ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ... δίνεται εἰρήνη καὶ
γίνεται ἡ πρώτη κεφαλοκλισία: Ἐξαπόστειλον, Κύριε... Μὲ τὴν
ἐκφώνηση Εἰς τὸ ὄνομά σου... τελειώνει τὸ πρῶτο, εἰσαγωγικὸ
μέρος τῆς Λειτουργίας.

Ὁ διάκονος ἐπιστρέφει στὸ ἱερὸ βῆμα.

ΜΕΡΟΣ Β' ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ

Χερνιβία

Ὁ ἀρχidiaκονος ἐκφωνεῖ: Ἐν εἰρήνῃ ψάλλωμεν, καὶ ἀρχίζει τὸ δεῦτερο,
κατ' ἐξοχὴν προκαταρκτικὸ μέρος. Ὁ λαὸς ψάλλει τὸν στίχο
τοῦ ψαλμοῦ: Νίψομαι ἐν ἁθύοις τὰς χεῖράς μου... καὶ συνάπτει τὸ
κοντάκιο, ὃ τὸ ὅποιο μπορεῖ νὰ ψαλεῖ καὶ τρίχορο, ἢ μονόχορο ἀπὸ τὸ
θυσιαστήριον.

Ὁ ἀρχidiaκονος παίρνει τὸ χερνιβόξεστο γιὰ νὰ πλύνει ὁ ἱερεὺς
καὶ οἱ πρεσβύτεροι τὰ χέρια στὴν Ὠραία Πύλη²¹². Ἐνας ἀπὸ τοὺς
διακόνους ἀπλώνει τὸ εἰλητό-ἀντιμήνσιο, καὶ κάνει ὅ,τι ἄλλο χρειάζεται
γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς ἁγίας τράπεζας.

«Χερουβικό» – Εἴσοδος τῶν ἁγίων δώρων

Μόλις τελειώσει τὸ στιχηρὸ τῆς χερνιβίας, ὁ διάκονος λέγει: Μή τις
τῶν κατηχουμένων... καὶ ὁ λαὸς ψάλλει τὸ στιχηρὸ γιὰ τὴν εἴσοδο
τῶν ἁγίων, δηλαδὴ τὸ «Χερουβικό»: Τῷ φοβερῷ καὶ ἀοράτῳ...

212. Ἡ χερνιβία κυρίως ἔχει συμβολικὴ σημασία, γι' αὐτὸ καλὺτερα νὰ γίνεται ἔτσι.

παρεμβάλλοντας τούς στίχους: Ἄρατε πύλας... καὶ Δόξα τῷ Πατρὶ...

Ὁ ἱερεὺς λέγει {μαζὶ μὲ τούς συλλειτουργοὺς} τὴν εἰσαγωγὴν: Δόξα ἐν ὑψίστοις... κ.λπ. καὶ ὕστερα τὴν εὐχήν: Ὁ ἐπισκεψάμενος ἡμᾶς...

Ὁ ἀρχιδιάκονος παίρνει εὐλογία καὶ θυμιάζει τὴν ἁγία τράπεζα, τοὺς λειτουργοὺς, ὅλο τὸ ἱερὸ βῆμα. Ὑστερα βγαίνει στὴν Ὡραία Πύλην καὶ θυμιάζει τὸν λαόν²¹³.

Ὅταν ὁ ἀρχιδιάκονος τελειώσῃ τὴν θυμίαση, ὁ ἱερεὺς λέγει: Τῷ Φοβερῷ καὶ ἀοράτῳ... Ὑστερα δύο φορές λέει μόνο τὴν κατάληξιν, ἐνῶ ὁ ἀρχιδιάκονος παρεμβάλλει τοὺς στίχους. Κάθε φορὰ ποὺ λέγεται τὸ ἀκροτελεύτιο Ἅγιος, ἅγιος, ἄγιος... ὅλοι μαζὶ κάνουν μετάνοια (ὑπόκλιση) μπροστὰ στὴν ἁγία τράπεζα. Ὑστερα τὴν ἀσπάζονται καὶ ἀπέρχονται στὴν πρόθεση.

{Ὁ ἱερεὺς μένει μπροστὰ στὴν ἁγία τράπεζα, βλέποντας πρὸς δυσμὰς. Στὴν πρόθεση τὰ καθήκοντά του τελεῖ ὁ δεύτερος στὴν τάξιν πρεσβύτερος²¹⁴.}

Ὁ ἀρχιδιάκονος ἀπέρχεται πρῶτος καὶ θυμιάζει τὴν πρόθεση. Ὁ πρεσβύτερος θέτει τὸν ἀέρα στοὺς ὦμους τοῦ διακόνου καὶ τὸ δισκάριον στὸ κεφάλι του²¹⁵. Ὁ ἴδιος παίρνει τὸ ἱερὸ ποτήριον καὶ ἀνοίγεται ἡ βόρεια πύλη. Ὁ ὕμνος δὲν διακόπτεται. Τὰ ἅγια δῶρα μεταφέρονται στὸ θυσιαστήριον ἀργὰ μὲ σιωπὴν.

{Προπορεύεται ἓνας μὲ τὸν τίμιον Σταυρόν²¹⁶, ὕστερα ὁ ἀρχιδιάκονος

213. Παρ' ὅλο ποὺ τὸ σωστὸ εἶναι μόνο ἡ ἁγία τράπεζα νὰ θυμιάζεται καὶ οἱ συλλειτουργοί.

214. Δηλαδή ὁ πρῶτος μετὰ τὸν [πρῶτον] ἱερέα.

215. Ἄν τὸ δισκάριον ἔχει ψηλὴ βάση, εἶναι δυσχερὲς νὰ τὸ βάλῃ στὸ κεφάλι. Πάντως πρέπει νὰ τὸ κρατᾷ ψηλά. Ἐπίσης, στὸ Ἅγιον Ὅρος, ὅταν λειτουργεῖ μόνο ἓνας διάκονος, βάζει τὸ θυμιατὸ στὸν δεικτὴ τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καὶ τὸ κρεμάει στὴν πλάτην του, πάνω στὸν ἀέρα, ὅπως προβλέπεται ἀπὸ τὴν διάταξιν τοῦ ἁγ. Φιλοθέου (προφανῶς γιὰ νὰ «μὴ τὸ ψάχνει» μετὰ τὴν Εἴσοδον).

216. Διάκονος ἢ ἱερεὺς.

μέ τὸ θυμιατό, ὁ διάκονος μέ τὸ δισκάριο καὶ οἱ πρεσβύτεροι μέ τὰ ἅγια ποτήρια²¹⁷. Μεταφέρονται καὶ ἡ λόγχη, καὶ οἱ λαβίδες²¹⁸. }

Ὅταν εἰσέλθουν στοῦ βῆμα, ὁ ἱερεὺς θέτει τὰ ἱερὰ σκευὴ στήν ἁγία τράπεζα κανονικά²¹⁹, τὰ καλύπτει μέ τὸν ἀέρα, θυμιάζει²²⁰ καὶ ὅλοι κάνουν τρεῖς ὑποκλίσεις μπροστά τους.

Πιστεύω – Ἀσπασμός – Δεύτερη κεφαλοκλισία

Μόλις τελειώσει τὸ «Χερουβικό», ἕνας ἀπὸ τοὺς διακόνους λέγει: Ἐν σοφίᾳ πρόσσχωμεν, καὶ λέγεται τὸ Πιστεύω... ἀπὸ τὸν λαό.

Ἀμέσως ὁ διάκονος ἐκφωνεῖ: Στῶμεν καλῶς... καὶ ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴ τοῦ ἀσπασμοῦ: Ὁ πάντων Θεὸς... Μετὰ τὴν ἐκφώνηση Ὅτι Θεὸς εἰρήνης... καὶ τὴν εἰρήνευση, ὁ διάκονος προτρέπει: Ἀσπασώμεθα ἀλλήλους... Ὁ λαὸς ψάλλει τὸ ψαλμικό: Ἰδοὺ δὴ τί καλόν... καὶ συνάπτει τὸ τροπάριο: Ὡς ἐν μέσῳ...

Ὁ ἱερεὺς ἀσπάζεται τὸν διάκονο²²¹.

{Οἱ ἱερεῖς ἀσπάζονται ὁ ἕνας τὸν ἄλλο, καὶ οἱ διάκονοι τὸ ἴδιο. } Ἀκολουθεῖ ἡ δεύτερη κεφαλοκλισία: Ὁ μόνος Κύριος... μέ τὴν ἐκφώνηση: Ὅτι ἀνετὸν... Ἐτσι τελειώνει τὸ δεύτερο μέρος τῆς θείας Λειτουργίας.

217. Ἄν οἱ διάκονοι εἶναι πολλοί, τότε πρῶτα τὰ ριπίδια, ὕστερα ὁ ἀρχιδιάκονος μέ τὸ θυμιατό (μπροστά στοῦν διάκονο μέ τὸ δισκάριο), μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς ὁ ἄλλος μέ τὸ θυμιατό καὶ ὕστερα τὰ ἅγια ποτήρια.

218. Στὴν Μονή μας εἰθίσται ἀντ' αὐτῶν νὰ λιτανεύονται τὰ ἅγια λείψανα (ιεροσολυμιτικὴ παράδοση).

219. Ἄν εἶναι πολλὰ τὰ δισκάρια καὶ τὰ ποτήρια, τότε τὰ ἄλλα δισκάρια τίθενται πίσω ἀπὸ τὸ πρῶτο, ἐνῶ τὰ ποτήρια ὀριζόντια, ἐνθεν καὶ ἐνθεν τοῦ δισκαρίου (τῶν δισκαρίων).

220. Μπορεῖ νὰ πεῖ καὶ τό: Ἀγάθυνον, Κύριε, ἐν τῇ εὐδοκίᾳ σου τὴν Σιών...

221. Ἄν θέλει ὁ ἱερεὺς, ἀσπάζεται καὶ τὰ ἅγια δῶρα ἢ τὴν ἁγία τράπεζα μόνο χάριν συνηθείας.

ΜΕΡΟΣ Γ' ΠΡΟΣΚΟΜΙΔΗ

Ἀρχὴ τῆς Προσκομιδῆς – Καθολικὴ

Ὁ ἀρχιδιάκονος ὑποκλίνεται στὸν ἱερέα καὶ τοῦ λέγει χαμηλόφωνα: Κύριε, εὐλόγησον. Ὁ ἱερεὺς τὸν σφραγίζει καὶ ἀποκρίνεται: Ὁ Κύριος προσδέξοιτο... Ὁ διάκονος ἀσπάζεται τὸ χέρι του καὶ βγαίνει γιὰ νὰ πεῖ τὴν Καθολικὴ.

Ὁ ἱερεὺς ἀποκρίνεται στὸν πληθυντικό. Ἐπειδὴ ἡ Καθολικὴ εἶναι μεγάλη, τὶς αἰτήσεις μπορεῖ νὰ τὶς ἀπαγγείλουν ὅλοι οἱ διάκονοι ἐκ περιτροπῆς. }

Εἴτε στὸ τέλος τῆς Καθολικῆς, εἴτε κατὰ τὴν διάρκειά της, ὁ ἱερεὺς ζητάει εὐχὴ ἀπὸ τοὺς συλλειτουργοὺς καὶ } λέγει τὴν εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς: Ὁ Θεός, ὁ διὰ πολλὴν... Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκφώνηση: Ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς... καὶ ἡ εἰρήνευση.

Ὁ διάκονος, μόλις πεῖ τὴν τελευταία αἴτηση, μπαίνει στὸ ἱερό²²².

Ἀγία Ἀναφορά

Ὁ ἀρχιδιάκονος λέγει ἀργὰ καὶ μεγαλόφωνα τὸ Στῶμεν καλῶς... καὶ βγάζει τὸν ἀέρα μὲ τὸν ἐξῆς τρόπο: σὲ κάθε Στῶμεν (εἶναι τρία) ἀνασεύει τὸν ἀέρα πάνω ἀπὸ τὰ δῶρα, καὶ στὸ Πρόσσχωμεν τὸν ἀφαιρεῖ²²³.

Τὴν ἴδια ὥρα ὁ ἱερεὺς λέγει χαμηλόφωνα τὴν εὐχὴ τοῦ «καταπετάσματος» καὶ ὕστερα ἐκφωνεῖ: Ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς... σφραγίζοντας τὸν λαὸ τρεῖς φορές²²⁴. Μετὰ τὸ Ἄνω σχῶμεν... κ.λπ. ὁ ἱερεὺς ἀρχίζει: Ὡς ἀληθῶς...

222. Πὰ λόγους πρακτικούς, ὅταν εἶναι μόνος του, μπορεῖ μέχρι τὴν ἐκφώνηση Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον... νὰ ἴσταται στ' ἀριστερὰ τοῦ ἱερέα. Καὶ ὅταν ἄρει τὸν ἀστερίσκο, τότε νὰ μεταβεῖ στὰ δεξιὰ (ἐτοί προβλέπεται ἀπὸ τὴν διάταξη τοῦ ἁγ. Φιλοθέου).

223. Καλύτερα νὰ τὸν βοηθᾷ καὶ ὁ ἐξ ἀριστερῶν διάκονος.

224. Μᾶλλον, πρῶτα στὴν μέση, ὕστερα δεξιὰ καὶ μετὰ ἀριστερά.

Στὴν ἐκφώνησιν τὸν ἐπινίκιον ὕμνον... ὁ διάκονος ἀφαιρεῖ τὸν ἀστερίσκο²²⁵. Ὁ λαὸς ψάλλει: Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος..., ἐνῶ ὁ ἱερεὺς συνεχίζει τὴν εὐχή: Ἄγιος εἰ βασιλεῦ..., σφραγίζοντας τὰ τίμια δῶρα τρεῖς φορές. Στὴν ἀνάμνησιν τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου καὶ τῆς σύστασιν τοῦ μυστηρίου σὲ μᾶς ὁ ἱερεὺς δὲν κάνει λεπτομερῆ ἀναπαράστασιν (δὲν ἀγγίζει τὸν ἄρτον ἢ τὸ ποτήριον). Ὅποιος θέλει, μπορεῖ νὰ τὸ κάνει. Ἡ διαφορὰ μὲ τὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου ὑπάρχει μόνο στὸ ὅτι σφραγίζει τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον ἀπὸ τρεῖς φορές πρὶν τίς ἐκφωνήσεις, στίς λέξεις: εὐχαριστήσας, εὐλογήσας, ἀγιάσας.

Στίς ἐκφωνήσεις Λάβετε, φάγετε... καὶ Πίετε ἐξ αὐτοῦ... ὁ ἱερεὺς καὶ οἱ διάκονοι μποροῦν νὰ δεικνύουν τὰ ἅγια, ὅπως τὸ προβλέπει ἡ διατάξη τοῦ ἁγ. Φιλοθέου.

Ἡ ἐκφώνησις Ὁ γὰρ λαὸς σου... ἐπέχει τὴν θέσιν τοῦ Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν... Ἀκολουθεῖ τὸ Ἐλέησον ἡμᾶς...

Ἡ ἐπίκλησις γίνεται εἰς ἐπήκοον καὶ τὰ Ἀμήν λέγεται ἀπὸ τὸν λαόν. Διακονικὲς προτροπὲς δὲν προβλέπονται (Εὐλόγησον, δέσποτα, τὸν ἅγιον ἄρτον...).

Μνημόνευσις τῶν ζώντων καὶ τῶν κεκοιμημένων

Μετὰ τίς λέξεις μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἵωνος· ἀμήν, ὁ ἀρχιδιάκονος λέγει τὰ δίπτυχα (μὲ πιὸ ἀργὸ ρυθμό) τῶν ζώντων (καλύτερα νὰ σταθεῖ στὴν Ὡραία Πύλιν παρὰ νὰ τὰ ἀπαγγεῖλει ἀπὸ τὸ θυσιαστήριον).

Ὁ λαὸς ψάλλει: Καὶ πάντων καὶ πασῶν, καὶ συνάπτει: Μνήσθητι, Κύριε Ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐνῶ ὁ ἱερεὺς μνημονεύει τοὺς ζῶντες. Σὲ αὐτὸ τὸ διάστημα καὶ ὁ καθένας μνημονεύει τοὺς δικούς του ζῶντες γνωστούς.

225. Χωρὶς νὰ κρούσῃ στὸ δισκάριον, ποῦ οὔτε στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου πρέπει νὰ γίνεται. Ἀπλᾶ νὰ σκουπίσῃ μὲ τὰ δάκτυλα του τὰ ἄκρα τοῦ ἀστερίσκου.

Μόλις τελειώσουν οί ψάλτες, ὁ διάκονος λέγει τὰ δίπτυχα τῶν κεκοιμημένων (λίγο ἀργὰ πάλι), τὰ ὅποια κατακλείονται μὲ τὴν ἐκφώνηση: Ἐξαρέτως τῆς παναγίας...

Σὲ αὐτὴν τὴν ἐκφώνηση θυμίαση δὲν προβλέπεται.

Ὁ λαὸς ψάλλει: Θεοτόκε παρθένε..., ἢ κάποιον ἄλλο ὕμνο τῆς Παναγίας (π.χ. καταβασίες τῶν Χριστουγέννων).

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκφώνηση: Χάριτι καὶ οἰκτιρμοῖς... καὶ ἡ εἰρήνευση. Ἡ Ἁγία Ἀναφορὰ τελείωσε.

Πρὸ τῆς θείας μεταλήψεως – Πάτερ ἡμῶν – Τρίτη κεφαλοκλισία

Ὁ διάκονος βγαίνει καὶ λέγει τὴν σύντομη συναπτὴ τῆς μεταλήψεως: Ἔτι καὶ ἔτι...²²⁶, ἐνῶ ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχή: Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ...²²⁷

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκφώνηση: Καὶ καταξίωσον... Στὸ τέλος τῆς Κυριακῆς προσευχῆς ὁ ἱερεὺς προσθέτει μία μικρὴ εὐχή: Καὶ μὴ εἰσενέγκης... (ἐμβολισμός) καὶ ὕστερα ἐκφωνεῖ: Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία...

Μετὰ τὴν εἰρήνευση καὶ τὴν τρίτη κεφαλοκλισία – Σοὶ ἐκλίναμεν... Σὺ γὰρ προσκυνητὸς... – ὁ ἱερεὺς σφραγίζει τὸν λαὸ τρεῖς φορές λέγοντας: Καὶ ἔσται ἡ χάρις...

Ὁ διάκονος ἐπιστρέφει στὸ ἱερὸ βῆμα.

ΜΕΡΟΣ Δ' ΜΕΤΑΛΗΨΗ

Ἑψῶση – Κλάση – Ἐνωση

Ὁ ἀρχidiaκονος: Πρόσχωμεν, καὶ ὁ ἱερεὺς ἀγγίζοντας τὸν ἅγιο

226. Ἡ διαφορὰ μὲ τὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι ὅτι δὲν προστίθενται οἱ αἰτήσεις: Τὴν ἡμέραν πᾶσαν... κ.λπ.

227. Ἐπειδὴ ἡ εὐχή εἶναι πιὸ ἐκτενὴς ἀπὸ τὴν συναπτὴ, ὁ λαὸς μπορεῖ νὰ ἀπαντήσῃ στὶς τέσσερις αὐτὲς αἰτήσεις ἐμμελῶς. Ἡ ἀπλὴ ὁ διάκονος νὰ πεῖ τὴν συναπτὴ «σχολαίτερον»

ἄρτο λέγει τὴν εὐχή: Ἀκατάληπτε...²²⁸ Καὶ ἀμέσως συνάπτει: Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις.

Ἐνῷ ὁ λαὸς ψάλλει Εἰς ἅγιος..., ὁ ἱερεὺς τεμαχίζει τὸν ἄρτο κανονικὰ στὰ τέσσερα, ὕστερα παίρνει μία ἀπὸ τὶς μερίδες (συνήθως τὴν ΙΣ), κάνει μὲ αὐτὴν τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ πάνω στὸ ἅγιο ποτήριο καὶ τὴν βάζει μέσα λέγοντας: Ἦνωται τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα..., ποὺ ἐπέχει τὴν θέση τοῦ Πλήρωμα Πνεύματος Ἁγίου²²⁹.

Κατ' οἰκονομίαν προσφέρεται, εὐλογεῖται καὶ ἐγχέεται στὸ ποτήριο καὶ τὸ ζέον.

Ὁ διάκονος λέγει: Ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ ψάλατε, καὶ ὁ λαὸς ψάλλει τὸ Κοινωνικόν: Γεύσασθε καὶ ἴδετε...²³⁰ ἀντιφωνικά.

Ὁ ἱερεὺς –ἢ κάποιος ἄλλος– διαιρεῖ (τεμαχίζει) τὸ ἅγιο σῶμα γιὰ νὰ φτάσει γιὰ ὅλους.

Θεία κοινωνία

Μόλις τελειώσει ὁ τεμαχισμός, ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχή τῆς μεταλήψεως: Ἀγία, ἁγία, ἁγία... καὶ προσθέτει: Ἀληθινὸν σῶμα...

Ὅστερα μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι βάζει μία μερίδα στὴν παλάμη τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καὶ ἀφοῦ μὲ τὰ τρία δάκτυλα σφίξει τὸ ἅγιο σῶμα, μὲ τὰ δύο ἐλεύθερα δάκτυλα (τὸν ἀντίχειρα καὶ τὸν δείκτη) παίρνει ἄλλη μερίδα καὶ τὴν βάζει στὴν παλάμη τοῦ διακόνου, ὁ ὁποῖος ἔχει ἔλθει ἤδη ἀπὸ τὸ βόρειο μέρος –δηλαδὴ ἀπὸ τ' ἀριστερὰ τοῦ ἱερέα– καὶ ἔχει τὴν ἀριστερὴ παλάμη κάτω ἀπὸ τὴν δεξιὰ²³¹.

228. Στὴν βυζαντινὴ Λειτουργία πρῶτα λέγεται ἡ εὐχή καὶ ὕστερα τὸ Πρόσχωμεν.

229. Ἄν εἶναι πολλὰ ἅγια ποτήρια, τεμαχίζει τὴν μερίδα ΙΣ, καὶ βάζει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἓνα τμήμα σὲ κάθε ποτήριο λέγοντας: Ἦνωται...

230. Στὴν τελεία Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου πάντα ψάλλεται τὸ ἴδιο Κοινωνικόν.

231. Ἐννοοεῖται ὅτι ὅλα γίνονται πάνω στὸ εἰλητό-ἀντιμήνσιο.

Μόλις κοινωνήσουν τὸ σῶμα ταυτόχρονα, ὁ ἱερεὺς κοινωνεῖ πρῶτα ὁ ἴδιος καὶ μετὰ κοινωνάει τὸν διάκονο τὸ ἅγιο αἷμα²³².

Ὁ ἀρχιδιάκονος προσκαλεῖ τὸν πρῶτο πρεσβύτερο: Ἱερεῦ, πρόσελθε. Ἐρχεται ἐκεῖνος ἀπὸ τὸν νότιο μέρος (ἀπὸ τὴν μεριὰ ὅπου στεκόταν), λαμβάνει μία μερίδα τοῦ ἁγίου σώματος καὶ λέγοντας Ἀληθινὸν σῶμα..., τὴν βάζει στὴν ἀνοιχτὴ δεξιὰ παλάμη τοῦ ἱερέα.

Ὁ ἱερεὺς σφίγγει τὴν ἁγία μερίδα μὲ τὰ τρία του δάκτυλα καὶ μὲ τὸν ἀντίχειρα καὶ τὸν δείκτη παίρνει ἄλλη μερίδα καὶ τὴν δίνει στὸν πρῶτο πρεσβύτερο.

232. Ὅλη ἡ τάξη εἶναι τοῦ ἁγ. Φιλοθέου.

Ἀμφότεροι ὑποκλίνονται πάνω στήν ἁγία τράπεζα καὶ κοινωνοῦν τὸ σῶμα ταυτόχρονα.

Ὑστερα, ἀφοῦ ὁ πρῶτος πρεσβύτερος κοινωνήσει τὸν ἱερέα ἀπὸ τὸ ποτήριο, μεταλαμβάνει καὶ αὐτὸς τὸ τίμιο αἶμα ἀπὸ τὸν ἱερέα.

Μετὰ ἀπὸ αὐτό, ὁ ἱερεὺς δίνει τὸ σῶμα πρὸς τὸ βόρειο μέρος, ἐνῶ ὁ πρῶτος πρεσβύτερος κοινωνεῖ τοὺς ἄλλους πρὸς τὸ νότιο μέρος²³³.

Ὅταν κοινωνήσουν οἱ λειτουργοί, ἓνας διάκονος ἢ ἱερεὺς συστέλλει τὸ περιεχόμενο τοῦ ἱεροῦ δισκαρίου στὸ ποτήριο, καὶ τὸ καθαρίζει καλά, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ εἰλητό-ἀντιμὴνσιο.

233. Ἀπὸ πρακτικῆς ἀποψης εἶναι καλύτερο οἱ κληρικοί, ἀφοῦ κοινωνήσουν τὸ σῶμα, νὰ πᾶνε στὸ ἅγιο ποτήριο κάνοντας κύκλο ἀπὸ τὴν ἀνατολική πλευρὰ τῆς ἁγίας τράπεζας.

Όταν εἶναι ἕτοιμοι, ὁ ἀρχιδιάκονος –ἀφοῦ λάβει ἄδεια ἀπὸ τὸν ἱερέα– παίρνει τὸ ἅγιο ποτήριο, στρέφεται πρὸς τὸν λαὸ καὶ δείχνει αὐτὸ λέγοντας: Μετὰ φόβου Θεοῦ...

Μετὰ τὴν ἀπόκριση τοῦ λαοῦ Ἐνώπιόν σου Κύριε, τὸ Κοινωνικὸ συνεχίζεται.

Ὁ ἱερεὺς κοινωνεῖ τὸν λαὸ λέγοντας: Σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ μεταδιδόμενόν σοι...²³⁴

Όταν τελειώσει ἡ θεία μετάληψη, ὁ ἱερεὺς σφραγίζει τὸν λαὸ χωρὶς νὰ πεῖ κάτι, ἐπιστρέφει στὸ ἱερὸ καὶ ἀποθέτει τὸ ἅγιο ποτήριο στὴν ἱερὰ τράπεζα²³⁵. Ὁ ἀρχιδιάκονος βάζει τὸ θυμίαμα στὸ θυμιατὸ καὶ τὸ δίνει στὸν ἱερέα. Ὁ ἱερεὺς θυμιάζει τὰ ἅγια λέγοντας: Ὑψώθητι ἐπὶ τοὺς οὐρανοὺς... καὶ ἐπιστρέφει τὸ θυμιατὸ στὸν ἀρχιδιάκονο, ὁ ὁποῖος λαμβάνει τὸ ἅγιο δισκάριο καὶ περιμένει τὴν ἐκφώνηση τοῦ ἱερέα.

Εὐχαριστία – Τέταρτη κεφαλοκλισία – Ἀπόλυση

Ὁ ἱερεὺς παίρνει τὸ ἅγιο ποτήριο, γυρίζει πρὸς τὸν λαὸ καὶ δεικνύοντάς το ἐκφωνεῖ: Πάντοτε..., δίνοντας συνάμα τὸ σύνθημα στοὺς ψάλτες νὰ ἀρχίσουν τὸν εὐχαριστήριον ὕμνο: Εὐχαριστοῦμέν σοι, Χριστέ..., κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἱερεὺς μαζὶ μὲ τὸν διάκονο κατευθύνεται στὴν πρόθεση.

Ύστερα ὁ διάκονος βγαίνει ἔξω καὶ λέγει τὴν τελευταία συναπτή: Ὁρθοί, οἱ μεταλαβόντες..., κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχαριστήρια εὐχή: Ὁ Θεός, ὁ διὰ πολλὴν εὐσπλαγχνίαν σου..., καὶ τὴν ἐκφώνηση: Ὅτι ἡυλόγηται...

234. Ἡ πιὸ ἀπλᾶ: Σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ.

235. Τὸ Κοινωνικὸ συνεχίζεται.

Ἀκολουθεῖ εἰρήνευση καὶ ἡ τέταρτη, τελευταία κεφαλοκλισία: Ὁ Θεός, ὁ μέγας...²³⁶

Μετὰ τὴν ἐκφώνηση: Σοὶ γὰρ πρέπει..., ὁ λαὸς ψάλλει: Εἶη τὸ ὄνομα...

Ὁ ἱερεὺς ἀπέρχεται μὲ τὸν διάκονο στὴν πρόθεση καὶ λέγει τὴν εὐχή τῆς συστολῆς: Ἐδωκας ἡμῖν... καὶ εὐλογεῖ τὸν διάκονο.

Ὑστερα ἀμφότεροι βγαίνουν ἀπὸ τὸ ἱερὸ βῆμα στὴν μέση τοῦ ναοῦ καὶ λέγει ὁ ἀρχidiaκονος: Ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ διαφυλαχθῶμεν.

Ὁ λαὸς ζητᾷ ἀπὸ τὸν ἱερέα νὰ τοῦ δώσει εὐλογία ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου, γιὰ νὰ φύγουν. Καὶ ὁ ἱερεὺς τοὺς εὐλογεῖ στὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος, κάνοντας τρεῖς φορές τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ στὸν λαό.

Ἀμέσως συνάπτει τὴν ἀπολυτικὴ εὐχή Διὰ πρεσβειῶν..., συμπληρώνοντάς την μὲ τὸ σύνηθες: Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐλέησον ἡμᾶς.

Ἀφοῦ μοιράσει τὸ ἀντίδωρο, ὁ ἱερεὺς μπαίνει στὸ ἱερὸ καὶ ἀποδύεται. Ὁ διάκονος συστέλλει τὰ Ἅγια.

Β. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ ΔΩΡΩΝ

ΜΕΡΟΣ Α' ΕΣΠΕΡΙΝΟΣ

Στὴν Ἑνάτη Ὥρα οἱ κληρικοὶ «παίρνουν καιρό»: προσκυνοῦν τίς ἅγιες εἰκόνες, ὑποκλίνονται μπροστὰ στὴν Ὥραία Πύλη καὶ ἐνδύονται. Εἴθησται νὰ θυμιάζει ὁ διάκονος τὸ ἱερὸ βῆμα πρὶν τὴν ἔναρξη.

Εὐλογημένη ἡ βασιλεία... ὁ προοιμιακὸς ψαλμὸς καὶ τὰ Εἰρηνικά

236. Λέγεται ἀπὸ τὸν ἱερέα στὸ θυσιαστήριο.

κατὰ τὸ σύνηθες, ἐνῶ ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν πρώτη εὐχή: Οἱ κατὰ τὸν καιρὸν...

Ἀκολουθεῖ τὸ ἐνδιάτακτο Κάθισμα τοῦ Ψαλτηρίου (Πρὸς Κύριον...) καὶ ἡ μικρὰ συναπτὴ μετὰ τὴν δεύτερη εὐχή: Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ ἀπρόσιτον οἰκῶν... Ἄν ὅμως παραλειφθεῖ κατ' οἰκονομίαν τὸ Ψαλτήρι, παραλείπεται καὶ ἡ συναπτὴ μετὰ τὴν εὐχή, ὅπως ἀναφέραμε πάνω.

Στὸ Κύριε, ἐκέκραξα... θυμιάζει ὁ διάκονος κανονικά. Ψάλλονται τὰ δέκα ἐσπέρια, ὅπως στήν συνηθισμένη Προηγιασμένη.

Ἡ εὐχὴ τῆς εἰσόδου εἶναι ἡ γνωστὴ: Ἐσπέρας καὶ πρωῒ... Γίνεται ὁ συνήθης διάλογος: Εὐλόγησον, δέσποτα, τὴν ἁγίαν εἴσοδον... κ.λπ. Ὁ διάκονος χαράττει σταυρὸ μετὰ τὸ θυμιατὸ λέγοντας: Σοφία ὀρθοί, καὶ γίνεται ἡ εἴσοδος κατὰ τὸ Φῶς ἱλαρόν...

Μόλις μπεῖ στὸ θυσιαστήριον ὁ ἱερεὺς, ἀσπάζεται τὴν ἁγία τράπεζα καὶ πηγαίνει στὴν πλαϊνὴ καθέδρα γυρίζοντας ἀπὸ τὴν δεξιὰ πλευρά, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε.

Μετὰ τὴν εἰρήνευση ψάλλονται τὰ προκείμενα καὶ διαβάζονται τὰ ἀναγνώσματα κατὰ τὴν τάξη. Δὲν παρεμβάλλεται τὸ Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσι, οὔτε τὸ Κατευθυνθῆτω... ἀκολουθεῖ.

Ἄν εἶναι ἑορτὴ ἢ Μεγάλῃ Ἑβδομάδα, προστίθενται τὰ γνωστὰ στοιχεῖα μετὰ τὴν σειρά.

Μετὰ τὸ τελευταῖον ἀνάγνωσμα ὁ ἱερεὺς κατεβαίνει ἀπὸ τὴν καθέδρα καὶ ἀφοῦ τελειώσει τὸ Καταξίωσον..., λέγει τὴν εὐχή: Σοὶ εὐχαριστοῦμεν..., ἐνῶ ὁ διάκονος ἀπαγγέλλει τὰ Πληρωτικά.

Ἀκολουθεῖ εἰρήνευση καὶ κεφαλοκλισία. Μετὰ τὴν ἐκφώνηση Χάριτι καὶ φιλανθρωπία... τελειώνει ὁ Ἑσπερινός.

ΜΕΡΟΣ Β' ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ

Χερνιβία – Πρόθεση

Ὁ διάκονος: Ἐν εἰρήνῃ ψάλλωμεν, καὶ ἀρχίζει τὸ στιχηρὸ τῆς χερνιβίας.
Ὁ ἱερεὺς, ἀφοῦ πλύνει τὰ χέρια του στὴν Ὡραία Πύλη βοηθούμενος
ἀπὸ τὸν διάκονο, ἐτοιμάζει τὸν ἅγιον ἄρτο καὶ τὸ ποτήριο, δηλαδὴ τὴν
Πρόθεση τῆς Προηγιασμένης²³⁷. Ὁ διάκονος ἀπλώνει τὸ εἰλητό (ἂν
ἡ Πρόθεση γίνεται στὴν πρόθεση).

Εἵσοδος τῶν ἁγίων δώρων

Ὁ διάκονος: Μὴ τις τῶν κατηχομένων..., καὶ ἀρχίζει τὸ «Χερουβικό».
Ὅλα γίνονται ὅπως στὴν βυζαντινὴ Προηγιασμένη: λέγεται ὁ 50^{ος}
ψαλμός, καὶ ἀπὸ τὸν διάκονο ποὺ θυμιάζει, καὶ ἀπὸ τὸν ἱερέα ποὺ
ἴσταται μπροστὰ στὴν ἁγία τράπεζα. Τὰ ἅγια μεταφέρονται στὸ
θυσιαστήριο. Ἡ μόνη διαφορὰ ἔγκειται στὴν ἀντιφωνικὴ ἐκτέλεση τοῦ
Νῦν αἱ δυνάμεις...²³⁸

Ἀσπασμός – Κεφαλοκλισία

Ἀμέσως μετὰ τὴν εἵσοδο ὁ διάκονος ἐκφωνεῖ: Στᾶμεν καλῶς..., καὶ
ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴ τοῦ ἀσπασμοῦ ἀπὸ τὴν τελεία Λειτουργία:
Ὁ πάντων Θεὸς... καὶ ἐκφωνεῖ: Ὅτι Θεὸς εἰρήνης...

Ἀκολουθεῖ εἰρήνευση, ἡ διακονικὴ προτροπὴ Ἀσπασώμεθα
ἀλλήλους..., ὁ ἀσπασμὸς καὶ ἡ εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας ἀπὸ τὴν τελεία
Λειτουργία: Ὁ μόνος Κύριος... μετὰ τὴν ἐκφώνηση: Ὅτι αἰνετὸν καὶ
προσκυνητὸν...

237. Ὅλα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα γίνονται στὸ Πρὸς Κύριον...

238. Ἵσως καλύτερα νὰ διακοπεῖ κανονικὰ ὁ ὕμνος κατὰ τὴν μεταφορὰ, ἐφ' ὅσον τὰ τίμια δῶρα
εἶναι καθαγιασμένα.

ΜΕΡΟΣ Γ' ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΗ

Πρώτη συναπτή – Πρώτη εὐχή προηγιασμένων

Ὁ διάκονος παίρνει «καιρὸ» ἀπὸ τὸν ἱερέα καὶ ἀφοῦ βγεῖ ἔξω, ἐκφωνεῖ:
Ἔτι καὶ ἔτι... καὶ ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν πρώτη εὐχή τῆς Προηγιασμένης:
Κύριε παντοκράτορ... Μετὰ τὴν εὐχή ὁ διάκονος συνεχίζει τὴν συναπτή.
Λέγεται ἡ ἐκφώνηση: Ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ..., καὶ γίνεται εἰρήνευση.

Δεύτερη συναπτή – Δεύτερη εὐχή – Πάτερ ἡμῶν – Κεφαλοκλισία

Ὁ μὲν διάκονος λέγει τὴν μικρὴ συναπτή Πληρώσωμεν..., ὁ δὲ ἱερεὺς τὴν εὐχή πρὸ τοῦ Πάτερ ἡμῶν...: Κύριε καρδιογνώστα... Στὴν ἀρχὴ τῆς συναπτῆς ὁ ἱερεὺς, ἢ ὁ δεῦτερος διάκονος, αἶρει τὸν ἀέρα ἀπὸ τὰ θεῖα δῶρα.

Ἀπὸ τὴν Κυριακὴ προσευχὴ μέχρι καὶ τὴν κεφαλοκλισία ὅλα εἶναι ὅπως στὴν τελεία Λειτουργία (στὸ Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία... ὁ διάκονος ἐπιστρέφει στὸ ἱερὸ βῆμα).

Ἑνωσις – Κλάση – Ἑνωσις

Ὁ ἅγιος ἄρτος ὑψώνεται χωρὶς τὴν εὐχή.

Στὴν ἑνωσις δὲν λέγεται ὁ συνηθισμένος στίχος Ἦνωται..., ἀλλὰ τὸ Εὐλογητὸς ὁ Πατήρ...²³⁹, κατ' ἀναλογίαν τῆς βυζαντινῆς Προηγιασμένης.

Θεία κοινωνία – Εὐχαριστία

Ἐδῶ διαφέρουν μόνο τὰ ψαλτικά, δηλαδὴ τὸ Κοινωνικὸ καὶ ὁ ὕμνος γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν ἁγίων δώρων στὴν πρόθεση.

239. Αὐτὴ ἡ πρόταση εἶναι παρμένη ἀπὸ τὴν τελεία Λειτουργία, ὅπου εἶναι ὡς δευτέρη μετὰ τὸ Ἦνωται...

Ἡ διακονικὴ συναπτὴ Ὅρθοί, οἱ μεταλαβόντες... εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἴδια, ἐνῶ ἡ εὐχαριστήρια εὐχὴ καὶ ἡ ἐκφώνησή της διαφέρουν: *Εὐχαριστοῦμέν σοι τῷ φοβερῷ Θεῷ... Ὅπως αἰεὶ ἔσται...*

Κεφαλοκλισία – Ἀπόλυση

Μετὰ τὴν εἰρήνευση γίνεται κεφαλοκλισία. Ἡ εὐχὴ διαφέρει ἀπὸ τὴν τελεία: Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ..., ἐνῶ ἡ ἐκφώνηση εἶναι ἡ ἴδια: *Σοὶ γὰρ πρέπει...*

Κατὰ τὸ Εἶη τὸ ὄνομα... λέγεται ἄλλη εὐχὴ τῆς συστολῆς στὴν πρόθεση: *Ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ...*

Ὁ διάκονος: *Ἐν εἰρήνῃ πορευθῶμεν* (ἀντὶ τοῦ ...*διαφυλαχθῶμεν*), καὶ γίνεται ἀπόλυση ὅπως στὴν τελεία.

Γ. ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Παρ' ὅλο πὺ μεταξὺ τῶν χειρογράφων τῆς Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου ὑπάρχουν καὶ Ἀρχιερατικά (π.χ. Α86), οἱ σχετικὲς διατάξεις δὲν προβλέπουν κάτι διαφορετικὸ γιὰ τὴν ἀρχιερατικὴ Λειτουργία²⁴⁰.

Δὲν θὰ σχολιάσουμε τὴν σημερινὴ ἀρχιερατικὴ ἐνδυμασία πού, ὡς γνωστόν, διαφέρει ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἐνδυμασία τῶν ἀρχιερέων ἀκόμα τῶν τελευταίων ἡμερῶν τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ θὰ σταθοῦμε μόνο στὴν χρῆση τοῦ ὡμοφορίου, τὸ κύριο διακριτικὸ τοῦ ἐπισκοπικοῦ βαθμοῦ.

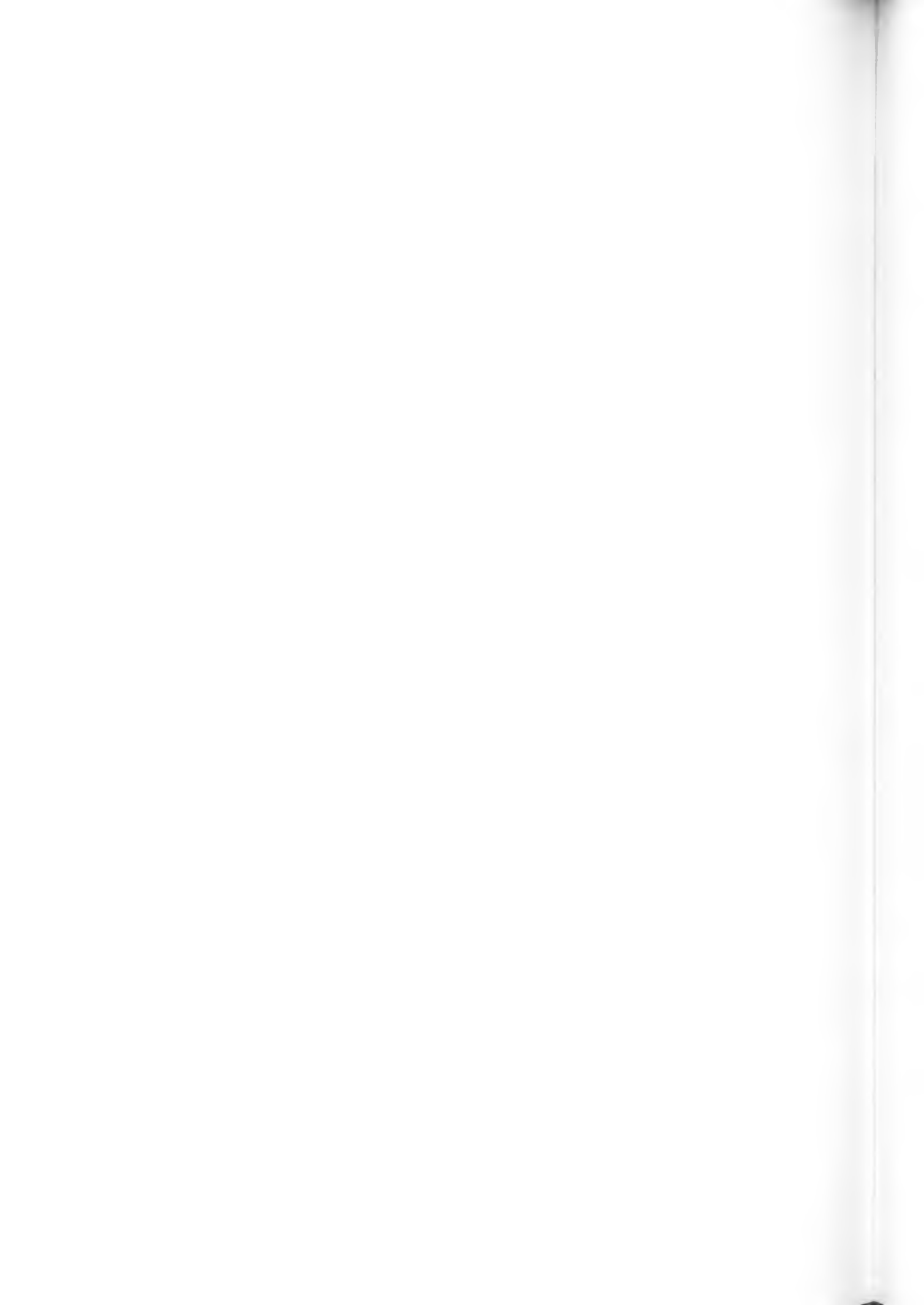
Σύμφωνα μὲ τὶς σχετικὲς σαφεῖς καὶ ρητὲς ἀρχιερατικὲς διατάξεις, στὴν Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου ὁ ἀρχιερεὺς φοράει τὸ ὡμοφόριο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι καὶ τὸν Ἀπόστολο. Στὸ Ἀλληλούαριο τὸ «ἐκδιδύσκει» καὶ ξαναφοράει πρὶν τὴν ὑψωση τῶν ἀγίων (*Τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις*), ἢ καὶ ἀργότερα, πράγμα ἀσυνήθιστο γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο.

240. Ὁ ὅρος «ἱερεὺς» ὑπονοοῦσε καὶ τὸν πρεσβύτερο καὶ τὸν ἀρχιερέα, ὡς ἐκ τούτου δὲν μπορούμε πάντα νὰ γνωρίζουμε ποίος ἀκριβῶς χρησιμοποιοῦσε κάποιον συγκεκριμένο κώδικα.

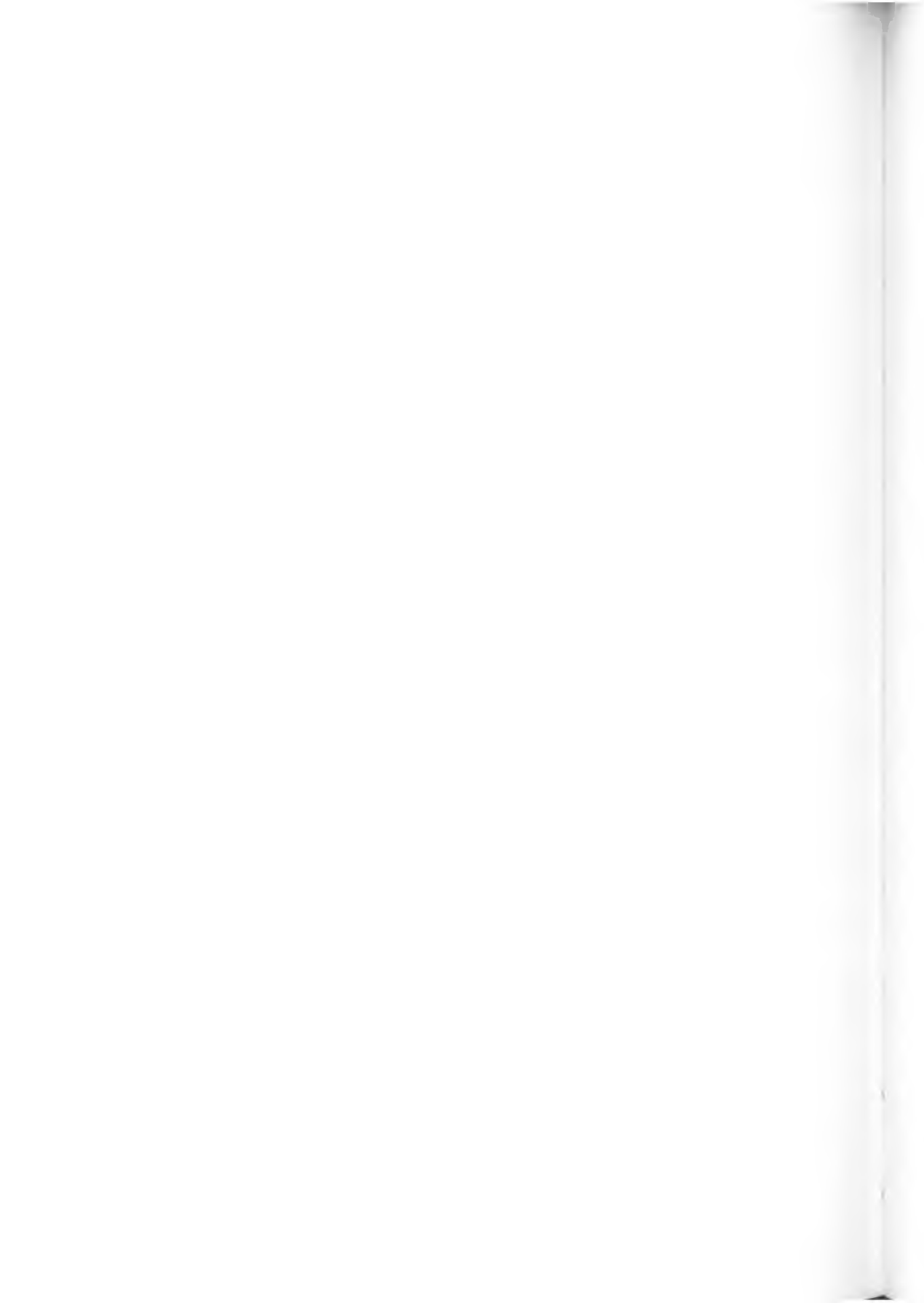
Στήν Μεγάλη Εἵσοδο τὸ ὠμοφόριο μόνο λιτανεύεται, δὲν τὸ φοράει ὁ ἀρχιερεὺς. Ἐξαίρεση γίνεται στὶς χειροτονίες, κατὰ τὶς ὁποῖες μόνο ὁ χειροτονῶν τὸ φοράει καὶ μόνο ὅσο διαρκεῖ ἡ χειροτονία²⁴¹.

Ἄν τηρηθεῖ ἡ ἴδια ἀρχὴ στήν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου, ἀπὸ τὴν ἔναρξιν μέχρι τὸ Ἀλληλούϊα ὁ ἀρχιερεὺς φοράει τὸ ὠμοφόριο (γιά λίγο δηλαδή), ὕστερα τὸ λιτανεύουν κατὰ τὴν μεταφορὰ τῶν ἁγίων δώρων (Μεγ. Εἵσοδος), καὶ τέλος, πρὶν τὴν εὐχὴ *Ἀκατάληπτε Θεὲ Λόγε...* τὸ ἐνδύεται καὶ φοράει μέχρι καὶ τὴν ἀπόλυση.

241. Βλ. *Διατάξεις*, σσ. 83, 112, 131.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΩΝ ΔΙΑΤΑΞΕΩΝ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ ΔΩΡΩΝ

Εισαγωγικό σημείωμα

Στην συνέχεια παρατίθενται όλες οι διατάξεις όλων τῶν χειρογράφων. Προτάσσουμε ὅμως τις τέσσερις εὐχὲς τῆς Προηγιασμένης με διαφορετικὲς γραφὲς τῶν κωδίκων²⁴². Τῶν λοιπῶν τριῶν εὐχῶν τῆς τελείας Λειτουργίας, ὅπως καὶ τῶν ὑπὸ κληρικῶν λεγομένων, γράφουμε μόνο τις ἀρχικὲς λέξεις: α) με ἀποσιωπητικά, ὅταν τὸ κείμενο τῆς εὐχῆς στὸ χειρόγραφο παρατίθεται πλήρως, β) χωρὶς ἀποσιωπητικά (μόνο με τελεία), ὅταν ὁ κώδικας δὲν ἔχει ὁλόκληρο τὸ κείμενο.

Ἡ συνηθισμένη ἔγκλιση τῶν διατάξεων στὰ γεωργιανὰ εἶναι προστακτικὴ: *εἰπέτω ὁ ἱερεὺς, ὁ διάκονος αἰρέτω* κ.ο.κ. Μερικὲς φορές τὸ ρῆμα τίθεται στὸ δεῦτερο πρόσωπο: *ποιήσον, μὴ εἴπῃς* κ.λπ. Ὅπως ἐπίσης, ὁ ὅρος *Ἐκφώνησις* ἐνίοτε σημειώνεται ὡς *Ἐκφώνησον* (ἐπὶ λέξει: *Ὑψωσον [τὴν φωνήν]*). Ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴ συγχυζοῦμε τοὺς ἀναγνώστες, ἀκολουθοῦμε τὴν συνηθισμένη ἐλληνικὴ ὀρολογία.

Ἡ Προηγιασμένη λέγεται κυρίως *Ἀνακαίνισις*, γι' αὐτὸ κατὰ περίστασις χρησιμοποιοῦνται τὰ παράγωγά της.

Στὸ πρωτότυπο κείμενο τὰ τίμια δῶρα πάντα ἀναφέρονται στὸν ἐνικό ἀριθμό: *ὑπὲρ τοῦ ἁγίου δώρου...*, *τιμίου δώρου...* κ.λπ.

Ὁ λειτουργικὸς ὅρος *Γεύσασθε* στὰ γεωργιανὰ μέχρι σήμερα σημαίνει τὸ Κοινωνικό, προφανῶς διότι εἶναι ἡ πρώτη λέξη τοῦ σταθεροῦ Κοινωνικοῦ τῆς τελείας Λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου *Γεύσασθε [καὶ ἴδετε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος]*.

242. Ὡς βάση ἔχουμε τὸ SG12, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα σημεῖα τὰ ὁποῖα σημειώνουμε ἰδιαιτέρως.

Μερικά χειρόγραφα παραλείπουν ειρηνεύσεις, μερικά κάποιες λέξεις κ.ο.κ. Για νὰ μὴ κουράσουμε τὸν ἀναγνώστη, δὲν τὰ σημειώνουμε μὲ τὸ sic.

Εὐχὴ α' (τῆς Καθολικῆς)

Κύριε παντοκράτορ, ἄφατε καὶ ἀνεξιχνίαστε,²⁴³ ἀκατάληπτε [καὶ]²⁴⁴ ἄγνωστε καὶ ἀθεώρητε, [Κύριε,]²⁴⁵ ὁ μόνος ἔχων [ἀθανασίαν]²⁴⁶, καὶ φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον, πρόσδεξι τὴν δέησιν ἡμῶν καὶ [ίκεσίαν]^{247 248} καὶ χάρισαι ἡμῖν τὴν προηγιασμένην [ταύτην]²⁴⁹ θυσίαν τοῦ ὀνόματός σου, ([καὶ]²⁵⁰ [νῦν]²⁵¹ τετελειωμένην)²⁵² τῇ ἐπιφοιτήσει τοῦ Ἁγίου Πνεύματός [σου]²⁵³, μὴ εἰς κρίμα, ἢ εἰς κατάκριμα,²⁵⁴ μηδὲ εἰς ἔλεγχον ἁμαρτιῶν²⁵⁵, ἀλλ' εἰς ἴασιν καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον, [εἰς νῆψιν,²⁵⁶ εἰς ἁγιασμὸν [καὶ]²⁵⁷ ὁσιότητα, καὶ εἰς ἀντίληψιν τὴν παρὰ σοί.^{258 259}

[Ἐκφώνησις· Ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, μεθ' οὗ σοὶ δόξα

243. add. καὶ N26, SG54, N66, SG89.

244. om. N26, SG54, Grz.

245. om. N53, N66, SG89.

246. SG54: ἐξουσίαν. Grz: ἀθανασίαν καὶ ἐξουσίαν.

247. SG89: προσευχήν.

248. add. καὶ πρεσβείαν πάντων τῶν ἁγίων σου Grz.

249. om. N26.

250. om. N26.

251. om. N26, SG54.

252. Grz: τελειῶσαι καὶ ἐν τῇ ὥρᾳ ταύτῃ.

253. om. N26, SG54.

254. add. καὶ SG54.

255. add. ἡμῶν SG54, Grz.

256. add. καὶ Grz.

257. om. SG89.

258. add. Κύριε Grz

259. N26: ἐν νήψει, τῇ ἀντιλήψει τῇ σῇ. SG54: ἐν νήψει καὶ ἁγιασμῷ, ἐν ὁσιότητι, τῇ ἀντιλήψει τοῦ Χριστοῦ Ἰησοῦ, τοῦ Κυρίου ἡμῶν, μεθ' οὗ σοὶ δόξα πρέπει σὺν τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ὁ λαός· Ἀμήν.

[πρέπει]²⁶⁰ σὺν τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.]²⁶¹

Εὐχὴ β' (πρὸ τοῦ Πάτερ ἡμῶν)

Κύριε καρδιογνώστα, ὁ ἐπιστάμενος τὸν νοῦν πάντων τῶν ἀνθρώπων, καὶ εἰδὼς τὰ πάντα πρὶν γενέσθαι αὐτά, ἐπίβλεπον ἐξ οὐρανοῦ ἐν τῇ ἐπισκέψει,²⁶² τῇ εὐσπλαγχνίᾳ σου,²⁶³ ἐλέησον ἡμᾶς, [καὶ]²⁶⁴ πρόσδεξι τὴν δέησιν ἡμῶν,²⁶⁵ καὶ καθάρισον [ἡμῶν]²⁶⁶ [τὰ χεῖλη]²⁶⁷ καὶ τὴν καρδίαν, ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ [σαρκὸς καὶ πνεύματος]²⁶⁸, καὶ [δὸς ἡμῖν]²⁶⁹ εὐπρόσδεκτον [γενέσθαι, τὸ μετὰ παρρησίας καὶ ἐν ἁγιασμῷ]²⁷⁰, ἐπὶ τῶν [προηγιασμένων]²⁷¹ τούτων δώρων,

[Εκφώνησις· Τολμᾷν ἐπικαλεῖσθαι σέ, τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς ἅγιον Θεόν, πατέρα ἐλεήμονα καὶ λέγειν·]²⁷²

Εὐχὴ γ' (εὐχαριστίας)

Εὐχαριστοῦμέν σοι τῷ φοβερῷ²⁷³ [Κυρίῳ]²⁷⁴, ὅτι ἀπέκρυψας ταῦτα

260. Grz: ἀναπέμπομεν.

261. N26: Ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς.

262. add. καὶ N26, SG54, N53, N66, Grz, SG89.

263. add. καὶ N26, SG54, N53, N66, Grz, SG89.

264. om. N26.

265. add. καὶ ἱκεσίαν N26, SG54, Grz (βλ. τὴν προηγούμενη εὐχή).

266. SG54: μου.

267. N26: τὸν νοῦν.

268. Σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα εἶναι: πνεύματος καὶ σαρκός.

269. SG54, Grz: καὶ στερέωσον ἡμᾶς [εἰς τὸ]. Grz ἔχει συγκεχυμένη ἐκφώνηση, ἡ ὁποία δὲν ἔχει νόημα.

270. N26: παρρησίαν καὶ ἁγιασμόν.

271. N26, SG54: ἡγιασμένων.

272. SG54: Καὶ καταξιώσον ἡμᾶς, Δέσποτα, μετὰ παρρησίας, ἐν καθαρᾷ.

273. add. καὶ ἀγαθῷ Grz.

274. N26: Θεῷ.

ἀπὸ σοφῶν καὶ συνετῶν, καὶ ἀπεκάλυψας αὐτὰ νηπίοις· ναὶ ὁ Πατήρ,
ὅτι οὕτως εὐδοκία ἐγένετο ἔμπροσθέν σου, [ὅτι]²⁷⁵ κατηξίωσας ἡμᾶς
μεταλαβεῖν [τοῦ σώματος καὶ αἵματος]²⁷⁶ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ,
[τοῦ Κυρίου ἡμῶν]²⁷⁷ Ἰησοῦ Χριστοῦ. [Παρακαλοῦμέν σε·]²⁷⁸ Μὴ εἰς
κρίμα²⁷⁹ γένοιτο ἡ μετάληψις αὕτη, ἀλλ' εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν²⁸⁰ καὶ
ζωὴν αἰώνιον, [ἵνα ἄξιοι γενώμεθα τῆς τῶν ἁγίων σου τρυφῆς.]²⁸¹

Ἐκφώνησις· Ὅπως αἰεὶ ἔσται τὸ ὄνομά σου²⁸² εὐλογημένον²⁸³ καὶ
δεδοξασμένον, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν
καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.²⁸⁴

Εὐχὴ δ' (ἀπολυτικῆς κεφαλοκλισίας)

Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ [τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ
Χριστοῦ]²⁸⁵, [τοῦ κλίναντος τοὺς οὐρανοὺς, καὶ καταβάντος]²⁸⁶ ἐπὶ
σωτηρίᾳ τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, σοὶ ἐκλίναμεν τὰς κεφαλὰς ἡμῶν,
ἀπεκδεχόμενοι τὴν παρὰ σοῦ εὐλογίαν· ἔκτεινον τὴν χεῖρά σου τὴν
εὐεργετικὴν, καὶ εὐλόγησον πάντας ἡμᾶς εὐλογία τῇ πνευματικῇ.

275. N26: καί.

276. Κατ' ἀκρίβειαν στὰ SG12, N53 εἶναι στὸν πληθυντικὸ.

277. om. N26, SG54. Στὸ N26 οὔτε ἡ λέξη Ἰησοῦ φαίνεται καθαρά.

278. SG54: παρακαλῶ σε καὶ δέομαι. Grz: Παρακαλοῦμέν σε καὶ δεόμεθά σου.

279. add. ἡμῖν N26, SG54, N53, N66, Grz.

280. add. ἡμῶν SG54, Grz.

281. N26: ὅτι κατηξίωσας ἡμᾶς τῆς τῶν ἁγίων σου τρυφῆς. SG54: ὅτι κατηξίωσας ἡμᾶς τῶν ἁγίων
μυστηρίων σου. Grz: ὅτι κατηξίωσας ἡμᾶς τῶν ἁγίων μυστηρίων σου, ἵνα ἄξιοι γενώμεθα τῆς τῶν
ἁγίων σου τρυφῆς.

282. add. τὸ ἅγιον N26, SG54, Grz.

283. add. καὶ αἰνετὸν Grz.

284. Ἡ μετάφραση τῆς εὐχῆς ἔγινε πρὶν ἀνακαλυφθεῖ τὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο τῆς Προηγιασμένης.
Ἔτσι ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε πόσο σωστά ἀποδίδει τὸ νόημα ἡ retro μετάφραση.

285. SG12: τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Σωτῆρος. N26: τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.
Grz: τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

286. N26, SG54, N66, Grz: Ὁ κλινάς... καὶ καταβάς (ποῦ ἀναμφίβολα εἶναι λάθος ἐκ παραδρομῆς).

Ἐκφώνησις· Σοὶ γὰρ πρέπει πᾶσα δοξολογία, τιμὴ καὶ προσκύνησις, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

✠

N26

Μέλλοντος τοῦ ἱερέως ἀνακαινίσαι τὰ ἅγια, πᾶσα τάξις τοῦ καιροῦ τοῦ ἑσπερινοῦ πληροῦται. Καὶ λέγουσι τῆς νύψεως τῶν χειρῶν τοῦ τυχόντος ἤχου.

Ὁ διάκονος· Μὴ τις τῶν κατηχουμένων.

Τῆς εἰσόδου τῶν ἁγίων εἰς πάσας τὰς ἀνακαινίσεις· Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν ἀοράτως σοὶ λατρεύουσιν, ἰδοὺ γὰρ εἰσπορεύεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης, ἰδοὺ θυσία μυστικὴ προηγιασμένη ἀνακαινίζεται· πίστει καὶ φόβῳ μεταλάβωμεν, ἵνα μέτοχοι ζωῆς αἰωνίου γενώμεθα. Ἀλληλούϊα.

Καὶ ὅτε εἰσάξουσιν τὰ ἅγια, δι' ἀέρος καλύπτουσι.

Λέγει ὁ διάκονος· Στῶμεν καλῶς.

Τὸ Πιστεύω οὐ λέγουσιν.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχήν· Ὁ πάντων Θεὸς καὶ Δεσπότης, ἀξιῶς ἡμᾶς.

Ἐκφώνησις· Ὅτι Θεὸς εἰρήνης καὶ ἀγάπης.

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Οὐκ ἀσπάζονται.

Ὁ διάκονος λέγει τὴν καθολικὴν καὶ συνάπτει τοῦτο·

Καὶ ὑπὲρ τῶν ἁγίων προαγιασθέντων, καὶ τοῦ ἀξίως ἀνακαινίζοντος αὐτὰ τιμίου ἱερέως, καὶ τοῦ λαοῦ τούτου, πάντες Κύριον τὸν Θεὸν ἱκετεύσωμεν.

Ὁ λαός· Κύριε, ἐλέησον (τρίς).

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχήν· Κύριε παντοκράτορ... Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματι.

Οἱ διάκονοι αἴρουσι τὸν ἀέρα²⁸⁷, καὶ λέγει τὴν συναπτὴν·

Πληρώσωμεν τὴν δέησιν ἡμῶν τῷ Κυρίῳ, ὅτι πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ· τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὑπὲρ τῶν ἁγίων προαγιασθέντων καὶ δωρηθέντων ἡμῖν, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὅπως Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν καταξιώσῃ ἡμᾶς μεταλαβεῖν τῶν ἐπουρανίων θείων, τοῦ Κυρ.

Ἵνα καταξιωθῶμεν²⁸⁸ κοινωνῆσαι τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων, ἐπουρανίων τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων, τοῦ Κυρ.

Τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως.

Ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχήν ταύτην· Κύριε καρδιογνώστα...

Τὸ Πάτερ ἡμῶν.

Ἐκφώνησις· Καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, Κύριε, Κύριε τῶν δυνάμεων, ἀλλὰ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ἐκφώνησις· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ διάκονος· Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν.

Ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχήν· Σοὶ ἐκλίναμεν.

Ἐκφώνησις· Σὺ γὰρ προσκυνητὸς καὶ δεδοξ.

Ὁ λαός· Ἀμήν.

287. Šarī – ἴσως ἀπὸ τὴν λέξη ἀήρ.

288. "H: ἄξιοι γενώμεθα (καὶ ἐδῶ καὶ στοὺς ἄλλους κώδικες στὸ ἀντίστοιχο σημεῖο).

Ὁ ἱερεὺς· Καὶ ἔσται ἡ χάρις τῆς ἁγίας.
 Ὁ διάκονος· Πρόσσωμεν.
 Ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχὴν· Ἀκατάληπτε.
 Ἐκφώνησις· Τὰ προηγιασμένα ἅγια.
 Ὁ λαός· Εἰς.
 Εἰς τὸ Γεύσασθε· Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐκ τῶν οὐραν.
 Καὶ πληροῦσι πᾶσαν τὴν τάξιν.
 Μετὰ δὲ τὸ μεταλαβεῖν ὁ διάκονος· Ὁρθοί.
 Ὁ ἱερεὺς· Σοὶ γὰρ πρέπει.
 Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη.
 Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματι.
 Ὁ διάκονος· Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν.
 Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν· Εὐχαριστοῦμέν σοι...
 Ὁ λαός· Ἀμήν.
 Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη.
 Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματι.
 Ὁ διάκονος· Τὰς κεφαλὰς.
 Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν· Ὁ Θεός καὶ Πατήρ...
 Ὁ λαός· Ἀμήν.
 Ὁ διάκονος· Ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ διαφυλαχθῶμεν.
 Ἐν ὀνόματι Κυρίου, κύριε, εὐλόγησον.

✕

SG12

Τὸ μυστήριον τῆς ἁγίας ἀνακαινίσεως

Εἵπερ ἐκτὸς νηστειῶν τελεῖται ἡ ἀνακαινίσις, πᾶσα τάξις τῆς λειτουργίας
 πληροῦται· ἀνάγνωσμα σὺν τῷ εὐαγγελίῳ, τῇ καθολικῇ συναπτῇ καὶ τῇ
 εὐχῇ.

Καὶ λέγεται τῆς νίψεως τῶν χειρῶν, ἐτοιμάζουσι δὲ τὸ θυσιαστήριον, καὶ εἰσοδεύουσι τὰ ἅγια ἐπὶ τοῦ δίσκου, τὸ δὲ αἷμα ἐν τῷ ποτηρίῳ, ἢ ἀμφότερα ἐν τῷ ποτηρίῳ τιθέασι, καὶ οὕτως εἰσοδεύουσιν.

Εἰ δὲ ἐντὸς νηστειῶν, μετὰ τὸν καιρὸν τοῦ ἑσπερινοῦ, ὅτε τὸ Ἅγιος ὁ Θεὸς πληρωθῇ, ποιοῦσιν ὁμοίως τὴν εἴσοδον τῶν ἀγίων· μετὰ τιμῆς, θυμιατοῦ, κηροῦ καὶ ῥιπιδίου, καὶ ὁ σταυρὸς προπορεύεται ὡς ἐν τῇ λειτουργίᾳ, καὶ οὕτως εἰσοδεύουσιν.

Πρότερον δὲ λέγει ὁ διάκονος· Ἐν εἰρήνῃ ψάλλωμεν.

Ὁ ἱερεὺς νίπτεται τὰς χεῖρας. Λέγουσι τῆς νίψεως τῶν χειρῶν τῆς παρελθούσης Κυριακῆς.

Εἰς δὲ τὴν εἴσοδον τῶν ἀγίων Νῦν αἱ δυνάμεις λέγουσιν.

Ὅτε δὲ τεθῶσιν τὰ ἅγια ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, καλύπτονται.

Ὁ διάκονος· Στῶμεν καλῶς, σχολάσωμεν πάντες· τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὁ λαός· Κύριε, ἐλέησον.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν τοῦ ἀσπασμοῦ· Ὁ πάντων Θεὸς καὶ Δεσπότης. Καὶ δίδωσιν εἰρήνην.

Ἀσπάζονται.

Ὁ διάκονος κλίνει τὰς κεφαλὰς.

Ὁ λαός· Σοί, Κύριε.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν τῆς κεφαλοκλισίας· Ὁ μόνος Κύριος καὶ.

Ὁ διάκονος τὴν συναπτὴν, ε' αἰτήσεις. Καὶ συνάπτει τοῦτο·

Καὶ ὑπὲρ τῶν ἀγίων προκειμένων καὶ προαγιασθέντων, καὶ τοῦ ἀξίως ἀνακαινίζοντος αὐτὰ παρεστῶτος τιμίου ἱερέως, πάντες Κύριον τὸν Θεὸν ἱκετεύσωμεν.

Ὁ λαός· Κύριε, ἐλέησον (τρὶς).

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην· Κύριε παντοκράτορ...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Ὁ διάκονος· Πληρώσωμεν τὴν δέησιν ἡμῶν, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὅτι πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς ἁγίας δόξης αὐτοῦ, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ἵνα καταξιωθῶμεν κοινωνῆσαι τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων, ἐπουρανίων τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως, καὶ τὴν κοινωνίαν τοῦ παναγίου Πνεύματος αἰτησάμενοι, ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους καὶ πᾶσαν τὴν ζωὴν ἡμῶν Χριστῷ τῷ Θεῷ ἡμῶν παραθώμεθα.

Ὁ ἱερεὺς· Κύριε καρδιογνώστα...

Ὁ λαός· Πάτερ ἡμῶν.

Ὁ ἱερεὺς· Καὶ μὴ εἰσενέγκης ἡμᾶς.

Ἐκφώνησις· Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία.

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Ὁ διάκονος κλίνει τὰς κεφαλὰς.

Ὁ λαός· Σοί, Κύριε.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν τῆς κεφαλοκλισίας· Σοὶ ἐκλίναμεν οἱ δοῦλοί σου.

Ἐκφώνησις· Ὅτι ἡυλόγηται, ἡγίασται καὶ δεδόξασται τὸ ὄνομά σου, τοῦ Πατρὸς.

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Καὶ ἔσται ἡ χάρις ✠ τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου ✠ καὶ προσκυνητῆς Τριάδος ✠ ἔσται μετὰ πάντων ὑμῶν.

Ὁ λαός· Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου.

Ὁ διάκονος· Πρόσσωμεν.

Ὁ ἱερεὺς· Τὰ προηγιασμένα ἅγια τοῖς ἁγίοις.

Ὁ λαός· Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς σὺν Ἁγίῳ.

Μετὰ τὴν κοινωνίαν ὁ διάκονος λέγει τὴν συναπτὴν· Ὁρθοί, οἱ μεταλαβόντες.

Ὁ ἱερεύς· Εὐχαριστοῦμέν σοι...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεύς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Ὁ διάκονος κλίνει τὰς κεφαλὰς.

Ὁ λαός· Σοί, Κύριε.

Ὁ ἱερεύς· Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ διάκονος· Ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ πορευθῶμεν.

Ὁ λαός· Ἐν ὀνόματι Κυρίου, κύριε, εὐλόγησον.

Ἐτελειώθη ἡ τάξις τῆς ἀνακαινίσεως.

SG54

Μέλλοντος τοῦ ἱερέως ἀνακαινίσαι τὰ ἅγια, πᾶσα τάξις τοῦ ἑσπερινοῦ καιροῦ πληροῦται. Καὶ μετὰ τὸ Πάτερ ἡμῶν λέγουσι τῆς νίψεως τῶν χειρῶν, ὅπερ τύχοι.

Ὁ διάκονος· Μὴ τις τῶν κατηχουμένων.

Τῶν ἁγίων· Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σὺν ἡμῖν ἀοράτως σοὶ λατρεύουσιν, ἰδοὺ γὰρ εἰσπορεύεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης, ἰδοὺ θυσία μυστικὴ προηγιασμένη ἀνακαινίζεται· πίστει καὶ φόβῳ μεταλάβωμεν, ἵνα μέτοχοι ζωῆς αἰωνίου γενώμεθα. Ἀλληλουῖα.

Καὶ ὅτε εἰσάξουσι τὰ ἅγια, δι' ἀέρος καλύπτουσι.

Λέγει ὁ διάκονος· Στῶμεν καλῶς, σχολάσωμεν.

Τὸ Πιστεύω οὐ λέγουσιν.
 Ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχὴν· Ὁ πάντων Θεὸς καὶ Δεσπότης, ἀξιους ἡμᾶς
 ἀπεργάσαι τῆς ὥρας ταύτης.
 Ἐκφώνησις· Ὅτι Θεὸς εἰρήνης καὶ ἀγάπης καὶ φιланθρωπίας.
 Ὁ λαὸς· Ἀμήν.
 Καὶ οὐκ ἀσπάζονται.
 Ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχὴν· Ὁ μόνος Κύριος καὶ ἐλεήμων.
 Ὁ διάκονος λέγει τὴν καθολικὴν καὶ συνάπτει τοῦτο·
 Καὶ ὑπὲρ τῶν ἁγίων προαγιασθέντων, καὶ τοῦ ἀξίως ἀνακαινίζοντος
 τιμίου ἱερέως, πάντες Κύριον τὸν Θεὸν ἱκετεύσωμεν.
 Ὁ ἱερεὺς· Ὁ ἐπισκεψάμενος ἡμᾶς ἐν ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς, Δέσποτα
 Κύριε, καὶ χαρισάμενος.
 Καὶ συνάπτει τὴν δευτέραν εὐχὴν· Κύριε παντοκράτορ...
 Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι. Ὁ λαὸς· Καὶ τῷ πνεύματί σου.
 Ὁ διάκονος αἶρει τὸν ἅερα καὶ λέγει·
 Πληρώσωμεν τὴν δέησιν ἡμῶν τῷ Κυρίῳ, ὅτι πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ
 γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ· τοῦ Κυρίου.
 Ὑπὲρ τῶν προαγιασθέντων δωρηθέντων ἡμῖν, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.
 Ὅπως Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν καταξιώσῃ ἡμᾶς μεταλαβεῖν τῶν ἐπουρανίων
 αὐτοῦ μυστηρίων, τοῦ Κυρίου.
 Ἵνα καταξιωθῶμεν τῶν ἐπουρανίων τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων, τοῦ Κυρίου
 δεηθῶμεν.
 Τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως.
 Ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχὴν ταύτην· Κύριε καρδιογνώστα...
 Ὁ λαὸς λέγει τὸ Πάτερ ἡμῶν.
 Ὁ ἱερεὺς· Καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, Κύριε, Κύριε τῶν
 δυνάμεων, ἀλλὰ ρῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία
 καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα.

Ὁ λαός· Ἀμήν.
 Ὁ ἱερεύς· Εἰρήνη πᾶσι.
 Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.
 Ὁ διάκονος· Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν.
 Ὁ λαός· Σοί, Κύριε.
 Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν· Σοὶ ἐκλίναμεν οἱ δοῦλοί σου.
 Ἐκφώνησις· Ὅτι ἡυλόγηται καὶ ἡγιασται καὶ δεδόξασται τὸ ὄνομα.
 Ὁ λαός· Ἀμήν.
 Ὁ ἱερεύς· Καὶ ἔσται ἡ χάρις τῆς ἁγίας.
 Ὁ λαός· Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματος.
 Ὁ διάκονος· Πρόσσωμεν.
 Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν· Ἀκατάληπτε.
 Ἐκφώνησις· Τὰ προηγιασμένα ἅγια τοῖς ἁγίοις.
 Ὁ λαός· Εἰς ἅγιος.
 Τὸ Γεύσασθε οὐ λέγουσι, πληροῦσι δὲ πᾶσαν τὴν τάξιν τῆς λειτουργίας.
 Καὶ μετὰ τὸ μεταλαβεῖν ὁ διάκονος λέγει· Ὁρθοί, οἱ μεταλαβόντες.
 Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν· Εὐχαριστοῦμέν σοι...
 Ὁ λαός· Ἀμήν.
 Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.
 Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.
 Ὁ διάκονος· Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν.
 Ὁ λαός· Σοί, Κύριε.
 Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν· Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ...
 Ὁ λαός· Ἀμήν.
 Ὁ ἱερεύς· Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον.
 Ὁ διάκονος· Ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ.
 Ὁ ἱερεὺς σταυρώνει καὶ ἀπολύει.

N53

Ἡ τάξις τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ ἁγίου μυστηρίου

Εἴπερ ἐκτὸς τῶν νηστειῶν τελεῖται ἡ ἀνακαινίσις, ὅτε ἀναγινώσκουσι τὸ εὐαγγέλιον μετὰ τὴν καθολικὴν συναπτὴν καὶ τὴν εὐχὴν, ὁμοίως λέγουσι τῆς νίψεως τῶν χειρῶν, καὶ ἐτοιμάζουσι τὸ θυσιαστήριον. [...] καὶ τῆς εἰσόδου τῶν ἁγίων [...] τὰ ἅγια ἐπὶ τοῦ δίσκου, τὸ δὲ αἷμα ἐν τῷ ποτηρίῳ, ἢ ἀμφοτέρω ἐν τῷ ποτηρίῳ τιθέασι, καὶ οὕτως εἰσοδεύουσιν. Εἰ δὲ ἐντὸς νηστειῶν, μετὰ τὸν καιρὸν τοῦ ἑσπερινοῦ, ὅτε τὸ Ἅγιος ὁ Θεὸς πληρωθῇ, ποιοῦσιν ὁμοίως καὶ μετακομίζουσι τὰ ἅγια ἐκ τοῦ διακονικοῦ μετὰ τιμῆς, θυμιατοῦ, κηροῦ [...] ὡς ἐν τῇ λειτουργίᾳ, καὶ οὕτως εἰσοδεύουσιν.

Εἰ δὲ μόνος εἶ, ποιήσον ὡς θέλεις.

Ὅτε δὲ τεθῶσιν τὰ ἅγια ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου καὶ καλυφθῶσι, λέγει ὁ διάκονος· Στῶμεν καλῶς, σχολάσωμεν πάντες· Κύριον τὸν Θεὸν ἱκετεύσωμεν.

Ὁ λαός· Κύριε, ἐλέησον.

Ὁ δὲ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν τοῦ ἀσπασμοῦ καὶ δίδωσιν εἰρήνην.

[...]

Ὁ διάκονος λέγει τὴν συναπτὴν [...] αἰτήσεις, καὶ τοῦτον μόνον συνάπτει·

Καὶ ὑπὲρ τῶν ἁγίων προκειμένων καὶ προαγιασθέντων, καὶ τοῦ ἁξίως ἀνακαινίζοντος παρεστῶτος τιμίου ἱερέως, πάντες Κύριον τὸν Θεὸν ἱκετεύσωμεν.

Ὁ λαὸς τρία Κύριε, ἐλέησον λέγει.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην· Κύριε παντοκράτορ...

[...]

Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Ὁ διάκονος λέγει τὴν συναπτὴν· Πληρώσωμεν τὴν δέησιν ἡμῶν τῷ Κυρίῳ, ὅτι πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς ἀγίας δόξης αὐτοῦ.

Ὁ λαὸς· Κύριε, ἐλέησον.

Ὑπὲρ τῶν ἁγίων, προαγιασθέντων, ἐνδόξων, ἐπουρανίων δώρων, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ἵνα καταξιωθῶμεν κοινωνῆσαι τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων, ἐπουρανίων τοῦ Χριστοῦ.

[...]

Τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως καὶ τὴν κοινωνίαν τοῦ παναγίου Πνεύματος.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην· Κύριε καρδιογνώστα...

Ὁ λαὸς λέγει· Πάτερ ἡμῶν.

Ὁ δὲ ἱερεὺς...

[...]

Μετὰ δὲ ταῦτα λέγει ὁ ἱερεὺς· Καὶ ἔσται ἡ χάρις τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ προσκυνητῆς Τριάδος μετὰ πάντων ὑμῶν.

Ὁ λαός· Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου.

Ὁ διάκονος λέγει· Πρόσσχωμεν.

Ὁ ἱερεὺς λέγει· Τὰ προηγιασμένα ἅγια τοῖς ἁγίοις.

Ὁ λαός· Εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός.

Μετὰ τὴν κοινωνίαν ὁ διάκονος λέγει τὴν συναπτὴν· Ὁρθοί, οἱ μεταλαβόντες.

Ὁ δὲ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν· Εὐχαριστοῦμέν σοι... Ὁ λαὸς λέγει· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Ὁ διάκονος· Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνωμεν.

Ὁ λαός· Σοί, Κύριε.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν· Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ...

[...]

Χριστοῦ πορευθῶμεν.

Ὁ λαός· Ἐν ὀνόματι Κυρίου, κύριε, εὐλόγησον.

Ἐτελειώθη ἡ τάξις τῆς ἀνακαινίσεως.

※

N66

Ἡ τάξις τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ ἁγίου μυστηρίου

Εἶπερ ἕκτος νηστειῶν τελεῖται ἡ ἀνακαινίσις, ὅτε ἀναγινώσκουσι τὸ εὐαγγέλιον, μετὰ τὴν καθολικὴν συναπτὴν καὶ τὴν εὐχὴν, ὁμοίως λέγουσι τῆς νίψεως τῶν χειρῶν, καὶ ἐτοιμάζουσι τὸ θυσιαστήριον. Λέγουσι δὲ καὶ τῆς εἰσόδου τῆς ἀνακαινίσεως τῶν ἁγίων. Τὰ μὲν ἅγια ἐπὶ τοῦ δίσκου, τὸ δὲ αἶμα ἐν τῷ ποτηρίῳ εἰσοδεύουσι, μετὰ τιμῆς, θυμιατοῦ καὶ ριπιδίου.

Εἰ δὲ ἐντὸς νηστειῶν, ὅτε τὸ Ἅγιος ὁ Θεὸς πληρωθῇ, ποιῶσιν ὁμοίως. Ὅτε δὲ τεθῶσι τὰ ἅγια ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου [καὶ] καλυφθῶσιν, εἴ τις πάρεστι κατηχούμενος, ἐξαγαγέσθω ἔξω.

Ὁ διάκονος λέγει· Στῶμεν καλῶς, σχολάσωμεν πάντες· τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὁ λαός· Κύριε, ἐλέησον.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν τοῦ ἀσπασμοῦ καὶ δίδωσιν εἰρήνην, ἀλλὰ οὐκ ἀσπάζεται.

Ὁ διάκονος κλίνει τὰς κεφαλάς.

Ὁ διάκονος λέγει τὴν συναπτὴν καὶ ὁ λαός (sic) συνάπτει τοῦτο·

Καὶ ὑπὲρ τῶν ἁγίων προκειμένων, προαγιασθέντων, καὶ τοῦ παρεστῶτος τιμίου ἱερέως, πάντες Κύριον τὸν Θεὸν ἱκετεύσωμεν.

Ὁ λαός· Κύριε, ἐλέησον (τρὶς).

Ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχὴν ταύτην· Κύριε παντοκράτωρ...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Ὁ διάκονος· Πληρώσωμεν τὴν δέησιν ἡμῶν, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὅτι πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς ἀγίας δόξης αὐτοῦ, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὑπὲρ τῶν ἀγίων προαγιασθέντων, ἐνδόξων, ἐπουρανίων δώρων, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ἵνα καταξιωθῶμεν τῶν ἀγίων καὶ ἀχράντων, ἐπουρανίων τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως καὶ τὴν κοινωνίαν.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην· Κύριε καρδιογνώστα...

Ὁ λαός· Πάτερ ἡμῶν.

Ὁ ἱερεὺς· Καὶ μὴ εἰσενέγκης ἡμᾶς.

Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ διάκονος κλίνει τὰς κεφαλὰς.

Ὁ λαός· Σοί, Κύριε.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν· Σοὶ ἐκλίναμεν οἱ δοῦλοί σου...

Ἐκφώνησις· Ὅτι ἡυλόγηται καὶ ἡγιασται καὶ δεδόξασται τὸ ὄνομά σου, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Καὶ ἔσται ἡ χάρις τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ προσκυνητῆς Τριάδος μετὰ πάντων ὑμῶν.

Ὁ λαός· Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου.

Ὁ διάκονος· Πρόσσχωμεν.

Ὁ ἱερεὺς· Τὰ προηγιασμένα ἅγια τοῖς ἀγίοις.

Ὁ λαός· Εἷς ἅγιος, εἷς.

Μετὰ τὴν κοινωνίαν ὁ διάκονος λέγει· Ὁρθοί, οἱ μεταλαβόντες καὶ λοιπά.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην· Εὐχαριστοῦμέν σοι...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Ὁ διάκονος· Τὰς κεφαλὰς.

Ὁ λαός· Σοί, Κύριε.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην· Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ...

Ὁ διάκονος· Ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ [...] ²⁸⁹

Ὁ λαός· Ἐν ὀνόματι Κυρίου, κύριε, εὐλόγησον.

✱

Grx

Τάξις ἀνακαινίσεως

Μέλλοντος τοῦ ἱερέως ἀνακαινίσει τὰ ἅγια, πᾶσα τάξις τοῦ ἑσπερινοῦ πληροῦται. Καὶ μετὰ τὸ Πάτερ ἡμῶν λέγουσι τῆς νίψεως τῶν χειρῶν, ὃ ἐκείνῃ τῇ κυριακῇ ἐψάλῃ. Λέγων δὲ [ὁ λαός] τὸ Εὐλογήσω τὸν Κύριον ἐν παντί, συνάπτει καὶ τοῦτο·

Χορὸς ἀγγέλων [ὕμνεϊ σε] μεγάλη τῇ φωνῇ, ἀκαταπαύστως βοῶν καὶ λέγων· Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Σαβαώθ, πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ.

Εὐλογήσω τὸν Κύριον ἐν παντί καιρῷ, διὰ παντὸς ἕως ἐρρύσατο ἡμᾶς.

Τὸ αὐτό· Χορὸς ἀγγέλων.

Προσέλθετε πρὸς Κύριον, ἕως ὃς ἐλπίζει ἐπὶ τὸν Κύριον. Χορὸς ἀγγέλων.

289. Μᾶλλον πορευθῶμεν.

Και συνάπτουσι τῶν ἁγίων· Ἦχος πλ. β'.

Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σὺν ἡμῖν ἀοράτως λατρεύουσιν, ἰδοὺ γὰρ εἰσπορεύεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης, ἰδοὺ θυσία μυστική προηγιασμένη ἀνακαινίζεται· πίστει καὶ φόβῳ μεταλάβωμεν, ἵνα μέτοχοι ζωῆς αἰωνίου γενώμεθα. Ἀλληλούια.

Καὶ ὅτε εἰσάξουσι τὰ ἅγια, δι' ἀέρος καλύπτουσι.

Λέγει ὁ διάκονος· Στῶμεν καλῶς, σχολάσωμεν, πάντες Κύριον τὸν Θεὸν ἱκετεύσωμεν.

Ὁ λαός· Κύριε, ἐλέησον.

Τὸ Πιστεύω οὐ λέγεται.

Ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχήν· Ὁ πάντων Θεὸς καὶ Δεσπότης...

Ἐκφώνησις· Ὅτι Θεὸς εἰρήνης καὶ ἀγάπης καὶ φιλανθρωπίας...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματι.

Ὁ διάκονος· Τὰς κεφαλὰς.

Ὁ λαός· Σοί, Κύριε.

Ἀσπασμὸς οὐχί.

Ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχήν· Ὁ μόνος Κύριος καὶ ἐλεήμων...

Ἐκφώνησις· Ὅτι αἰνετὸν καὶ προσκυνητὸν ὑπάρχει...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ διάκονος λέγει τὴν καθολικὴν καὶ συνάπτει τοῦτο·

Καὶ ὑπὲρ τῶν ἁγίων προκειμένων, προαγιασθέντων, καὶ τοῦ ἀξίως ἀνακαινίζοντος τιμίου ἱερέως, πάντες Κύριον τὸν Θεὸν ἱκετεύσωμεν.

Ὁ λαός· Κύριε, ἐλέησον (τρίς).

Ὁ ἱερεὺς·

Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ. ἐκ γ' ✙

Κύριε, τὰ χεῖλη μου ἀνοίξεις. ἐκ γ' ✙

Πληρωθήτω τὸ στόμα ἡμῶν αἰνέσεως, ἐκ γ' ✠

Τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. ✠

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν· Ὁ ἐπισκεψάμενος ἡμᾶς... ἀμήν.

Εὐχὴ β'· Κύριε παντοκράτορ...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Οἱ διάκονοι αἶρουσι τὸν ἅερα καὶ εἰς τῶν διακόνων λέγει τὴν συναπτὴν ταύτην·

Πληρώσωμεν τὴν δέησιν ἡμῶν τῷ Κυρίῳ, ὅτι πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὑπὲρ τῶν ἁγίων προαγιασθέντων, ἐνδοξων, ἐπουρανίων δώρων, δωρηθέντων ἡμῖν, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὅπως Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν καταξιώσῃ ἡμᾶς μεταλαβεῖν τῶν ἐπουρανίων αὐτοῦ μυστηρίων, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ἵνα καταξιωθῶμεν κοινωνῆσαι τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων, ἐπουρανίων τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως... παραθώμεθα.

Ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχὴν ταύτην· Κύριε καρδιογνώστα...

Ὁ λαός· Πάτερ ἡμῶν.

Ὁ ἱερεὺς· Καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, Κύριε, Κύριε, ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, ἀλλὰ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, καὶ ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ, διὰ τὸ ὄνομά σου τὸ ἅγιον, τὸ ἐπικληθὲν ἐπὶ τὴν ἡμετέραν ταπείνωσιν.

Ἐκφώνησις· Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Ὁ διάκονος· Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν.

Ὁ λαός· Σοί, Κύριε.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχήν· Σοὶ ἐκλίναμεν οἱ δοῦλοί σου...

Ἐκφώνησις· Ὅτι ἠυλόγηται, ἡγιάσται καὶ δεδοξασται τὸ ὄνομά σου, τοῦ Πατρὸς.

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς ἐκφωνεῖ· Καὶ ἔσται ἡ χάρις καὶ τὸ ἔλεος ✠ τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου ✠ καὶ προσκυνητῆς Τριάδος μετὰ πάντων ὑμῶν.

Ὁ λαός· Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου.

Ὁ διάκονος· Μετὰ φόβου Θεοῦ πρόσσχωμεν.

Ὁ ἱερεὺς ὑψοῖ τὰ ἅγια καὶ λέγει τὴν εὐχήν ἡρέμα· Ἀκατάληπτε...

Ἐκφώνησις· Τὰ προηγιασμένα ἅγια τοῖς ἀγίοις.

Ὁ λαός λέγει· Εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός.

Ὁ διάκονος λέγει τὴν πίστιν, καὶ ὁ ἱερεὺς ὑψοῖ τὰ ἅγια, ὁ δὲ λαὸς τὸ Κύριε, ἐλέησον.

Εἰς τὸ Γεύσασθε λέγουσι τὸ ἐξῆς·

Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν, αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν τοῖς ὑψίστοις. Ἀλληλούϊα.

Πᾶσα πνοὴ καὶ πᾶσα κτίσις, αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν τοῖς ὑψίστοις. Ἀλληλούϊα.

Καὶ πληροῦται πᾶσα ἡ τάξις τῆς κοινωνίας.

Μετὰ δὲ τὸ μεταλαβεῖν λέγουσιν·

Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κύριε βασιλεῦ, Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὅτι ἡξίωσας ἡμᾶς μετασχεῖν τοῦ ἀχράντου προηγιασμένου σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἱματός σου, εἰς ζωὴν αἰώνιον. Ἀλληλούϊα.

Τὰ ἅγια εἰς τὸ διακονικὸν εἰσάγουσιν, ὁ δὲ διάκονος λέγει· Ὁρθοί, οἱ μεταλαβόντες...

Ὅπως γένηται...

Τῆς παναγίας...

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν· Εὐχαριστοῦμέν σοι...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Ὁ διάκονος· Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνωμεν.

Ὁ λαός· Σοί, Κύριε.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν· Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ διάκονος· Ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ ψάλωμεν.

Ὁ λαὸς λέγει· Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἕως τοῦ αἰῶνος (ἐκ γ').

Δόξα τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι.

Ὁ διάκονος· Ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ διαφυλαχθῶμεν.

Ὁ λαός· Ἐν ὀνόματι Κυρίου, κύριε, εὐλόγησον.

Ὁ ἱερεὺς λέγει ταύτην τὴν ἀπόλυσιν τοῦ λαοῦ·

Ἡ ἐλπίς πάντων τῶν περάτων τῆς γῆς, Χριστὲ ὁ Θεός, ὁ προορίσας τὰς ἀγίας ταύτας ἡμέρας τῶν νηστειῶν διὰ τε τοῦ νόμου καὶ προφητῶν καὶ εὐαγγελιστῶν, καταξίωσον ἡμᾶς τὸν δρόμον ἐπιτελέσαι, ἵνα τὴν πίστιν ἀκλινῇ διατηρήσωμεν, καὶ τὰς ἐντολάς σου φυλάξωμεν, ἐν δὲ τῇ ἡμέρᾳ τῆς ζωηφόρου ἀναστάσεώς σου ἀξίωσον ἡμᾶς τοῦ σοῦ φωτός, ἵνα δοξάζωμέν σε, τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεόν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν καὶ εὐχαριστίαν ἀναπέμπωμεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Τὸ μυστήριον τῆς ἀνακαινίσεως τῶν Ἀγίων τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἰακώβου
Μετὰ τὴν προσευχὴν τοῦ ἑσπερινοῦ, ὅτε πληροῦσι τὸ Κύριε, ἐκέκραξα
καὶ εἴπωσι τὸ Φῶς ἱλαρόν, ἐνδύονται οἱ ἱερεῖς καὶ διάκονοι, καὶ λέγουσι
τὸ τροπάριον, ὅπερ λέγεται ἐν ἐκείνῳ τῷ ἑσπερινῷ. Ἐπιχέουσι²⁹⁰ δὲ καὶ τὸ
θυμίαμα καὶ ἀναβαίνουνσιν εἰς τὸ θυσιαστήριον.

Ὁ διάκονος τὰς τρεῖς κηρύξεις²⁹¹.

Τοῦ Κυρίου.

Κύριε, ἐλέησον.

Σῶσον.

Κύριε, ἐλέησον.

Τῆς παναγίας, ἐνδόξου.

Κύριε, ἐλέησον.

Ὁ ἱερεὺς· Ὅτι παρὰ σοὶ χαίρει πᾶσα ἡ κτίσις, καὶ ἡμεῖς οἱ δοῦλοί σου σοὶ
τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι,
νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Καὶ λέγουσιν Ὡς θυμίαμα, καὶ ἀναγινώσκουσι τὰ ἀναγνώσματα. Μετὰ τὰ
ἀναγνώσματα Καταξίωσον, Κύριε, ἐν τῇ ἑσπέρᾳ ταύτῃ. Καὶ πληροῦσι τὴν
ἑσπερινὴν προσευχὴν καθὼ δειλὴν, σὺν τοῖς ἀποστίχοις. Ἅγιος ὁ Θεός,
τὸ Πάτερ ἡμῶν.

Καὶ μετὰ τὸ Πάτερ ἡμῶν ὁ διάκονος τίθησιν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τὸν δίσκον,
τὸν ἀέρα καὶ τὸ εἰλητόν, ἐπὶ τῆς πύλης τῆς πρὸς δυσμᾶς, καὶ λέγει· Ἐν
εἰρήνῃ ψάλωμεν.

290. Τὸ ρῆμα ποῦ χρησιμοποιεῖται σχετικὰ μὲ τὸ θυμίαμα προϋποθέτει ὑγρὸ ὑλικό, δηλαδὴ δὲν γράφει
βάλλει (βαλὼν) τὸ θυμίαμα –ὅπως στίς βυζαντινὲς διατάξεις–, ἀλλὰ χύνει, χέει.

291. Κηρύξεις – προτροπές, παρακελεύσεις, αἰτήσεις.

Καὶ ἀναβαίνει εἰς τὸ θυσιαστήριον. Καὶ ἅπλοι τὸ εἰλητόν, καὶ ἐπιστρέφει τὸν δίσκον ὀπισθεν.

Καὶ λέγουσι τῆς νίψεως τῶν χειρῶν τῆς παρελθούσης Κυριακῆς, οἱ δὲ ἱερεῖς νίπτονται τὰς χεῖρας.

Καὶ καταβαίνουνσι δύο ἱερεῖς, εἰς δὲ ἐπάνω μένει.

Καὶ αἵρουσιν οἱ ἱερεῖς τὰ ἅγια κεκαλυμμένα κατὰ τὴν τάξιν.

Ὁ διάκονος κράζει· Μὴ τις τῶν κατηχουμένων.

Οἱ διάκονοι θυμιῶσι τὸ θυμίαμα.

Καὶ ἐτοιμάζεται ὁ σταυρός, τὸ εὐαγγέλιον, τὰ ριπίδια, τὰ κηρία.

Καὶ λέγουσι τῶν ἁγίων·

Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σὺν ἡμῖν ἁοράτως λατρεύουσιν, ἰδοὺ γὰρ εἰσπορεύεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης, ἰδοὺ θυσία μυστικὴ προηγιασμένη ἀνακαινίζεται· πίστει καὶ φόβῳ μεταλάβωμεν, ἵνα μέτοχοι ζωῆς αἰωνίου γενώμεθα. Ἀλληλούϊα.

Ἀνάγουσι τὰ ἅγια τῷ θυσιαστηρίῳ καὶ τιθέασιν ἐπὶ τῆς τραπέζης καθὸ δεῖ. Εἰ δὲ μόνος ἐστὶν ὁ ἱερεὺς, ἐν τῷ ποτηρίῳ εὐτρεπίζει ὁμοῦ τὸ ἅγιον σῶμα καὶ τὸ τίμιον αἷμα.

Καλύπτει.

Ἡ πάλιν ἐν τῷ δίσκῳ ἐπὶ τῶν χειρῶν αἶρει καὶ τὸ αἷμα ἅγιον διὰ τοῦ ποτηρίου ἐν ταῖς χερσὶν αἶρει.

Τὸ δὲ εὐαγγέλιον καὶ τὸ θυμίαμα καὶ κηρία καὶ ριπίδια ἕτεροι. Καὶ καλύπτουσιν.

Ὅτε δὲ πληροῦσι [τὸ στιχηρὸν] τῶν ἁγίων, λέγει ὁ διάκονος· Ἐν σοφίᾳ πρόσσχωμεν.

Ὁ λαὸς λέγει τὸ Πιστεύω.

Ὁ διάκονος· Στῶμεν καλῶς.

Ὁ λαός· Κύριε, ἐλέησον.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν τοῦ ἀσπασμοῦ· Ὁ πάντων Θεὸς καὶ Δεσπότης...

Ἐκφώνησις· Ὅτι Θεὸς εἰρήνης καὶ ἀγάπης καὶ φιланθρωπίας...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Ὁ διάκονος· Ἐν φιλήματι ἀγίῳ πάντες.

Εἴτα ὁ διάκονος· Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνωμεν.

Ὁ λαός· Σοί, Κύριε.

Ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν· Ὁ μόνος Κύριος...

Ἐκφώνησις· Ὅτι αἰνετὸν καὶ προσκυνητὸν ὑπάρχει...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ διάκονος λέγει τὴν καθολικὴν συναπτὴν ὅλην καὶ συνάπτει τοῦτο·

Καὶ ὑπὲρ τῶν ἀγίων προκειμένων καὶ προαγιασθέντων, καὶ τοῦ
παρεστῶτος τιμίου ἱερέως, πάντες Κύριον τὸν Θεὸν ἱκετεύσωμεν.

Ὁ λαός· Κύριε ἐλέησον, Κύριε ἐλέησον, Κύριε ἐλέησον.

Ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχὴν ταύτην· Κύριε παντοκράτορ...

Ὁ λαός· Ἀμήν.

Ὁ ἱερεὺς· Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ λαός· Καὶ τῷ πνεύματί σου.

Ὁ διάκονος· Πληρώσωμεν τὴν δέησιν ἡμῶν τῷ Κυρίῳ, ὅτι πλήρης ὁ
οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς ἀγίας δόξης αὐτοῦ.

Ὁ λαός· Κύριε, ἐλέησον.

Ἐπὲρ τῶν ἀγίων προαγιασθέντων, ἐπουρανίων δώρων, τοῦ Κυρίου
δεηθῶμεν.

Ἵνα καταξιωθῶμεν τῶν ἀγίων καὶ ἀχράντων, ἐπουρανίων τοῦ Χριστοῦ
μυστηρίων, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Κύριε, ἐλέησον.

Τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως καὶ.

Ὁ λαός· Σοί, Κύριε.

Ὁ ἱερεὺς· Κύριε καρδιογνώστα...

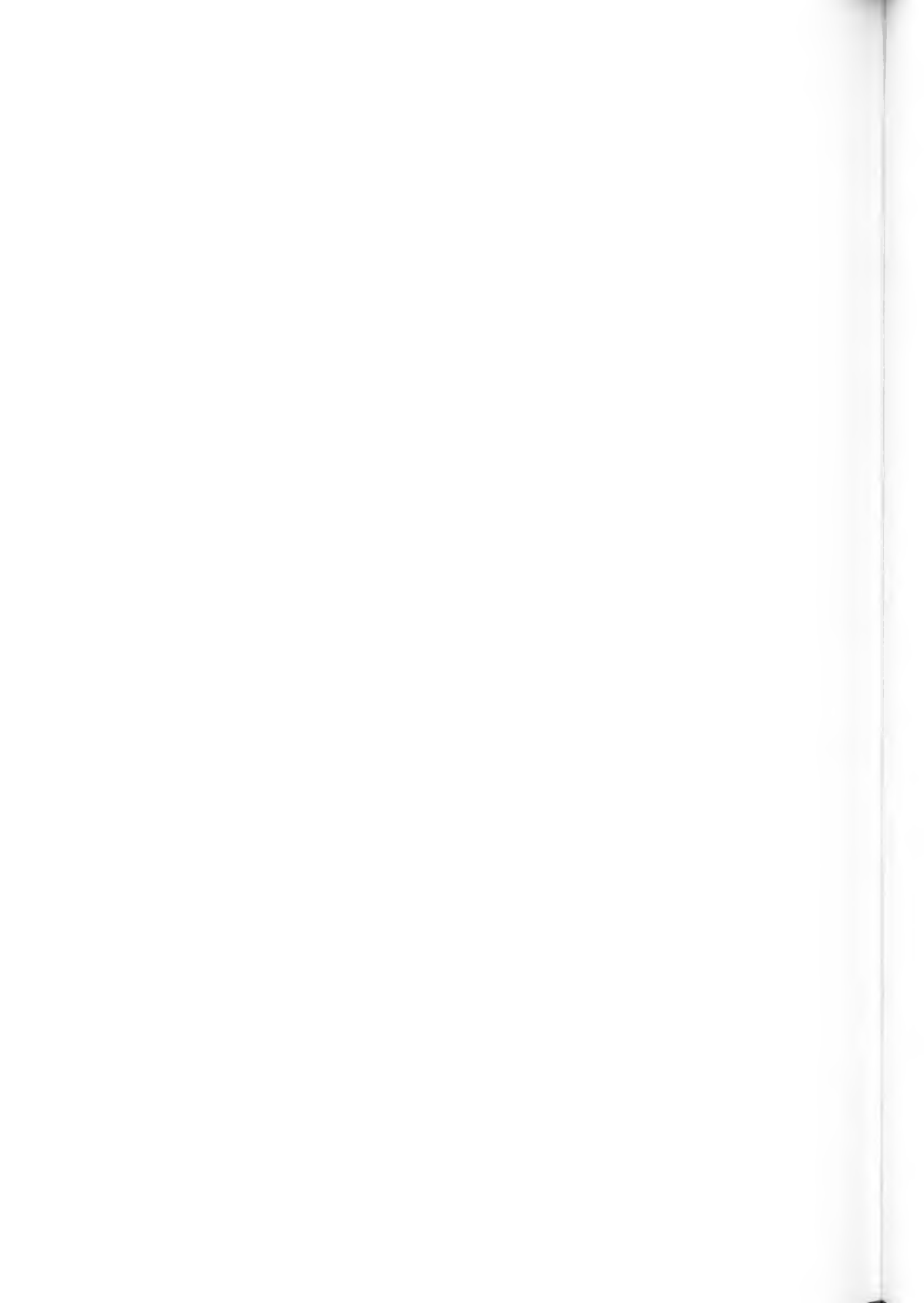
Ὁ λαός· Πάτερ ἡμῶν.

Ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχὴν· Καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς...

Ἐκφώνησις· Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα.

Ὁ λαός· Ἀμήν.

(Τὰ ὑπόλοιπα φύλλα λείπουν)

ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΤΥΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ-ΡΑΒΑΧ

Ο ἅγιος Ἀντώνιος-Ραβὰχ, τοῦ ὁποῖου ἡ μνήμη ἐπιτελεῖται στίς 19 Ἰανουαρίου, μαρτύρησε τὸ 799 ἢ 805. Στὴν περιοχὴ καὶ τὴν ἐποχὴ ποὺ ζοῦσε αὐτός, ἐτελεῖτο ἡ Λειτουργία τοῦ Ἀδελφοθέου.

Ο ἅγιος κατὰ παράδοση ἦταν κάτοικος τῆς Δαμασκοῦ, κατήγετο ἀπὸ μία ἀριστοκρατικὴ ἀραβο-μουσουλμανικὴ οἰκογένεια καὶ μισοῦσε σθεναρὰ τοὺς χριστιανούς. Ἀλλὰ μερικὰ θαύματα ποὺ τοῦ συνέβησαν, τὸν ἀνάγκασαν νὰ πιστέψει στὸν Χριστό, καὶ ἔτσι ὁ Ραβὰχ πῆγε στὰ Ἱεροσόλυμα στὸν πατριάρχη Ἡλία († περίπου 797), παρακαλώντας τον νὰ τὸν βαπτίσει. Ο πατριάρχης ὅμως, φοβούμενος τοὺς μουσουλμάνους, δὲν τόλμησε νὰ τὸ κάνει καὶ τὸν ἔστειλε πρὸς τὴν Νεκρὰ Θάλασσα. Ἐκεῖ μοναχοὶ ἀναχωρητὲς βάπτισαν τὸν Ραβὰχ στὰ ὕδατα τοῦ Ἰορδάνη, ὀνομάζοντάς τον Ἀντώνιο.

Πάνω ἀπὸ ἑξὶ χρόνια ὁ Ἀντώνιος-Ραβὰχ ἔζησε μαζὶ μὲ τοὺς γέροντες στὴν ἔρημο καὶ ὕστερα ἐπέστρεψε νὰ κηρύξει τὸν Χριστὸ στοὺς ὁμογενεῖς του. Σύντομα τὸν συνέλαβαν στὴν Δαμασκὸ καὶ τὸν ἔριξαν στὴν φυλακὴ. Μερικοὺς μῆνες οἱ μουσουλμάνοι προσπαθοῦσαν μὲ λόγια, ἀλλὰ καὶ μὲ δαρμούς νὰ τὸν ἀναγκάσουν νὰ γυρίσει στὸ Ἰσλάμ. Τελικὰ τὸν πῆγαν στὴν πόλη Ράκκα (Καλλίνικο) στὸν χαλίφη Χαροὺν ἀρ-Ρασίδ. Ἡ συνομιλία τους μετατράπηκε σὲ ζωνρὴ συζήτηση περὶ τῆς πίστεως, μετὰ τὴν ὁποία ὁ χαλίφης διέταξε νὰ ἀποκεφαλίσουν τὸν μάρτυρα.

Τὸν βίو τοῦ Ἀντωνίου-Ραβὰχ συνέταξε κάποιος σύγχρονός του. Ὑπάρχει ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ βίος του εἶχε ὡς βάση τὴν αὐτοβιογραφικὴ διήγηση τοῦ ἰδίου, τὴν ὁποία κατέγραψαν λίγο πρὶν τὸν θάνατό του. Τὸ κείμενο τοῦ βίου σώζεται σὲ μερικὲς παραλλαγές στὴν ἀραβικὴ, τὴν γεωργιανὴ καὶ αἰθιοπικὴ γλῶσσα. Μερικοὶ ἐπιστήμονες ὑποθέτουν ὅτι

ὁ ἀρχικὸς βίος θὰ μπορούσε νὰ εἶχε γραφτεῖ στὰ ἀραβικά. Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσι, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔργα τῆς ἀραβο-χριστιανικῆς γραμματείας.

ΕΚ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΡΑΒΑΧ

Ὅταν ἔφθασε ἡ ἑορτὴ τοῦ ἀγίου Θεοδώρου, τοῦ ἐνδόξου μάρτυρος –καὶ γνωρίζετε ὅτι εἶναι μεγάλη ἡ ἡμέρα αὕτῃ γιὰ τοὺς χριστιανούς– μεγάλο πλῆθος τοῦ λαοῦ συνάχθηκε στὴν ἀγία ἐκείνη ἐκκλησία. Ἐγὼ καθόμουν στὴν στοὰ τοῦ ναοῦ, ἐπάνω στὸ παράθυρο, τὸ ὁποῖο βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὸ θυσιαστήριο.

Ὁ λαὸς προσευχόταν. Ἀφοῦ προσευχήθηκαν γιὰ ἀρκετὴ ὥρα, καὶ ἤρθε ἡ στιγμή νὰ εἰσοδεύσουν τὰ ἅγια, εἰσῆλθαν πολλοὶ ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι βάσταζαν τὴν μὲν θυσία πάνω σὲ δισκάρια χάλκινα καὶ μολυβδένια (sic), τὸν δὲ οἶνο τῆς προσφορᾶς μέσα στὰ ποτήρια²⁹². Ἔτσι τὰ μετέφεραν ἀπὸ ἓνα ἄλλο σπίτι²⁹³ στὴν ἐκκλησίᾳ καὶ κατευθύνονταν πρὸς τὸ θυσιαστήριο. Ἐγὼ παρακολουθοῦσα ἀπὸ τὸ παράθυρο, θέλοντας νὰ μάθω καὶ νὰ δῶ τί θὰ πράξουν. Καὶ ὅταν περνοῦσαν μπροστὰ ἀπὸ τὸ παράθυρό μου ἐκεῖνοι οἱ ἱερεῖς, εἶδα μὲ τὰ μάτια μου στὸ τρίτο δισκάριο ἓναν ἀμνό, κατάλευκο σὰν μία σφαῖρα τοῦ φωτός, καὶ ἐπάνω του ἓνα περιστέρι κατάλευκο, πού ἔλαμπε σὰν τὴν ἀστραπή, καὶ πρῶτα ρίπιζε μὲ τὸ φτερό του πάνω ἀπὸ τὸν ἀμνό, ὕστερα εἰσόδευσε μαζί του. Βλέποντας αὐτὸ τὸ θέαμα, τρόμαξα καὶ μέσα μου ἄναψε ὁ πόθος τοῦ πράγματος, περίμενα δὲ νὰ τελειώσουν τὴν προσευχή.

Ἐν τῷ μεταξύ ὁ ἱερεὺς πὺν πρόσφερε τὴν θυσία, μπῆκε μὲ τὰ δῶρα στὸ θυσιαστήριο, ὅπως ἐπίσης καὶ μὲ τὰ δισκάρια καὶ τὰ ποτήρια, τὰ

292. Μία ἀπὸ τίς πολλὰς μαρτυρίες τῆς χρήσης τῶν πολλῶν δισκαρίων καὶ ποτηρίων.

293. Προφανῶς ἐννοεῖ σκευοφυλάκιο.

ὅποια ἀποτέθηκαν ἐπάνω στὴν τράπεζα. Καὶ μόνο τότε ἀνυψώθηκε τὸ περιστέρι καὶ ἀρκετὴ ὥρα δὲν τὸ ἔβλεπα, μέχρις ὅτου πλησίασε ἡ προσευχὴ τους πρὸς τὸ τέλος. Τότε ὁ προσκομίζων ἱερεὺς πῆρε ἕνα ἀστραφτερὸ μαχαίρι²⁹⁴ καὶ ἔσφαξε τὸν ἀμνὸ, ἀρχίζοντας νὰ τὸν κόβει σὲ τεμάχια. Καὶ νά, τὸ περιστέρι πάλι φάνηκε καὶ ἄπλωσε τὰ φτερά του, καὶ ρίπιζε πάνω ἀπὸ τὸν ἀμνὸ, ὅπως καὶ προηγουμένως. Ἐγὼ τὰ ἔβλεπα ὅλα αὐτὰ ἀπὸ πάνω μὲ τὰ μάτια μου, μέχρι νὰ τελειώσουν τὴν προσευχή.

Τότε ὁ ἱερεὺς ὁ θύτης ἔλαβε μία μερίδα τοῦ ἀμνοῦ γιὰ τὸν ἑαυτό του, καὶ ὅσοι στέκονταν στὸ θυσιαστήριο ἔρχονταν καὶ λάμβαναν ἀπὸ αὐτὸν μία μερίδα στὰ χέρια καὶ ἔφευγαν²⁹⁵. Ὅσες δὲ μερίδες ἔμειναν, τίς μοίρασε σὲ ὅλον τὸν λαό.

Ὅταν τελείωσαν τὴν προσευχὴ τῆς θυσίας ἐκείνη τὴν μεγάλη ἡμέρα καὶ ἤθελαν νὰ φύγουν, κατέβηκα ἀπὸ τὸν τόπο μου καὶ κάλεσα τὸν ἱερέα, ὁ ὁποῖος ἐκτέλεσε τὴν θυσία ἐκείνη τὴν ἡμέρα, καὶ ἀνέλαβε τὸν τεμαχισμό καὶ τὴν διανομὴ τοῦ ἀμνοῦ. Τὸν [παρακάλεσα] μὲ ὅρκους, ὅπως τοὺς ἄλλους ἐν ὅσῃ μνήμῃ πρεσβυτέρους:

– Σᾶς ὀρκίζω στὴν δύναμη τοῦ Χριστοῦ, νὰ μὲ πληροφορήσετε τί προσφέρατε σήμερα ὡς θυσία σας; Διότι πολλὰς φορές ἔχω δεῖ τὴν προσκομιδὴ σας, ἀλλὰ ποτὲ δὲν εἶδα αὐτὰ ποὺ εἶδα σήμερα.

Μὲ ρώτησαν ὅλοι:

– Τί εἶδες σήμερα καὶ ταραχθήκες καὶ ἐξαπλάγης πιὸ πολὺ ἀπὸ τίς ἄλλες φορές;

Καὶ ἐγὼ τοὺς εἶπα μὲ ὅρκους:

– Πιστέψτε με ὅτι σήμερα ὅταν σᾶς ἔβλεπα νὰ βγάζετε τὴν θυσία σας, εἶδα στὸ τρίτο δισκάριο ἕναν ἀμνὸ κατάλευκο, καὶ ἐπάνω του ἕνα

294. Σημαντικὴ ἡ χρῆσις τῆς λόγχης μετὰ τὴν κλάση, γιὰ λόγους βέβαια καθαρὰ πρακτικούς.

295. Ἀλληλοκοινωνία, δηλαδὴ καὶ οἱ κληρικοὶ κοινωνοῦσαν ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, ὅχι μόνοι τους.

περιστέρι πολὺ λαμπρό, τὸ ὁποῖο πετώντας τὸν ρίπιζε μὲ τὰ φτερά του, μέχρις ὅτου τὸν εἰσαγάγατε στὸ θυσιαστήριον. Καὶ ὅταν ὁ ἄμνος τέθηκε ἐπάνω στὴν τράπεζα, τότε ἀνυψώθηκε τὸ περιστέρι καὶ ἔγινε ἄφαντο. Μετὰ ἀπὸ ἀρκετὴ ὥρα τῆς προσευχῆς σας, εἶδα τὸν ἱερέα νὰ λαμβάνει ἓνα ἀστραφτερὸ μαχαίρι καὶ νὰ ἀρχίζει νὰ κόβει τὸν ἄμνο. Καὶ νά, τὸ περιστέρι ξανὰ ἐμφανίστηκε καὶ πάλι ρίπιζε τὸν ἄμνο. Ὁ δὲ ἱερεὺς ἔλαβε μία μερίδα τοῦ ἄμνου καὶ τὴν ἔφαγε, τίς δὲ λοιπὲς μοίρασε σὲ ὅλον τὸν λαόν, ἀπὸ μία μερίδα στὸν καθένα. Καὶ πάλι εἶδα τὸν ζωντανὸ ἄμνο ποὺ στεκόταν ἐπάνω στὸ δισκάριον, καὶ τὸν πῆρατε πάλι στὸ διακονικόν, ἀπ' ὅπου καὶ τὸν εἶχατε βγάλει.

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΙΑΚΩΒΟΥ ΣΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ		ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΙΑΚΩΒΟΥ ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ	ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΑ	ΓΕΩΡΓΙΑΝΑ		
X	Καιρός – Ένδυση – Πρόθεση		
X		Έναρξη (Εύλογημένη ή βασιλεία...)	
X		Ειρηνικά ¹	
X		Τρία αντίφωνα	
Τροπάριο/-α και Πρώτη Είσοδος		Τροπάρια και Πρώτη Είσοδος	
Συναπτή Τρισαγίου	X	Συναπτή Τρισαγίου	X
Τρισάγιο			
Ειρήνευση και Προκείμενο			
Απόστολος (ή και έκ τής Παλαιάς)		Απόστολος	
Άλληλούια			
Έκτενης		Ευαγγέλιο	
Ευαγγέλιο		Έκτενης	
Πληρωτικά		Τρεις συναπτές με τις ευχές	
Ειρήνευση και κεφαλοκλισία α΄			
Χερνιβία		Χερνιβία ³	

1. Ή μεγάλη συναπτή αρχικά λεγόταν πριν τον Τρισάγιο (βλ. *Σύντομα Σχόλια*, σσ. 100-101).

2. Ανάλογα με την ημέρα και την έορτη το τροπάριο προηγείται ή / και έπεται της Μικράς Είσοδου.

3. Διατηρήθηκε μόνο στην άρχιερατική Λειτουργία, ενώ γινόταν και στην ιερατική.

Χερουβικό και μεταφορά τών τιμών δώρων	
Πιστεύω...	Πληρωτικά ⁴ – Εύχή Προσκομιδής
Άσπασμός	Ειρήνευση
Ειρήνευση και κεφαλοκλισία β'	X
Καθολική – Εύχή Προσκομιδής	Άσπασμός
Ειρήνευση	Πιστεύω...
Στῶμεν καλῶς...	
Εύχή [«καταπετάσματος»]	X ⁵
Τριμερής εισαγωγή τῆς Ἀγ. Ἀναφορᾶς	
Πρόλογος τῆς Ἀγ. Ἀναφορᾶς	
Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον... και ἡ εὐχή	
Λάβετε, φάγετε... Πίετε ἐξ αὐτοῦ...	
Πιστεύομεν και ὁμολογοῦμεν – Τὸν θάνατόν σου...	X
Μεμνημένοι...	
Ὁ γὰρ λαός σου... Ἐλέησον ἡμᾶς...	Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν... Σὲ ὑμνοῦμεν...
Ἐπικλήση – Καθαγιασμός	

4. Τὰ λεγόμενα Πληρωτικά στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἦταν μέρος τῆς Καθολικῆς.

5. Τὸ δεύτερο μέρος τῆς εὐχῆς τῆς Προσκομιδῆς τοῦ Μ. Βασιλείου (ἀπὸ τὸ *Ἐπιβλεπον, ὁ Θεός...*) σχεδὸν ἐπὶ λέξει ἐπαναλαμβάνει τὴν εὐχή τοῦ «καταπετάσματος» ἢ ὁποία ἀπαντᾶται στὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα.

Μνημόνευση ζώντων	Μνημόνευση ζώντων	Ἐξαιρέτως... Μνημόνευση Ἀγίων καὶ κεκοιμημένων ⁸
Ἐξαιρέτως... Μνημόνευση Ἀγίων καὶ κεκοιμημένων ⁹	Ἐξαιρέτως... Μνημόνευση Ἀγίων καὶ κεκοιμημένων ¹⁰	→ Ἐν πρώτοις... Μνημονευση ζώντων ¹¹
Δι' ὧν... Ἄνεσ, ἀφες...	X	
Καταληκτικὴ ἐκφώνηση τῆς Ἀναφορᾶς		
X	► Καὶ ἔσται τὰ ἐλέη...	
Συναπτὴ πρὸ τοῦ Πάτερ ἡμῶν... καὶ ἡ εὐχή	Συναπτὴ πρὸ τοῦ Πάτερ ἡμῶν... καὶ ἡ εὐχή ¹²	
Πατερ ἡμῶν... ¹³	Πάτερ ἡμῶν...	
Εἰρήνευση καὶ κεφαλοκλισία ¹⁴		
Καὶ ἔσται ἡ χάρις...	←	X
Εὐχὴ τῆς Ὑψώσεως – Ὑψωση		
Εὐχὴ καρποφορίας	X	
Κλάση – ἔνωση		

6. Χωρὶς ἐναρκτήρια ἐκφώνηση και χωρὶς μουσικὴ κάλυψη.

7. Καλύπτονται με τὰ διακονικὰ δίπτυχα και τὴν ψαλμωδία.

8. Καλύπτεται με τὸ *Ἄξιόν ἐστι...* ἢ κάποιον ἄλλον ὕμνο πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου.

9. Χωρὶς μουσικὴ κάλυψη.

10. Καλύπτονται με τὴν ψαλμωδία τοῦ Θεοτόκε παρθένε... ἢ τῶν καταβασίων.

11. Κανονικὰ καλύπτεται με τὴν ψαλμωδία τοῦ *Και πάντων και πασῶν*, ἀλλὰ στὴν σύγχρονη πράξη ἡ εὐχή ποὺ πρέπει νὰ λέγεται μετὰ τὸ *Ἐν πρώτοις...* λέγεται πρὶν ἀπὸ αὐτό.

12. Παρεμβάλλονται γιὰ δεύτερη φορὰ τὰ Πληρωτικά, δηλαδὴ οἱ αἰτήσεις *Τὴν ἡμέραν πᾶσαν...* κ.λπ.

13. Προστίθεται ἐμβολισμός.

14. Ἡ τρίτη στὴν Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου.

X		Ζέον
	Κοινωνικό – Καινολία κλήρου και λαού	
X		Πάντοτε... ¹⁵ Πάντοτε...
	Τρόπος της επιστροφής των δώρων	
	Ευχαριστήρια συναντή με την εὐχή	
	Ειρήνευση	Εν εὐχῇ προέλθωμεν. ¹⁶
	Κεφαλαιολογία δ'	Ὁσθαμβωνος εὐχή ¹⁶
X	Εἰη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον...	Εἰη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον...
Εν εὐχῇ Χριστοῦ παρευθόμεν.	X	
	Ὁσθαμβωνος εὐχή ¹⁰	Εὐχὴ συστολῆς
X		Εὐχὴ συστολῆς
X	Εἰς τὸ ὄνομα... ²⁰	Εὐχὴ συστολῆς
Εὐχὴ συστολῆς	Εν εὐχῇ Χριστοῦ διαφυλάττωμεν.	Εὐχὴ συστολῆς
	Εἰς τὸ ὄνομα...	Εὐλογία Κυρίου...
X	...Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐλέησον ἡμᾶς.	Χριστὸς ὁ ἀληθινός...
X	Εὐχὴ ἀποδόσεως ²¹	X

15. Παραμβάλλεται καὶ τὸ μεταγενέστερο Σάσων, ὁ Θεὸς, τὸν λαόν σου...

16. Κατὰ τὴν ὁσθαμβωνο εὐχὴ ὁ διάκονος εὐχεται κλίνας τὴν κεφαλὴν. Ἰσως ἡ ὁσθαμβωνος ἀντικατέστησε τὴν εὐχὴ τῆς κεφαλαιολογίας.

17. Ὑπάρχει στὸ ΑΙΣ.

18. Σὲ χειρόγραφο πὺ ἐκπροσωποῦν ἴσως πὺ ἀρχαία μορφή λείπει.

19. Λείπει σὲ μερικὰ χειρόγραφα.

20. Ὑπάρχουν διάφορες παραλλαγές τῆς εὐλογίας.

21. Κατ' ἀκριβείαν προηγείται τῆς εὐχῆς τῆς συστολῆς.

ΕΥΧΕΣ ΤΙΣ ΟΠΟΙΕΣ ΕΧΕΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ,
ΑΛΛΑ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΣΕ ΑΥΤΗ ΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ:

- Τρεῖς εὐχὲς τῶν ἀντιφώνων
- Εὐχή κατηχουμένων
- Δύο εὐχὲς τῶν πιστῶν

ΕΥΧΕΣ ΤΙΣ ΟΠΟΙΕΣ ΕΧΕΙ
Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ,
ΑΛΛΑ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ:

- Εὐχή μετὰ τὸ Εὐαγγέλιο
- Δύο εὐχὲς κεφαλοκλισίας
- Εὐχή ἀσπασμοῦ
- Εὐχή «καταπετάσματος»¹

ΔΙΑΚΟΝΙΚΕΣ ΣΥΝΑΠΤΕΣ ΟΙ ΟΠΟΙΕΣ ΥΠΑΡΧΟΥΝ
ΣΤΗΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ
ΑΛΛΑ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΣΕ ΑΥΤΗ ΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ:

- Δύο μικρὲς συναπτὲς στὴν ἀρχή
- Συναπτὴ κατηχουμένων
- Δύο μικρὲς συναπτὲς τῶν πιστῶν
- Τὴν ἡμέραν πᾶσαν... γιὰ δεύτερη φορὰ

1. Βλ. σημ. 16, σ. 180.

2. Βλ. σημ. 5, σ. 178.

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ ΔΩΡΩΝ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ

ΣΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ	ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΚΔΟΣΗ
Ὁ Ἑσπερινὸς τελεῖται κανονικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὸ τέλος	Ὁ Ἑσπερινὸς τελεῖται κανονικὰ μέχρι καὶ τὴν κεφαλοκλισία ³
Στιχηρὸ τῆς χερνιβίας καὶ ἡ προετοιμασία τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου ⁴	
Νῦν αἱ δυνάμεις...	
[Πιστεύω...] ⁵	X
Εὐχὴ ἀσπασμοῦ – Ἀσπασμός ⁶	
Καθολικὴ συναπτὴ ⁷	Συναπτὴ τῆς Ἐνάτης Ὡρας

- 3. Τὰ στιχηρὰ τῶν Ἀποστίχων μετατίθενται στὸ Κεκραγάριο, ὅπως στὸν Ἑσπερινὸ ποὺ συνδυάζεται μὲ τὴν Προηγιασμένη.
- 4. Τὰ χειρόγραφα προβλέπουν τὸ τῆς προηγούμενης Κυριακῆς, ἐμεῖς προτείνουμε ἓνα σταθερό.
- 5. Ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῶν χειρογράφων δὲν προβλέπεται.
- 6. Σύμφωνα μὲ μερικοὺς κώδικες ὁ ἀσπασμός παραλείπεται.
- 7. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, συντετμημένη.

Πρώτη εὐχὴ τῶν Προηγιασμένων	
Συναπτὴ προ τοῦ Πάτερ ἡμῶν... – Δεύτερη εὐχὴ τῶν Προηγιασμένων	
Κυριακὴ προσευχή	
Κεφαλοκλισία	
Ύψωση	
Κοινωνία	
Εὐχαριστήρια συναπτὴ – Τρίτη εὐχὴ τῶν Προηγιασμένων	
Κεφαλοκλισία – Τέταρτη εὐχὴ τῶν Προηγιασμένων	
	Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον... Εὐχὴ συστολῆς
Ἀπόλυση	

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΕΥΧΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ	ΑΓΙΟΣ ΜΑΞΙΜΟΣ	ΓΕΩΡΓΙΑΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ
ΕΥΧΗ [ΠΡΟ] ΤΟΥ ΤΡΙΣΑΓΙΟΥ	X	ΕΥΧΗ ΜΕΤΑ ΤΟ ΤΡΙΣΑΓΙΟΝ
καὶ μὴ ἀποστήσης ἀφ' ἡμῶν τὴν σὴν βοήθειαν,	καὶ μὴ ἀποστήσης ἀφ' ἡμῶν τὴν σὴν βοήθειαν,	καὶ μὴ ἀποστήσης ἀφ' ἡμῶν τὴν σὴν βοήθειαν,
μηδὲ βαρυτέρας τῆς ἡμετέρας δυνάμεως παιδείας ἐπαγάγῃς ἡμῖν,	X	X
ἡμεῖς γὰρ οὐχ ἱκανοὶ πρὸς τὸ νικᾶν τὰ ἀντιπίπτοντα,	ὅτι ἡμεῖς οὐχ ἱκανοὶ ἐσμεν πρὸς τὸ νικᾶν τὰ ἀντιπίπτοντα,	ἡμεῖς γὰρ οὐχ ἱκανοὶ [ἐσμεν] πρὸς τὸ νικᾶν τὰ ἀντιπίπτοντα,
σὺ δὲ δυνατὸς εἶ, Κύριε ¹ ,	σὺ δὲ δυνατὸς εἶ	σὺ δὲ δυνατὸς εἶ
εἰς τὸ σῶζειν ἐκ πάντων τῶν ἐναντιωμάτων.	εἰς τὸ σῶζειν ἐκ πάντων τῶν ἐναντίων.	εἰς τὸ σῶζειν ἡμᾶς ἐκ πάντων τῶν ἐναντιωμάτων.
Σῶσον ἡμᾶς, ὁ Θεός,	Σῶσον ἡμᾶς, Κύριε,	Σῶσον ἡμᾶς, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν,
ἐκ τῶν δυσχερῶν τοῦ κόσμου τούτου κατὰ τὴν χρηστότητά σου,	ἐκ τῶν δυσχερῶν τοῦ κόσμου τούτου κατὰ τὴν χρηστότητά σου,	ἐκ τῶν δυσχερῶν τοῦ κόσμου τούτου κατὰ τὴν χρηστότητά σου,
ὅπως εἰσελθόντες ἐν καθαρᾷ συνειδήσει πρὸς τὸ ἅγιόν σου θυσιαστήριον,	ἵνα ἐν καθαρᾷ συνειδήσει τὸ πέλᾳγος τοῦ βίου διαπεράσαντες,	ὅπως εἰσελθόντες ἐν καθαρᾷ συνειδήσει πρὸς τὸν ναὸν τὸν ἅγιόν σου,
τὸν μακάριον καὶ τρισάγιον ὕμνον σὺν ταῖς ἐπουρανίαις δυνάμεσιν ἀκατακρίτως ἀναπέμψωμέν σοι	X	X
καὶ τὴν εὐάρεστόν σοι καὶ θεῖαν ἐπιτελέσαντες λειτουργίαν,	ἄμεμπτοι καὶ ἀκέραιοι τῷ φοβερῷ βήματί σου παραστάντες,	καὶ τὴν εὐάρεστόν σοι καὶ θεῖαν ἐπιτελέσαντες λειτουργίαν,
καταξιωθώμεν τῆς αἰωνίου ζωῆς.	ἀξιωθώμεν τῆς αἰωνίου ζωῆς.	[κατ]ἀξιωθώμεν τῆς αἰωνίου ζωῆς.

1. Λείπει στὸ Αλκ. Ἡ προσθήκη ἐγίνε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα γιὰ λόγους εὐφωνίας, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἐπανάληψη τῆς συλλαβῆς (...εἰ εἰς...).

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ	ΑΓΙΟΣ ΜΑΞΙΜΟΣ	ΓΕΩΡΓΙΑΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ	GROTTAFERRATA Γ ^a VIII ¹ MESSINA 160 ²	PARIS GR. 325 ³
ΚΑΙ ΚΛΙΝΩΝ ΛΕΓΕΙ [Ο ΙΕΡΕΥΣ] ⁴	X	Ο ΙΕΡΕΥΣ ΕΥΧΕΤΑΙ	ΕΥΧΗ ΗΝ ΠΟΙΕΙ Ο ΙΕΡΕΥΣ ΜΕΛΛΩΝ ΠΡΟΣΚΟΜΙΖΕΙΝ	ΕΥΧΗ ΗΝ ΠΟΙΕΙ Ο ΙΕΡΕΥΣ ΚΑΘ' ΕΑΥΤΟΝ ΕΝ ΕΑΥΤΩ
...καὶ μὴ ἀπορρίψῃς με ἀπὸ τοῦ προσώπου σου,	...καὶ μὴ ἀπορρίψῃς ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ προσώπου σου,	...καὶ μὴ ἀπορρίψῃς με ἀπὸ τοῦ προσώπου σου,	...καὶ μὴ ἀπορρίψῃς με ἀπὸ τοῦ προσώπου σου,	...καὶ μὴ ἀπορρίψῃς με ἀπὸ τοῦ προσώπου σου,
μηδὲ ⁵ βδελύξῃ τὴν ἐμὴν ἀναξιοτήτα,	μὴ βδελύξῃ ἡμῶν τὴν ἀναξιοτήτα,	μηδὲ βδελύξῃ τὴν ἐμὴν ἀναξιοτήτα,	μηδὲ βδελύξῃ τὴν ἐμὴν ἀναξιοτήτα,	μὴ βδελύξῃς με (sic) τὴν ἐμὴν ἀναξιοτήτα,
ἀλλ' ἐλέησον με, ὁ Θεός ⁶ , κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου,	ἀλλ' ἐλέησον ἡμᾶς κατὰ τὸ μέγα σου ἔλεος,	ἀλλ' ἐλέησον με, ὁ Θεός ⁷ , κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου,	ἀλλὰ ἐλέησον με, ὁ Θεός, κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου,	ἀλλ' ἐλέησον με, ὁ Θεός, κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου,

1. Στὴν ἀρχὴ τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου (1r-3v).

2. Στὴν ἀρχὴ τῆς Λειτουργίας τοῦ Βασιλείου (44v-45v).

3. Στὴν ἀρχὴ τῆς Λειτουργίας τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου (60r-62v).

4. Ποικίλλουν οἱ τίτλοι τῆς εὐχῆς στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Πάντως μόνο τὸ V1970 ἀποδίδει τὴν εὐχὴ στὸν ἁγ. Ἰάκωβο, ἐνῶ τὸ P2509 εἶναι πιο ἀκριβές: [ἀρχεται] τῶν εὐχῶν τῆς προσκομιδῆς τοῦ Ἰακώβου (δηλαδὴ ἀντὶ τοῦ ἐνικοῦ εὐχὴν χρησιμοποιεῖται πληθυντικός).

5. M24 ἔχει μόνο μὴ ὅπως ὁ ἁγ. Μάξιμος.

6. Λεῖπει στὰ SN26 καὶ P2509.

7. Στὰ SN63 καὶ Grz εἶναι Κύριε.

καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου παρένεγκε τὰ ἀνομήματά μου,	καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου παράγαγε τὰ ἀμαρτήματα ἡμῶν,	καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου παρένεγκε τὰ ἀνομήματά μου,	καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου παρένεγκε τὰ ἀνομήματά μου,	καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου ἐξάλειψον τὸ ἀνόμημά μου,
ἵνα ἀκατακρίτως προσελθῶν κατενώπιον τῆς [ἀγίας] ⁸ σου δόξης	ἵνα ἀκατακρίτως προσελθόντες κατενώπιον τῆς ἀγίας σου δόξης	ἵνα ἀκατακρίτως προσελθῶν κατενώπιον τῆς δόξης σου,	ἵνα ἀκατακρίτως προσελθῶν κατενώπιον τῆς δόξης σου,	ἵνα ἀκατακρίτως προσελθῶν κατενώπιον τῆς δόξης σου,
[κατ]ἀξιωθῶ τῆς σκέπης τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ	ἀξιωθῶ μεν τῆς σκέπης τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ,	ἀξιωθῶ τῆς σκέπης τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ,	ἀξιωθῶ τῆς σκέπης τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ,	καταξιωθῶ τῆς σκέπης σου
καὶ τῆς ἐλλάμψεως τοῦ παναγίου σου Πνεύματος,	X	X	X	καὶ τῆς ἐλλάμψεως τοῦ παναγίου σου Πνεύματος,
X	X	ἵνα μὴ, ἐλευθερίαν ἄλλοις ἐπαγγελλόμενος καὶ ταύτην παρέχων πιστεῖ τῇ ἡρτημένη τῆς σῆς ἀφάτου φιλανθρωπίας,	X	X

8. Ὑπάρχει μόνο στὰ τρία, ἀλλὰ ἀξιόλογα χειρόγραφα: V1970, Alx, Ktl (πρβλ. τὴν παραλλαγὴ τοῦ ἁγ. Μαξίμου).

9. Οἱ προστεθειμένες λέξεις εἶναι παρμένες ἀπὸ τὸ Μυστήριον τοῦ Βαπτίσματος, συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν εὐχὴ Ὁ εὐσπλαγχνος καὶ ἐλεήμων Θεός..., ἡ ὁποία εἶναι τὸ ἴδιο προσωπικὴ καὶ προπαρασκευαστικὴ τοῦ ἱερέα καὶ ἔχει ἀρκετὲς ὅμοιες φράσεις καὶ νοήματα μετὰ τὴν εὐχὴ τῆς Λειτουργίας, ἐνῶ ἡ πρόταση ποὺ ἔπεται εἶναι ἡ ἴδια: αὐτὸς ὡς δοῦλος ἀμαρτίας ἀδόκιμος γένωμαι (καὶ ἡ «ἀποστολική» λέξη ἀδόκιμος (βλ. Α΄ Κορ. 9,27) ἀντὶ τῆς ἀποδόκιμος ἀπαντᾶται σὲ μερικά ἑλληνικά χειρόγραφα), ἐξ οὗ προφανῶς καὶ ἡ παρεμβολή.

καὶ μὴ ὡς δοῦλος ἀμαρτίας ἀποδόκιμος γένωμαι.	καὶ μὴ ὡς δοῦλοι πονηροὶ ταῖς ἀμαρτίαις ἀποδόκιμοι γενώμεθα.	καὶ μὴ ὡς δοῦλος ἀμαρτίας ἀποδόκιμος γένωμαι.	καὶ μὴ ὡς δοῦλος ἀμαρτίας ἀδόκιμος γένωμαι.	καὶ μὴ ὡς δοῦλος ἀμαρτίας ἀποδόκιμος γένωμαι.
ἀλλ' ὡς δοῦλος σὸς εὖρω χάριν καὶ ἔλεος καὶ ἄφεσιν ἀμαρτιῶν ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι.	X	X	X	ἀλλ' ὡς δοῦλος ὅς (sic) εὖρω χάριν καὶ ἔλεος καὶ ἄφεσιν ἀμαρτιῶν ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι.
Ναί, Δέσποτα παντοκράτορ ¹⁰ , παντοδύναμη Κύριε,	Ναί, Δέσποτα, παντοδύναμη Κύριε,	Ναί, Δέσποτα, παντοδύναμη Κύριε,	Ναί, Δέσποτα, παντοδύναμη Κύριε,	Ναί, Δέσποτα παντοκράτορ, παντοδύναμη Κύριε,
εἰσάκουσον τῆς δεήσεώς μου,	εἰσάκουσον τῆς δεήσεως ἡμῶν,	εἰσάκουσον τῆς δεήσεώς μου,	εἰσάκουσον τῆς δεήσεώς μου,	ἐπάκουσον τῆς δεήσεώς μου,
X	ὅτι ἐκτός σου ἄλλον οὐκ οἶδαμεν, τὸ ὄνομά σου ὀνομάζομεν.	X	X	X
σύ γὰρ εἶ ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα ἐν πᾶσι,	σύ γὰρ εἶ ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα ἐν πᾶσι,	σύ γὰρ εἶ ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα ἐν πᾶσι,	σύ γὰρ εἶ ὁ τὰ πάντα ἐνεργῶν ἐν πᾶσι,	σύ γὰρ εἶ ὁ τὰ πάντα ἐνεργῶν ἐν πᾶσιν,
καὶ τὴν παρὰ σου πάντες ἐπιζητοῦμεν ἐπὶ πᾶσι βοήθειάν τε καὶ ἀντίληψιν.	καὶ τὴν παρὰ σου πάντες ἐπιζητοῦμεν βοήθειαν.	καὶ τὸ παρὰ σου πάντες ἐπιζητοῦμεν ἔλεος.	καὶ τὴν παρὰ σου πάντες ἐπιζητοῦμεν βοήθειαν.	καὶ τὴν παρὰ σου πάντες ἐπιζητοῦμεν ἐπὶ πᾶσι βοήθειάν τε καὶ ἀντίληψιν.

10. Στὸ Mes ἡ λέξη *παντοκράτορ* ἔχει προστεθεῖ ἀργότερα.

11. Τὰ Mes, A1x, K1l στὸ ἴδιο σημεῖο προσθέτουν: *καὶ χάρισάι μοι τὴν ἀμνησίαν τῶν κακῶν μου*.

12. Ὑπάρχουν χειρόγραφα καὶ μὲ τὴν πρωθύστερη σειρά.

13. Λεῖπει στὸ V2282.

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ	ΑΓΙΟΣ ΜΑΞΙΜΟΣ	ΓΕΩΡΓΙΑΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ	PARIS GR. 325 ¹
ΕΥΧΗ ΔΕΥΤΕΡΑ [ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΟΜΙΔΗΣ]	X	ΕΥΧΗ ΔΕΥΤΕΡΑ [ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΟΜΙΔΗΣ]	ΕΥΧΗ ΑΛΛΗ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΚΑΙ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ
...οὐ γὰρ ἐπὶ ταῖς δικαιοσύναις ἡμῶν πεποιθότες ἐσμέν,	...οὐ γὰρ ἐπὶ ταῖς δικαιοσύναις ἡμῶν πεποιθότες ἐσμέν,	...οὐ γὰρ ἐπὶ ταῖς δικαιοσύναις ἡμῶν πεποιθότες ἐσμέν,	...οὐ γὰρ ἐπὶ ταῖς δικαιοσύναις ἡμῶν πεποιθότες ἐσμέν,
ἀλλ' ἐπὶ τῷ ἐλέει σου τῷ ἀγαθῷ, δι' οὗ τὸ γένος ἡμῶν περιποιῇ.	ἀλλ' ἐπὶ ἐλέει τῷ σῷ, δι' οὗ τὸ γένος ἡμῶν περιποιῇ.	ἀλλ' ἐπὶ τῷ ἐλέει σου τῷ ἀγαθῷ, δι' οὗ τὸ γένος ἡμῶν περιποιῇ.	ἀλλ' ἐπὶ τῷ ἐλέει σου τῷ ἀγαθῷ, δι' οὗ τὸ γένος ἡμῶν περιποιῇ.
καὶ νῦν ²	X	X	X
ἰκετεύομεν καὶ παρακαλοῦμεν τὴν σὴν ἀγαθότητα,	ἰκετεύομεν καὶ παρακαλοῦμεν τὴν σὴν ἀγαθότητα,	ἰκετεύομεν καὶ παρακαλοῦμεν τὴν σὴν ἀγαθότητα,	ἰκετεύομεν καὶ παρακαλοῦμεν τὴν σὴν ἀγαθότητα,
X	X	X	καὶ προσπίπτομέν σοι,
ἵνα μὴ γένηται εἰς κατάκριμα τῷ λαῷ σου	ἵνα μὴ γένηται εἰς κρίμα ἡμῖν	ἵνα μὴ γένηται εἰς κατάκριμα τῷ λαῷ σου	ἵνα μὴ γένηται εἰς κατάκριμα τῷ λαῷ σου
τὸ οἰκονομηθὲν ἡμῖν τοῦτο πρὸς σωτηρίαν μυστήριον...	τὸ οἰκονομηθὲν ἡμῖν ὑπὸ μονογενοῦς σου Υἱοῦ πρὸς σωτηρίαν μυστήριον...	τὸ οἰκονομηθὲν ἡμῖν τοῦτο πρὸς σωτηρίαν μυστήριον...	τὸ οἰκονομηθὲν ἡμῖν τοῦτο πρὸς σωτηρίαν μυστήριον...

1. 1v-2v.

2. Λεῖπει στὰ Mes καὶ P2509.

3. Τὸ Mes προσθέτει ἐδῶ *καὶ ἡμῖν* (πρβλ. τὴν παραλλαγή τοῦ ἀγ. Μαξίμου).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΛΟΓΙΑ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ	7
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ	11
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ.	15
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	19
ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ.	23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΡΩΤΑΠΟΚΡΙΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ ΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ	27
---	----

ΓΕΝΙΚΑ.	27
ΤΡΟΠΟΣ ΤΕΛΕΣΕΩΣ	35
ΔΙΑΡΚΕΙΑ	38
ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ	40
ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΩΝ ΕΥΧΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ	42
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΔΟΜΗ	46
ΑΡΧΗ – ΠΡΟΘΕΣΗ	46
ΜΕΡΟΣ Α' – ΕΙΣΑΓΩΓΗ	52
ΜΕΡΟΣ Β' – ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ	71
ΜΕΡΟΣ Γ' – ΠΡΟΣΚΟΜΙΔΗ	82
ΜΕΡΟΣ Δ' – ΜΕΤΑΛΗΨΗ.	98
ΑΠΟΛΥΣΗ	102

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΡΩΤΑΠΟΚΡΙΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ ΔΩΡΩΝ ΤΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ	105
--	-----

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ	105
ΓΕΝΙΚΑ.	106

ΜΕΡΟΣ Α' – ΕΣΠΕΡΙΝΟΣ	108
ΜΕΡΟΣ Β' ΚΑΙ Γ' – ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΗ	110
ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟΝ	115

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΟΔΗΓΙΕΣ

Α. ΤΕΛΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ	119
ΓΕΝΙΚΑ.	119
ΑΡΧΗ	120
ΚΑΙΡΟΣ – ΕΝΔΥΣΗ – ΠΡΟΘΕΣΗ	120
ΠΡΟ ΤΗΣ ΕΝΑΡΞΕΩΣ	121
ΜΕΡΟΣ Α' – ΕΙΣΑΓΩΓΗ	121
ΕΝΑΡΞΗ – ΠΡΩΤΗ ΕΙΣΟΔΟΣ	121
ΤΡΙΣΑΓΙΟ – ΑΝΟΔΟΣ ΣΤΗΝ ΚΑΘΕΔΡΑ	122
ΠΡΩΤΗ ΕΙΡΗΝΕΥΣΗ – ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟ – ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ	123
ΑΛΛΗΛΟΥΙΑ	123
ΕΚΤΕΝΗΣ	124
ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ.	124
ΑΙΤΗΣΕΙΣ – ΠΡΩΤΗ ΚΕΦΑΛΟΚΛΙΣΙΑ	124
ΜΕΡΟΣ Β' – ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ	125
ΧΕΡΝΙΨΙΑ	125
«ΧΕΡΟΥΒΙΚΟ» – ΕΙΣΟΔΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΔΩΡΩΝ	125
ΠΙΣΤΕΥΩ – ΑΣΠΑΣΜΟΣ – ΔΕΥΤΕΡΗ ΚΕΦΑΛΟΚΛΙΣΙΑ	127
ΜΕΡΟΣ Γ' – ΠΡΟΣΚΟΜΙΔΗ.	128
ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΚΟΜΙΔΗΣ – ΚΑΘΟΛΙΚΗ	128
ΑΓΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ	128
ΜΝΗΜΟΝΕΥΣΗ ΤΩΝ ΖΩΝΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΕΚΟΙΜΗΜΕΝΩΝ	129
ΠΡΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΜΕΤΑΛΛΗΨΕΩΣ	
ΠΑΤΕΡ ΗΜΩΝ – ΤΡΙΤΗ ΚΕΦΑΛΟΚΛΙΣΙΑ	130

ΜΕΡΟΣ Δ' – ΜΕΤΑΛΛΗΨΗ	130
ΥΨΩΣΗ – ΚΛΑΣΗ – ΕΝΩΣΗ	130
ΘΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	131
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ – ΤΕΤΑΡΤΗ ΚΕΦΑΛΟΚΛΙΣΙΑ – ΑΠΟΛΥΣΗ	135
Β. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ ΔΩΡΩΝ	136
ΜΕΡΟΣ Α' – ΕΣΠΕΡΙΝΟΣ	136
ΜΕΡΟΣ Β' – ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ	138
ΧΕΡΝΙΨΙΑ – ΠΡΟΘΕΣΗ	138
ΕΙΣΟΔΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΔΩΡΩΝ	138
ΑΣΠΑΣΜΟΣ – ΚΕΦΑΛΟΚΛΙΣΙΑ	138
ΜΕΡΟΣ Γ' – ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΗ	139
ΠΡΩΤΗ ΣΥΝΑΠΤΗ – ΠΡΩΤΗ ΕΥΧΗ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ	139
ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΥΝΑΠΤΗ – ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΥΧΗ ΠΑΤΕΡ ΗΜΩΝ – ΚΕΦΑΛΟΚΛΙΣΙΑ	139
ΥΨΩΣΗ – ΚΛΑΣΗ – ΕΝΩΣΗ	139
ΘΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ – ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ	139
ΚΕΦΑΛΟΚΛΙΣΙΑ – ΑΠΟΛΥΣΗ	140
Γ. ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ	140
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	143
ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΩΝ ΔΙΑΤΑΞΕΩΝ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ ΔΩΡΩΝ	145
ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΤΥΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ-ΡΑΒΑΧ	171
ΠΙΝΑΚΕΣ	175

ΤΑ ΙΕΡΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ
ΑΔΕΛΦΟΥ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ
ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΥ ΜΕΤΑ ΤΟΝ
ΧΡΙΣΤΟΝ ΙΕΡΑΡΧΟΥ ΚΑΙ
ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΟ-
ΛΕΩΣ ΙΕΡΟΥΣ ΑΛΛΗΛΕΓΡΑ-
ΦΗΣΑΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΗΘΗΣ
ΑΝΚΑΙ ΗΤΟΙΜΑΣΘΗΣΑΝ
ΕΝΤΗΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ ΑΓΙΑ
ΚΑΙ ΕΥΑΓΓΗ ΜΟΝΗ ΤΗ ΕΝ
ΤΩ ΑΓΙΩΝΥΜΩ ΟΡΕΙ ΤΟΥ
ΑΘΩ ΚΕΙΜΕΝΗ ΣΥΜΠΑ-
ΡΑΣΤΑΣΕΙ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΑΝΩΛΗ ΒΕ-
ΛΙΤΖΑΝΙΔΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΥΡ-
ΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΜΠΟΥΓΑΕΤΥ
ΠΛΩΘΗΣΑΝ ΔΕ ΕΝ ΕΜ-ΕΣ
ΠΡΕΣΣ Α.Ε. ΚΑΙ ΕΙΣ ΒΙΒΛΙΑ
ΕΔΕΘΗΣΑΝ ΕΝ ΒΙΒΛΙΟΔΕ-
ΤΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗΣ ΕΙΣ ΧΙΛΙΑ
ΚΑΙ ΠΕΝΤΑΚΟΣΙΑ ΑΝΤΙ-
ΤΥΠΑ ΤΗΣ ΕΥΓΕΝΗΣ ΧΟΡΗΓΙΑ
ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ
ΜΕΡΑΒ ΤΣΟΤΣΟΥΑ ΚΑΙ ΑΛΕ-
ΧΑΝΔΡΟΣ ΙΠΟΒΕΝΕΤΕΙΔΙ
ΣΧΙΛΙΟΣ ΤΩ ΕΙΚΟΣΤΩ ΤΡΙ-
ΤΩ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΝΟΕΜΒ-
ΡΙΟΝ ΕΙΣ ΔΟΞΑΝ ΤΟΥ ΜΟ-
ΝΟΥ ΖΩΝΤΟΣ ΚΑΙ ΑΛΗΘΙ-
ΝΟΥ ΘΕΟΥ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ
ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ Ω Η
ΔΟΞΑ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΙΩΝΑΣ
ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ ΑΜΗΝ

